משה ארנס

דגלים מעל הגטו

סיפורו של מרד גטו וארשה

משה ארנס

דגלים מעל הגטו

סיפורו של מרד גטו וארשה

עורך: רמי טל

ידיעות אחרונות • ספרי חמד

Moshe Arens

Flags Over the Ghetto

Miskal - Yedioth Ahronoth Books and Chemed Books

P.O.B. 53494, Tel-Aviv, 61534 Israel

למשכל - הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד

ת"ד 53494, תל-אביב 61534

E-mail: info@ybook.co.il

המערכת מודה למחבר

שאיפשר לנו שימוש בתמונות מארכיונו הפרטי.

וכן ל**יד ושם** שאיפשרו לנו שמוש בחלקים מהספר: **מרד גיטו וארשה בעיני
האויב**

וכן ל**דוד וינפלד** שאיפשר לנו להשתמש בתרגומו לשיר **קמפו די פיורי** מאת
צ'סלב מילוש

עורך אחראי: דב איכנולד

עיצוב העטיפה: פיני חמו

עריכה לשונית: מימי ברעם

לוחות: ישראליט

הדפסת עטיפה: וליגרף בע"מ

הפקה: טפר בע"מ

דאנאקוד 362-3760

ISBN 978-965-482-761-4 מסת"ב

Printed in Israel 2009 נדפס בישראל

ספר זה מוקדש לזכרו של יוסף גלזמן הי"ד, נציב בית"ר בליטא ומפקד תאי האצ"ל במדינה זו לפני מלחמת העולם השנייה; הוא היה סגן מפקד המחתרת היהודית המאוחדת (FPO) בגטו וילנה, ושיגר הוראות לחברי בית"ר בגטאות אחרים שבשטחי הכיבוש הגרמני לארגן התנגדות לגרמנים. יוסף גלזמן נפל בעומדו בראש יחידה של פרטיזנים יהודים, בקרב עם כוחות גרמניים, בדרכם ליער רודניקי שברוסיה הלבנה, ב-8 באוקטובר 1943.

תודות

את ההשראה לכתיבת ספר זה קיבלתי מחיים לזר ז"ל. לזר, חבר תנועת בית"ר, היה חבר ארגון ההתנגדות המאוחד (FPO) בווילנה. על סמך פקודות שקיבל מהארגון הוא עזב את הגטו והצטרף לקבוצה פרטיזנית שפעלה ביערות הסמוכים, והשתתף במבצעי חבלה נגד יעדים גרמניים באזור. בהגיעו לישראל, לאחר המלחמה, התמסר לכתיבת ספרים שעסקו בפעילויות חברי בית"ר ואצ"ל. אחד מספריו, "מצדה של ורשה", שמהדורתו העברית ראתה אור לראשונה ב-1963, הוקדש למרד גטו ורשה. בספר הוא הדגיש את התפקיד החשוב שמילא ארגון ההתנגדות בהנהגת חברי בית"ר (אצ"י) במהלך המרד, במקביל לתפקיד שמילא ארגון ההתנגדות בפיקודו של מרדכי אנילביץ' (אי"ל). הספר גילה פרטים שלא נודעו עד אז, אך לא משך תשומת לב רבה, והסִיפֵּר (נראטיב) המקובל של המרד, שלמעשה התעלם מחלקם של חברי בית"ר בו, נותר על כנו עד עצם היום הזה. בקוראי את ספרו חשתי כי נעשה עוול ללוחמי בית"ר בגטו, ושנים רבות לאחר מכן החלטתי לחקור את המרד, אירוע בעל חשיבות עצומה בהיסטוריה של מלחמת העולם השנייה ובתולדות העם היהודי. ספר זה הנו פרי המחקר שערכתי.

אני חב תודה לספריות ולארכיונים שבהם שמורים המסמכים והספרים הנוגעים למרד גטו ורשה. יד ושם בירושלים, המכון ההיסטורי היהודי (ZIH) בוורשה, מכון ז'בוטינסקי בתל אביב, ובית לוחמי הגטאות בקיבוץ הנושא שם זה. ב-ZIH הסתייעתי בד"ר אלאונורה ברגמן, המנהלת הנוכחית, ובמכון ז'בוטינסקי זכיתי לעזרה ללא הגבלה מצדה של דניאלה אוסצקי, נכדתו של חיים לזר. ראש הארכיון בבית לוחמי הגטאות, יוסי שביט, היה לי לעזר רב בחיפושי אחר החומר לו נזקקתי. למדתי רבות משיחות אחדות שקיימתי עם פרופ' ישראל גוטמן, בעצמו לוחם בגטו ורשה, ומומחה לתולדות הקהילה היהודית בוורשה בימי מלחמת העולם השנייה. ד"ר חבי בן-ששון מהאוניברסיטה העברית העמידה לרשותי את הידע האנציקלופדי שלה בכל הקשור לתולדות גטו ורשה. תודתי נתונה לד"ר חיים שלם שהסב את תשומת לבי להשתתפות אנשי אגודת ישראל במרד.

נפגשתי עם לוחמי המרד ששרדו, משני ארגוני ההתנגדות, במגמה לאסוף כל פרט של מידע על ההכנות למרד, המרד עצמו, והיחסים בין שני ארגוני ההתנגדות בגטו.

שני חברי אצ"י ששרדו, יוטה הרטמן ופלה פינקלשטיין קיימו עמי פגישות שנמשכו שעות רבות. מבין חברי אי"ל ששרדו ועלו ארצה נפגשתי עם שמחה רותם ("קאז'יק"), אהרן כרמי, וסטפאן גראייק, שנפטר בינתיים. במהלך ביקור בוורשה ביליתי כמה שעות עם מארק אדלמן, שהיה חבר הפיקוד של אי"ל ובחר להישאר

בפולין לאחר המלחמה. שושנה ("אמילקה") רוזנצווייג, חברת בית"ר בצעירותה, שהתחפשה לפולנייה ועברה את המלחמה כבלדרית בשירות המחתרת הפולנית AK, העניקה לי ראיונות אחדים. היא ביקרה לעתים תכופות בגטו, במשימות של הברחת נשק לאצ"י ולאי"ל, וכך הכירה את פאבל פרנקל, מפקד אצ"י.

הקלסתרון של פאבל פרנקל, ששום תצלום לא שרד ממנו, צויר על ידי האמן גיל ג'יבלי, על בסיס מידע שסיפקו פלה פינקלשטיין, שהושבעה לאצ"י על ידי פרנקל, וישראל ריבק, אשר בנערותו, עוד לפני המלחמה, היה חבר באחד מסניפי בית"ר בוורשה. פרנקל היה מפקדו.

מריאן טורסקי, יו"ר המכון היהודי להיסטוריה בוורשה, (ZIH), סייע להשגת צילומי בית הקברות לחיילים הגרמנים ליד ורשה שמופיעים בספר.

העיתונאי שלמה נקדימון הסב את תשומת לבי לראיון שהוענק לו לפני יותר מארבעים שנה על ידי ד"ר דוד ודובינסקי, רביזיוניסט ידוע, שהיה קשור לאצ"י בוורשה ושרד את המלחמה. בראיון זה הבחנתי בהתייחסות ללוחם אצ"י סטפאן ולדיסלאב, שנפל בקרב יריות עם גרמנים ונקבר על ידי חבריו בבית העלמין היהודי בוורשה, שהיה סמוך לגטו ונשמר עד היום. המנהל הנוכחי של בית העלמין, פשמיסלאב ישראל שפילמן, סייע בנדיבותו לאתר את קברו של ולדיסלאב ושלח לי תצלום של הקבר. הכתובת על המצבה משליכה אור חדש וחשוב על ראשית הקמתו של אצ"י.

אני אסיר תודה להיסטוריון השואה הידוע פרופ' שאול פרידלנדר מאוניברסיטת לוס אנג'לס, שהקדיש מזמנו לקריאת מאמרי המחקר שלי בנושא מרד גטו וארשה, והעיר לגביהם הערות חשובות.

זכיתי לתמיכת מרכז מורשת בגין בירושלים מהתחלת העבודה ועד סיומה. מכון האסטן באינדיאנפוליס ומכון ראובן ואדית הכט בחיפה העניקו תמיכה לחלק מהעבודה שהיתה כרוכה בתרגום כתב היד מאנגלית לעברית.

רמי טל היה לי לעזר רב מאוד בתרגום ובעריכת כתב היד, ובמתן עצה על היבטים רבים של נושא הספר.

אני חב תודה לדב איכנולד, מנכ"ל הוצאת "ידיעות ספרים", על סיועו, ולאנשי צוות ההפקה בראשות קותי טפר.

משה ארנס

מבוא

שישה מיליון יהודים, גברים נשים וטף, חוסלו על ידי הגרמנים במלחמת העולם השניה - נשלחו לתאי הגזים, נורו והורעבו למוות. חסרי נשק, כאשר איש לא קם להגן עליהם, הובלו כצאן לטבח למוות. התנגדות נגד האיינזצגרופן, יחידות הרצח המיוחדות של הס.ס, הצבא הגרמני, ומשתפי הפעולה שלהם הרבים בין עמי אירופה הכבושה, היתה על פי רוב בלתי אפשרית. אך במקרים מעטים זה בכל זאת נהיה אפשרי. כלוחמים פרטיזנים ביערות ובביצות ברוסיה הלבנה, בפולין, ובאוקראינה לוחמים יהודים ערכו מארבים ליחידות גרמניות וחיבלו במתקנים של הצבא הגרמני. בגטו וארשה היה מרד, ההתקוממות הראשונה נגד הגרמנים בשטחים שנכבשו על ידי הצבא הגרמני.

להתנגדות המאורגנת בתוך הגטו היתה דרושה תמיכת תושבי הגטו. כל עוד שרובם חיו בתקווה שהם ומשפחותיהם יוכלו אולי לשרוד עד תום המלחמה, וחששו שהסימן הקטן ביותר של התנגדות לגרמנים יגרום לתגובה גרמנית שתביא לחיסול כל אלה שעדיין הצליחו לשרוד, המרד בגטו, מרד למען ובשם היהודים בגטו, לא היה אפשרי. בגטו וארשה, לאחר ש-270,000 יהודים כבר הובלו לתאי הגז בטרבלינקה בקיץ ובסתיו 1942, כבר היה ברור לאלה שנותרו בגטו שכוונת הגרמנים לחסל את כולם. עכשיו בשטח שנותר ממה שפעם היה הגטו שבו חייו בזמנו למעלה מ-400,000 יהודים, הגיעה שעת המרד.

המרד הפך לחלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה של מלחמת העולם השנייה, ובמהלך השנים הפך לחלק מן הזיכרון הקולקטיבי של בני אדם בעולם כולו. ואף על פי כן, הסיפור המלא של קורות עשרת הימים של הקרב נגד הכוחות הגרמניים, בין 19 ל-28 באפריל 1943, איננו מוכר לכול. מי היו הלוחמים היהודים שהעזו להתנגד לכוחם ולחימושם האדיר של חיילי הס.ס ועוזריהם האוקראינים, תחת פיקודו של גנרל הס.ס יורגן שטרופ? מי פיקד על המורדים בקרב? הגִרסה המקובלת בדרך כלל למאורעות אלה רחוקה מלספר את הסיפור במלואו.

המרד בגטו וארשה היה קרב של בודדים ומבודדים. הלוחמים היו מנותקים מן העולם, והמרד כמעט שלא זכה לתשומת לב בבירותיהן של בעלות הברית. במהלך הקרב הנואש ברחובות גטו וארשה לא הוצע ללוחמים סיוע, והם אף לא זכו למילות עידוד. מבחינתם של רוזוולט, צ'רצ'יל וסטאלין, הם לא היו קיימים. רק שנים לאחר מכן החל העולם להעריך את גבורתם של הלוחמים היהודים בגטו וארשה, אשר במצב של נחיתות, גם במספרם וגם בנִשקם, היו הראשונים באירופה הכבושה בידי היטלר להתקומם נגד הכובש הנאצי.

מרד גטו ורשה, אירוע חשוב ביותר בהיסטוריה של העם היהודי ואחד החשובים בתולדות מלחמת העולם השנייה, הונצח בספרים ובמאמרים רבים, במוזיאונים להנצחת השואה, בעצרות זיכרון שנתיות, במצבות, באנדרטאות ובשמות רחובות, בישראל ובוורשה.

מטרת ספר זה היא לספר את סיפור מרד גטו ורשה כפי שהיה במציאות. זהו סיפור של תעוזה ואומץ והקרבה, שצריך להכירו ולדעתו בצורה המדויקת ביותר שבה יכולים אנו להכירו אחרי כל כך הרבה שנים. יש לספר את הסיפור הזה מתוך כבוד והערכה ללוחמים שהתקוממו נגד הניסיון הגרמני לחסל את מה שנותר מגטו ורשה, ונלחמו עד רגעיהם האחרונים למען כבודו של העם היהודי, כמו גם מתוך רצון להגיע לאמת ההיסטורית.

האמת על מרד גטו ורשה מתחילה בעובדת קיומם של שני ארגוני התנגדות, אשר לא התאחדו חרף הקרב הנואש שבפניו ניצבו. שורשי היריבות בין שני ארגונים אלה - הארגון היהודי הלוחם (אי"ל), בפיקודו של מרדכי אנילביץ', והארגון הצבאי היהודי (אצ"י), בפיקודו של פאבל פרנקל - היו נטועים במחלוקות האידיאולוגיות אשר הפכו לבלתי רלוונטיות לחלוטין בגטו. למרות זאת, מחלוקות אידיאולוגיות אלה, אשר מנעו משני הארגונים להתאחד אפילו לאחר ש-270,000 יהודים מגטו ורשה כבר נשלחו לתאי הגזים בטרבלינקה, המשיכו להשפיע על הַסִּיפֵּר (נראטיב) של המרד, כפי שסופר על ידי כמה מן השורדים. חברי אי"ל שנותרו בחיים שימרו בזיכרונותיהם את ניסיונם האישי, וכמעט מחו לחלוטין את עצם קיומו של אצ"י בגטו. הנהגות הארגונים הפוליטיים שלהם השתייכו השורדים היו נחושות להשיג את האשראי והתהילה לגבורת חבריהם, ולא היה להן כל עניין להסב את תשומת הלב לחלק שמילאו במרד חברי ארגונים יריבים. באשר לארגון הצבאי היהודי, כל מפקדיו הבכירים נפלו בקרב מול הגרמנים. למעשה, איש לא נותר אחר המלחמה לספר את סיפורם. ואף על פי כן, העובדות היו בנמצא - ורק צריך היה לבחון ולחקור אותן.

התיאור המפורט ביותר של הלחימה בגטו ניתן על ידי גנרל הס.ס והמשטרה יורגן שטרופ, האיש שהופקד על ידי ראש הס.ס, היינריך הימלר, לחסל את מה שנותר מגטו ורשה לאחר הגירושים הגדולים לטרבלינקה בקיץ ובסתיו 1942. מדי יום ביומו, לפעמים פעמיים ביום, שיגר שטרופ דו"חות לממונה עליו, גנרל הס.ס והמשטרה פרידריך-וילהלם קרוגר שהיה בקראקוב, והדו"חות הללו הועברו להימלר. אין שום סיבה לפקפק במהימנותם הכללית של דו"חות אלה, אם כי לעתים הם "קושטו" מתוך רצון להפריז באומץ לִבם של חייליו, ופרטים שנראו לו מביכים בעת הקרבות הופיעו רק בדו"ח הסיכום שלו, שבו נכללת "הכרזת ניצחון"

על המרד היהודי. יעדו של שטרופ היה השמדת יהודי וארשה והחרבת הגטו עצמו. בעודו פועל בקנאות להגשמת יעד זה בגטו, הוא הבין כי קיימים בו שני ארגוני התנגדות יהודיים, שאותם הוא אזכר לפעמים בראשי התיבות של שמותיהם בפולנית - ZZW (אצ"י) ו-ZOB (אי"ל) - אך היה "ניטרלי" ביניהם, בנחישותו לעקור כל סימן וזכר להתנגדות בגטו.

שטרופ ראה בדיכוי המרד ובהריסת גטו וארשה לאחר מכן הישג גדול, וזכה לשבחים מצִדו של הימלר. להנצחת הישג זה ריכז שטרופ את דו"חותיו היומיים, המסקרים את התקופה שבין 19 באפריל ל-16 במאי 1943, ואת הדו"ח המסכם שלו מ-16 במאי 1943, באלבום מהודר, יחד עם סדרת תמונות שצילם במהלך הפעולות בתקופה זו. האלבום, שכותרתו היא "Es gibt keinen Juedischen Wohnbezirk in Warschau mehr" (הרובע היהודי בווארשה איננו קיים עוד), הכיל דף ובו רשימת האבדות שנגרמו לכוחותיו במהלך הלחימה, "הנופלים למען הפיהרר והמולדת". עותק אחד של האלבום הוגש להימלר, אחר לקרוגר, ועותק אחד שמר שטרופ לעצמו. אותו עותק מצא את דרכו למשפטי פושעי המלחמה בנירנברג, שם הוצג כראיה, ומאז קיבל פרסום רחב וניתן להשיגו בכמה שפות.[1] זהו המקור העיקרי לחומר על מרד גטו וארשה ועל ההתנגדות לכוחות הגרמניים מצד שני ארגוני ההתנגדות היהודיים. בדו"חותיו היומיים לא נקב שטרופ בשמותיהם של ארגוני ההתנגדות שלחמו נגד חייליו, אך ממיקום הקרבות, כפי שציין אותם, ברוב המקרים אין קושי לזהות את הארגון המסוים שהשתתף בכל אחת מן ההתנגשויות בקרבות העיקריים במהלך המרד.

אל הדו"חות היומיים והדו"ח המסכם של שטרופ יש להוסיף עוד חומר שמקורו בשטרופ, המועיל להצלבה, לאימות ולהשלמה של דו"חותיו המקוריים.

שטרופ נעצר בתום המלחמה באירופה על ידי צבא ארצות הברית בגרמניה המערבית. עם היוודע זהותו לשוביו, הוא נדרש לכתוב דו"ח המתאר את פעולותיו בגטו וארשה. דו"ח זה חובר על ידי שטרופ בוויסבאדן ב-1 במאי 1946, כשלוש שנים לאחר המרד. הוא מספק מידע נוסף על המרד בגטו וארשה. שטרופ מתייחס בדו"ח זה להנפת הדגל הציוני והדגל הפולני על ידי הלוחמים היהודים בכיכר מוראנובסקי, שאותה הזכיר לראשונה בדו"ח המסכם שלו מ-16 במאי 1943.[2]

לאחר שנשפט בדכאו ונדון למוות על כך שהוציא להורג צוותי אוויר אמריקניים שנִשבו, הוסגר שטרופ לפולין, על פי דרישת ממשלת פולין, כדי לעמוד לדין

בוורשה על פשעי מלחמה שבוצעו בגטו וארשה. כתוצאה מכך הצטברו עדויות נוספות של שטרופ על אודות המרד.

בעודו ממתין למשפטו, בבית הסוהר מוקוטוב בוורשה, השיב שטרופ בכתב ל-42 שאלות שהופנו אליו בקשר למרד גטו וארשה. בתשובה לשאלה ביחס לקרב בכיכר מוראנובסקי כתב שטרופ, "כיכר מוראנובסקי (אינני זוכר עוד את השם) היתה מקום שבו התגוננו לוחמי הגטו בעקשנות הגדולה ביותר. הכיכר נשלטה על ידי בניין (בנוי מבטון), שבלט אל תוך הכיכר. אש מתת-מקלעים וממקלעים מנעה את הכניסה לכיכר הזאת. יום לפני שאונטרשטורמפיהרר-ס.ס (סג"מ) דֶמְקֶה, שאותו הכרתי כקצין מאוד מוכשר, נהרג, קיבלתי פקודה לתפוס את הבניין הנ"ל באמצעות יחידת תקיפה. אש חזקה, בסיוע רימונים ובקבוקי מולוטוב, מנעה את הפעולה. רק למחרת הם הצליחו לחדור אל תוך הבניין. המגנים נסוגו לכיוון גג הבניין. בעליית הגג נהרג לאחר מכן אונטרשטורמפיהרר-ס.ס דמקה. בבניין היו חדרים אחדים שחוזקו בקירות בטון. אם זיכרוני אינו מטעני, דומני שהמגנים נמלטו דרך הגגות, למעט כמה שנהרגו."[3]

לשלושה ניצולים מגטו וארשה ניתנה ההזדמנות לחקור את שטרופ בבית הסוהר, ושאלותיהם ותשובותיו נרשמו.[4] השלושה היו מארֶק אדלמן, אשר היה חבר הפיקוד בארגונו של מרדכי אנילביץ', אי"ל, ומפקד כוחות אי"ל באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות; רחל אורבך, שעבדה בגטו עם עמנואל רינגלבלום, רושם תולדות גטו וארשה; וסטפאן גראייק, פעיל במפלגה הציונית-סוציאליסטית "פועלי ציון" בגטו. על אחת משאלותיו של אדלמן השיב שטרופ, "ההגנה החזקה ביותר היתה בכיכר מוראנובסקי." כאשר אדלמן התעקש ושאל, "באילו מקומות חוץ מכיכר מוראנובסקי היתה לחימה עזה?" ענה שטרופ, "כיום אינני יכול לומר באותה רמה של דיוק כמו שאני זוכר את כיכר מוראנובסקי. אני זוכר גם את בתי המלאכה של המברשות, אבל אינני יכול לתאר זאת במדויק."

כאשר תשובות אלה מנותחות בהקשר של דו"חותיו היומיים של שטרופ והדו"ח המסכם שלו, שנשלחו מן הגטו במהלך המרד, ברורים ובולטים מרכזיותו של הקרב בכיכר מוראנובסקי, של לוחמי אצ"י בפיקודו של פאבל פרנקל, והתפקיד החשוב שמילא אצ"י במרד.

בעודו בבית הסוהר, ממתין למשפטו, חלקו שטרופ ואסיר גרמני נוסף תא עם פולני, קאז'ימייז' מוצ'ארסקי, שהיה חבר ב-AK, המחתרת הימנית הפולנית, ונעצר על ידי המשטר הקומוניסטי אחרי המלחמה. שטרופ הנעים את זמנם של חבריו

לתא בסיפורים על גטו וארשה. אלה פורסמו מאוחר יותר על ידי מוצ'ארסקי בספרו **שיחות עם התליין**.[5] הם עולים בקנה אחד עם הדו"חות המבצעיים שלו, מוסיפים פרטים פה ושם, ומשקפים את רגשותיו האישיים בעת שביצע את פשעיו הזוועתיים נגד היהודים בגטו.

עדותו של שטרופ במשפטו בוורשה מוסיפה עוד חומר למסת הנתונים שכבר קיימת. מכולה עולה באופן ברור התפקיד הבולט במרד שאותו מילא אצ"י, ארגון ההתנגדות בפיקודם של פאבל פרנקל וסגנו לאון רודל. ידוע כי הם ושאר המפקדים הבכירים של אצ"י היו חברי בית"ר, תנועת הנוער הציונית-רביזיוניסטית, שאותה ייסד זאב ז'בוטינסקי.

בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה הטיפו הסוציאליסטים בכל רחבי העולם ל"מלחמת מעמדות" ול"אחוות הפרולטאריון". רבים מהם, לא רק קומוניסטים מושבעים, ראו בברית המועצות את החלוצה והמנהיגה של "מלחמה" זו. גם בארץ ישראל, בשנים שלפני המלחמה, דגלו הציונים-סוציאליסטים, אשר השיגו את מעמד הבכורה ביישוב היהודי בארץ, בקו מחשבה זה. כתוצאה מכך הם ראו בציונים הרביזיוניסטים בהנהגת זאב ז'בוטינסקי, שהאמין בכלכלת השוק וביוזמה חופשית, את אויבי מעמד הפועלים ו"פשיסטים". התנועות הציוניות-סוציאליסטיות בגולה דבקו בקנאות בנתיב שנסלל על ידי ארגוני האם שלהם בארץ ישראל. במהלך שנות המלחמה, הכיבוש הגרמני והסבל בגטו לא החלישו באופן משמעותי את היריבויות בין התנועות הפוליטיות היהודיות, שבמידה רבה היו תוצאת האידיאולוגיה האנכרוניסטית הזאת. במצב הנואש שנוצר בגטו וארשה הצליחו התנועות הציוניות-סוציאליסטיות לשתף פעולה עם התנועות ה"פרולטאריות" האחרות - ה"בונד" הסוציאליסטי האנטי-ציוני והקומוניסטים - בארגון הלוחם אי"ל, אך לא יכלו להביא את עצמן להתאחד עם חברי בית"ר, קבוצה שאותה ראו כפשיסטית.

ראוי לציין כי ארגון ההתנגדות היהודי שהוקם בגטו וילנה בראשית 1942, לאחר מעשי הטבח ההמוניים של יהודי וילנה ביער פונאר, "פאריייניגטע פארטיזאנער ארגאניזאציע" (הארגון הפרטיזני המאוחד, בר"ת - FPO) כלל בשורותיו חברים של בית"ר, של תנועת "השומר הצעיר" הציונית-סוציאליסטית, וקומוניסטים. שם, מנהיגי בית"ר ו"השומר הצעיר" - יוסף גלזמן ואבא קובנר - שהבינו במלואו את גודל הטרגדיה שבפניה ניצבים היהודים בשטחי הכיבוש הגרמני, החליטו להשליך מאחוריהם את כל יריבויות העבר ולפעול במסגרת משותפת למען התנגדות לגרמנים. זה לא קרה בגטו וארשה.

חילוקי הדעות שמנעו אחדות בין אי"ל ואצ"י בגטו וארשה נמזגו אל תוך הנראטיב של המרד, כפי שסופר אחרי המלחמה על ידי חברי אי"ל ששרדו, אשר

התעקשו לתבוע לארגונם את מילוי התפקיד העיקרי במרד. נראטיב זה קודם וטופח בישראל, שהשלטון ב-29 השנים הראשונות לקיומה היה בידי מפא"י, מפלגה ציונית-סוציאליסטית.

הנראטיב המקובל בדרך כלל על אודות גטו וארשה מעניק את התפקיד הראשי לאי"ל, ארגון ההתנגדות בפיקודו של מרדכי אנילביץ'. אם בכלל זוכה אצ"י לאזכור, הרי ניתן לו תפקיד שולי בלבד. ספר זה מבהיר כי נראטיב זה סוטה באופן משמעותי מן העובדות שאותן יכולים אנו לשחזר משפע של עדויות וראיות העומדות לרשותנו. הכרה בתפקידו של אצ"י במרד איננה ממעיטה בשום אופן את הלחימה האמיצה והנועזת של לוחמי אי"ל בפיקודו של אנילביץ'.

המקור העיקרי לחומר על אי"ל, ייסודו והתפתחותו, הוא זיכרונותיו המוקלטים רבי הנפח של יצחק צוקרמן, אשר הוצאו לאור לאחר מותו.[6] "אנטק" צוקרמן, מנהיג תנועת הנוער הציונית-סוציאליסטית "דרור" בגטו, והרוח החיה בהתארגנותו של אי"ל, היה - כצפוי ממנהיג תנועת נוער - בעל אוריינטציה אידיאולוגית חזקה. הוא ראה במחנה ה"פרולטארי" את השותפים הטבעיים להתארגנות של ארגון התנגדות - התנועות הציוניות-סוציאליסטיות, ואף ה"בונד" הלא-ציוני אך סוציאליסטי והקומוניסטים.[7] הרביזיוניסטים בהחלט לא היו בין המועמדים הראשונים שלו. היתה זו האוריינטציה הפוליטית הזאת, אשר הובילה לאי-כלילתם של הרביזיוניסטים באי"ל, ואשר מנעה איחוד בין אי"ל ואצ"י בשלב מאוחר יותר.

צוקרמן נשלח לוורשה ה"ארית" ימים ספורים לפני המרד, כדי ליצור בשם אי"ל מגע עם המחתרת הפולנית, ולא הצליח לשוב אל הגטו עם פרוץ המרד. אף שהוא לא נטל חלק במרד, הוא הפך לדובר העיקרי של מרד גטו וארשה בשנים הבאות, משום שהיה הבכיר בין חברי אי"ל ששרדו. הנראטיב המקובל בדרך כלל של מרד גטו וארשה הוא, ביסודו, הסיפור כפי שצוקרמן סיפְּרוֹ וחזר וסיפרו במהלך השנים.

יחד עם התפקיד העיקרי שמקנה צוקרמן לאי"ל בארגון המרד ובלחימה בגטו, הוא מעניק לאצ"י תפקיד שולי בלבד. בניגוד לעדות הנמצאת בדו"חות המבצעיים של שטרופ, צוקרמן טוען כי אצ"י לחם בחלק מרחוב מוראנובסקה במשך יומיים, אך לא יכול היה להחזיק מעמד עוד ולוחמיו עזבו את הגטו ב-20 באפריל.[8] הוא גם מתעלם מנוכחותם של לוחמי אצ"י באזורים אחרים של הגטו, על אף שעדויותיהם של לוחמי אצ"י שראו את הדברים במו עיניהם מבהירות כי לוחמי אצ"י היו מעורבים בלחימה בחלקים אחרים של הגטו. הנימה הכללית של צוקרמן בהתייחסותו לאצ"י היא של זלזול.

אף שנוסף לדו"חות של שטרופ, כמה עדי ראייה העידו על מִשכה ועוזה של הלחימה בכיכר מוראנובסקי,[9] הם לא השפיעו על הנראטיב המקובל ואף לא על המוצגים המוקדשים למרד גטו וארשה במוזיאון יד ושם בירושלים או במוזיאון השואה בוושינגטון. עדי ראייה שסיפרו על השתתפות לוחמי אצ"י בהתנגדות לגרמנים באזורים אחרים בגטו,[10] נתקלו גם הם בהתעלמות דומה. הניסיון מאותה תקופה לצייר את מרד גטו וארשה כהישג של "מעמד הפועלים" שרד עד עצם היום הזה, חרף התמורות הפוליטיות הגדולות שהתחוללו במהלך השנים שחלפו.

צריך וראוי לספר את הסיפור האמיתי של מרד גטו וארשה.

פרק 1

וארשה

וארשה היתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה לפני מלחמת העולם השנייה, והשנייה בגודלה בעולם, אחרי ניו יורק. קרוב ל-370 אלף יהודים - כשליש מכלל אוכלוסיית העיר - התגוררו בה, והם היוו למעלה מעשרה אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית בפולין, שמנתה כ-3.3 מיליון נפש. רבים מהם חיו בעוני והתקשו למצוא את פרנסתם בתנאים הכלכליים שיצרה ממשלת פולין, מתוך מטרה להפחית את חלקם של היהודים בכלכלה הפולנית. חלקם הצליחו לשרוד רק בעזרת הסיוע שקיבלו מן הוועדה האמריקנית-יהודית המשותפת לחלוקה (ארגון ה"ג'וינט").

מנהיגה האוטוריטרי של פולין, יוזף פילסודסקי, נקט בדרך כלל מדיניות של כיבוד אוכלוסיות המיעוטים בפולין, לרבות היהודים, אך הדברים החלו להשתנות לרעה לאחר מותו בשנת 1935. חוקים אנטישמיים הגבילו את כניסתם של סטודנטים יהודים לאוניברסיטאות, וממשלת פולין נהגה בסלחנות כלפי מהומות אנטי-יהודיות שיזמו בריונים פולנים חדשות לבקרים. רוב יהודי פולין היו מבכרים לעזוב את המדינה - הציונים לארץ ישראל, האחרים לכל מדינה שתהיה מוכנה לקבלם - אך ממשלת המנדט הבריטי בארץ ישראל אישרה רק קומץ קטן של אישורי עלייה ("סרטיפיקטים") ליהודים; אלה שביקשו להגר לארצות אחרות גילו לאחר עליית היטלר לשלטון בגרמניה, כי רוב מדינות העולם מעדיפות להשאיר את היהודים מחוץ לגבולותיהן. תומכי המפלגה הסוציאליסטית היהודית "בונד" תלו תקווה בעמיתיהם, הסוציאליסטים הפולנים, וציפו ליום שבו תקום ממשלה סוציאליסטית בפולין, וכל העוולות יתוקנו. בעוד שהמפלגות הציוניות דחקו ביהודים לעזוב ולעלות לארץ ישראל, הרי ה"בונד" השמיע את הקריאה ל**"דויקייט"**, לחיות כאן ועכשיו (בתרגום חופשי). לטענת ה"בונד", הבעיות הקריטיות של היהודים היו חייבות להיפתר לא על ידי בריחה מהמציאות הקשה של חיי היום-יום, כי אם על ידי התמודדות ישירה מולן, **כאן ועכשיו**, בפולין, באמצעות תוכנית פוליטית ותרבותית נמרצת. ועמוק במחתרת ציפו צעירים יהודים שהשתייכו לתאים קומוניסטיים לישועה שתבוא מברית המועצות. היהודים הדתיים והחרדים הרבים, בהנהגת רבנים ידועי שם, שמרו על אמונתם וביטחונם בשם יתברך, גם בתקופת המצוקה.

וארשה היהודית היתה כוורת של פעילות תרבותית, פוליטית, חברתית ודתית. לכל המפלגות הפוליטיות - דתיים, ציונים, לא-ציונים ואנטי-ציונים - היו בה נוכחות וייצוג. הופיעו בה שני יומונים גדולים ביידיש, **היינט** (היום) **ודער מאמענט** (הרגע). ילדים ונערים יהודים קיבלו את חינוכם במוסדות דתיים רבים, כמו גם ברשת בתי ספר מקיפה שבה לימדו בשפות יידיש, עברית או פולנית.

רבים מן הצעירים היו מאורגנים במסגרות של תנועות נוער שסיפקו אינדוקטרינציה אידיאולוגית ופעילות חברתית לחבריהן, ובדרך כלל נהנו מנאמנותם הקנאית. ביניהן היו שלוש תנועות הנוער הסוציאליסטיות-ציוניות: "השומר הצעיר", "דרור-פרייהייט" ו"גורדוניה". "הנוער הציוני" ו"עקיבא" נטו לחינוך יהודי-ציוני כללי. והיתה גם בית"ר, תנועת הנוער הציונית שנוסדה והונהגה על ידי זאב ז'בוטינסקי, שסיפקה הכשרה קדם-צבאית לחבריה; זו היתה תנועת הנוער הציוני הגדולה ביותר בפולין. תנועת הנוער של ה"בונד", "צוקונפט" (עתיד), וארגון האם שלה, היו סוציאליסטים ואנטי-ציונים, ובניגוד לתנועות הנוער הציוניות, שקידמו את השפה העברית, התרכזו בתרבות יידיש חילונית. מרכזן של כל אלה היה בוורשה.

הפילוג והיריבות בקרב מגזרים שונים אלה בקהילה היהודית היו בלתי ניתנים לגישור, וכמעט שלא אִפשרו שיתוף פעולה כלשהו. נוסף לפילוג ששרר בין ה"בונד" לבין הציונים, היחסים בין הציונים לבין "אגודת ישראל", המפלגה החרדית, היו רעים במיוחד. יצחק גרינבוים, מנהיג הציונים הכלליים בפולין, עורך היומון **היינט** ומנהיג הסיעה היהודית בפרלמנט הפולני, היה תקיף במיוחד בהתנגדותו ל"אגודת ישראל". הקרע ששרר בין הציונים לבין "אגודת ישראל" בעת הנהגתו של גרינבוים נמשך גם לאחר 1933, השנה שבה עלה לארץ ישראל וצורף לוועד הפועל של הסוכנות היהודית. תוצאות הבחירות שהתקיימו ב-1936 למועצת הקהילה היהודית של וארשה יצרו תיקו בין נציגי הציונים, ה"בונד" ו"אגודת ישראל". סירובם של הציונים להיכנס לקואליציה עם "אגודת ישראל" יצר מבוי סתום, שמנע הקמת קואליציה שתנהל את המועצה. ממשלת פולין נאלצה לפזר את המועצה ולמנות במקומה קבוצת יהודים שלא היו מזוהים עם מפלגה כלשהי. לראשות המועצה מונה מוריץ מייזל, יהודי מתבולל למחצה עם קשרים בממשלת פולין. כן נכלל בה אדם צ'רניאקוב, מהנדס, שלימים יהפוך לראש היודנראט בגטו וארשה. קהילת יהודי וארשה נותרה ללא מנהיגות נבחרת בימים הטראגיים העתידים להתרגש עליה.

היתה זו רק אינדיקציה אחת מני רבות ליריבות ואף עוינות שאפיינה את היחסים בין היסודות השונים בקהילת יהודי וארשה, הקרועה בין אידיאולוגיות וקבוצות מתחרות. דתיים נגד ציונים, ציונים נגד אנטי-ציונים, יהודים לאומיים נגד

מתבוללים, וכמעט כולם נגד הקומוניסטים. אולם התנועות הציונות השונות, וכמותן ה"בונד", ריכזו את עיקר מאבקן מול התנועה הציונית-רביזיוניסטית של ז'בוטינסקי. תנועה זו, שהטיפה לאקטיביזם יהודי, והאשימה את הנהגת ההסתדרות הציונית העולמית בכניעה פסיבית לכך שבריטניה הפרה את ההתחייבויות שנטלה על עצמה בהצהרת בלפור ואשר הוגדרו במנדט חבר הלאומים על ארץ ישראל, הגדילה בהתמדה את כוחה בבחירות שנערכו אחת לשנתיים לקונגרס הציוני העולמי, באיימה על מנהיגותו של חיים ויצמן ושותפיו לקואליציה, הציונים-סוציאליסטים.

בקונגרס הציוני שנערך בבאזל בשנת 1931 העלה ז'בוטינסקי הצעה להצהרה כי מטרת התנועה הציונית היא להקים בארץ ישראל מדינה יהודית ובה רוב יהודי. הקונגרס סירב לערוך הצבעה על ההצעה, והדבר הוביל להצהרתו של ז'בוטינסקי, שזכתה לתמיכה מצד אוהדיו, כי "זה איננו קונגרס ציוני".[11] היתה זו תחילת התהליך שהביא ליציאתו של ז'בוטינסקי מן ההסתדרות הציונית העולמית, תהליך שהושלם בשנת 1935 עם ייסוד ההסתדרות הציונית החדשה.

מפנה דרמטי ביחסים בין תנועתו של ז'בוטינסקי לבין שאר המחנה הציוני התרחש עם רצח חיים ארלוזורוב ביוני 1933. ארלוזורוב, דמות בולטת בהנהגה הציונית-סוציאליסטית, שכיהן כראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, נרצח על ידי שני אלמונים, בלכתו עם רעייתו על הטיילת שלחוף הים בתל אביב. חוגי תנועת העבודה הציונית בא"י ובעולם האשימו את הרביזיוניסטים באחריות לרצח. התקרית וההאשמות שבעקבותיה יצרו קרע בין רוב התנועות הציוניות לבין תומכי ז'בוטינסקי, וקרע זה הוסיף לשרור במשך שנים רבות, כשהוא ניזון מהאשמות של "רצח פוליטי" והאשמות-נגד של "עלילת דם" שמקורה בזיוף וסילוף. נוצרה קואליציה אנטי-רביזיוניסטית רחבה, שכללה לא רק את הסוציאליסטים, כי אם גם את הציונים הכלליים. הצהרה חתומה על ידי מנהיגיהם קראה להוצאת תנועת ז'בוטינסקי מחוץ לחוק. נאמר בה: "אנו מצהירים כי האחריות המוסרית לרצח ברוטלי זה נופלת על שכם התנועה הרביזיוניסטית כולה, אשר מתוכה יצא הרוצח הזה... מי שגורל הציונות נוגע ללִבו חייב להסתלק לחלוטין מעברו הרביזיוניסטי. לא יהיה שום מגע עם הרביזיוניזם! תהא ססמתנו: 'גרשו את הכנופיות הרביזיוניסטיות מן החיים היהודיים!'"[12]

היריבות, שהגיעה עד כדי מלחמת אחים של ממש, עברה באופן מיידי לפולין, הזירה הפעילה ביותר של הפוליטיקה הציונית מחוץ לארץ ישראל, שהיתה מעוזם של הרביזיוניסטים. שם הצטרף **ההיינט** רב ההשפעה ורב התפוצה, עיתונם של

הציונים הכלליים, שז'בוטינסקי נהג לפרסם בו מאמרים עד 1932, אל המערכה האנטי-רביזיוניסטית. בתגובה החל ז'בוטינסקי לכתוב ביומון היריב, **דער מאמענט**. בקונגרס הציוני ב-1933, זמן קצר לאחר רצח ארלוזורוב, הושמצה המשלחת הרביזיוניסטית והוחרמה, ובכך נסללה הדרך לעזיבתם את מה שהיה עד אז מסגרת משותפת לכל הציונים.

מקור חיכוך נוסף בין הרביזיוניסטים לבין הציונים-סוציאליסטים, שבינתיים הצליחו להגיע לשליטה בהסתדרות הציונית העולמית, היו סכסוכי העבודה המתמשכים בארץ ישראל. הרביזיוניסטים התנגדו ל"מלחמת המעמדות" שבין פועלים יהודים לבין מעסיקיהם היהודים בארץ ולשביתות שפרצו כתוצאה מכך, בתמיכתה של ההסתדרות הכללית. הרביזיוניסטים חשבו כי מדיניות זו תזיק למפעל הציוני בארץ ישראל, וקראו להנהגת בוררות חובה כדרך לפתרון סכסוכי העבודה. קרע אידיאולוגי זה גרם לכך שהרביזיוניסטים הקימו הסתדרות אחרת בארץ - הסתדרות עובדים לאומית - ב-1934. ההסתדרות הכללית, מִצדה, האשימה אותם כ"שוברי שביתות", והתוצאה היתה עימותים אלימים שפרצו תדירות בין שני המחנות. גם חיכוכים אלה השתקפו במתיחות שבין הרביזיוניסטים לבין שאר המחנה הציוני בפולין, והפכו את הרביזיוניסטים למנודים ומוחרמים על ידי כל הסוציאליסטים, ציונים ולא-ציונים כאחד.

עם ייסודה ב-1935 כמסגרת פוליטית עצמאית, ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח), שכבר לא היתה כבולה על ידי ההגבלות שהוטלו על ארגוני ההסתדרות הציונית העולמית, החלה ביוזמות מדיניות משלה. ביוני 1936, בעצרת המונים בוורשה, השמיע ז'בוטינסקי את הקריאה לפינוי (אבקואציה בלעז) של כל יהודי מזרח אירופה לארץ ישראל. מול מצוקתן של קהילות אלה, ז'בוטינסקי, שחשש מפני קטסטרופה הממשמשת ובאה, ראה בצעד זה את הפתרון הקונסטרוקטיבי היחיד לבעייתן, פתרון שאם ימומש גם ייצור את הרוב היהודי בארץ תוך זמן קצר. בעקבות קריאה זו נערכו פגישות עם נציגי הממשלה הפולנית, וכמו כן עם נציגים של ממשלות מזרח אירופיות אחרות, במאמץ לגייס את תמיכתן לתוכנית האבקואציה.

הצעת האבקואציה גרמה לגל ביקורת חדש נגד ז'בוטינסקי ותומכיו. **דבר**, עיתון ההסתדרות, לגלג על "הפיהרר ז'בוטינסקי, שבמשך כל השנים הללו היה עסוק בסילוף כל רעיון הגיוני בציונות". הוא המשיך והאשים את ז'בוטינסקי כי חתם על חוזה עם ממשלת פולין לגירוש היהודים מפולין במכסות שנתיות.[13] **דער מאמענט** הווארשאי הצטרף עתה לאופוזיציה לז'בוטינסקי. המערכה על תוכנית האבקואציה המשיכה להסעיר את יהדות פולין ממש עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה. מגעיו

של ז'בוטינסקי עם הממשלה הפולנית, שנחשבה בעיני רבים כאנטישמית וכפשיסטית, דמו להתיישב עם ההאשמה כי ז'בוטינסקי ותומכיו היו פשיסטים בעצמם. המדים החומים שלבשו חברי בית"ר, תנועת הנוער הרביזיוניסטית, רק סייעו ליצירת ההשוואה בין הנוער הרביזיוניסטי לבין הנאצים לובשי החולצות החומות בגרמניה ההיטלראית.

אך הזעם הרב ביותר על תוכנית האבקואציה של ז'בוטינסקי בא מכיוון ה"בונד". פינוי היהודים מפולין היה הניגוד המוחלט לאידיאל שלהם - השתלבות יהודית בפולין סוציאליסטית, יעד שאמור היה להתגשם על ידי המאמצים המשותפים של מעמד הפועלים הפולני והיהודי. בעיני ה"בונד", תוכנית האבקואציה היתה מזימה "פסולה ופושעת", וז'בוטינסקי לדידם היה "האב הרוחני של פשיזם יהודי"...

ב-1937 התפתח קרע נוסף בין התנועה הרביזיוניסטית לבין שאר המחנה הציוני. "ההגנה", הארגון הצבאי היהודי בארץ ישראל, שנטל על עצמו את ההגנה על היישוב היהודי למול ההתקפות הערביות, התפלג בין אלה שהיו מוכנים להסכין עם מדיניות ה"הבלגה" לנוכח גל הטרור הערבי שהחל ב-1936, לבין אלה בשורות הארגון שראו את הצורך בפעולות גמול. הפילוג הוביל לכך שזה לצד זה התקיימו שני ארגונים צבאיים יהודיים - "ההגנה", שהסכימה למדיניות שהוכתבה על ידי הנהגת ההסתדרות ונתמכה על ידי רוב המפלגות הציוניות, והארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל), שראה בז'בוטינסקי את מפקדו העליון. כאשר אצ"ל החל בפעולות גמול נגד יעדים ערביים הידרדרו היחסים בין שני הארגונים, והוטחו בז'בוטינסקי האשמות כי הקים בארץ ישראל מיליציה משלו, המסרבת לקבל על עצמה את עול המשמעת של ההנהגה הציונית הממוסדת, ופורסמו אזהרות כי "ההגנה" עלולה להשתמש בכוח כדי לרסן את אצ"ל.

גם במקרה זה, החיכוך שהחל בארץ ישראל זלג עד מהרה לפולין. חברי בית"ר שם תמכו בהתלהבות בפעולות אצ"ל בא"י, וראו עצמם כחיילים עתידיים בשורות האצ"ל. לדידם, האצ"ל היה התגשמות האידיאולוגיה המיליטנטית של בית"ר. הנהגת האצ"ל בא"י ראתה בארגון הגדול של בית"ר בפולין עתודה של מגויסים לשורות הארגון. הואיל והאצ"ל לא רצה להמתין עד שחניכי בית"ר יגיעו לא"י, נשלחו לפולין שליחים מטעמו כדי לארגן בקרב חברי בית"ר שם תאים מחתרתיים של האצ"ל, שיספקו הכשרה צבאית בסיסית לחבריהם ויכינו אותם לימים שבהם ישרתו בשורות אצ"ל בארץ ישראל.

בקיץ 1937 הגיע לוורשה אברהם שטרן ("יאיר"), חבר הפיקוד הגבוה של אצ"ל בארץ ישראל. לאחר מכן הוא בא תכופות לוורשה, כדי לפקח על הקמת רשת של תאי אצ"ל בפולין וליצור קשרים עם פקידי ממשלת פולין, במגמה להשיג תמיכה

פולנית באצ"ל. קשרים אלה היו מבוססים על הקשרים שז'בוטינסקי כבר יצר עם הממשלה הפולנית, ועם הזמן הם הביאו להסכמה פולנית כי האצ"ל יערוך לחבריו קורסים צבאיים בפולין, כי קציני צבא פולניים ידריכו בקורסים אלה, וכי נשק ממחסני הצבא הפולני יובא לאצ"ל בארץ.

נתן פרידמן-ילין (לימים ילין-מור), חבר הנהגת בית"ר בפולין, היה הראשון בבית"ר שנשבה בקסמו של "יאיר". במהלך ביקורו של יאיר בווארשה, הוא ביקש מפרידמן-ילין לייצג את האינטרסים של אצ"ל ב"סוכנות הנסיעות" לעולים בלתי חוקיים, שנוהלה על ידי אברהם סטבסקי, שהועמד לדין באשמת רצח ארלוזורוב, אך זוכה. בנוסף, הפקיד בידו יאיר משימה - ארגון התאים המחתרתיים של אצ"ל בפולין. הכוונה היתה לארגן תאי אצ"ל בכל עיר ועיירה שבהן קיימת אוכלוסייה יהודית. חברי התאים יקבלו הכשרה בדרכי פעולה קונספירטיבית והכשרה בשימוש בנשק, בקורסים שיועברו על ידי שליחי אצ"ל מארץ ישראל.

בעזרת התקציב הקטן שיאיר העמיד לרשותו קנה ילין-מור כרטיס רכבת (מחלקה שלישית) שכוחו היה יפה לשבועיים בכל קווי הרכבת בפולין. כך יכול היה לנסוע בכל רחבי המדינה ללא הגבלה. במשך חודשים הוא בילה חלק ניכר מזמנו בקרונות רכבת ובתחנות, עובר מקצה אחד של פולין לקצה השני, נודד מעיר לעיר ומעיירה לעיירה. הוא ניצל את היכרותו וקשריו עם חברי בית"ר. בכל מקום היה פונה אל האיש שנראה לו כבשל ביותר מבחינה אידיאולוגית ומוכן ביותר לפעולה. בדרך כלל לא היה זה ראש סניף בית"ר המקומי. עם האיש שבחר נהג ילין-מור לנהל שיחה ראשונית, שהחלה בבדיקה קפדנית של דעותיו, ולאחר מכן היה מבקש ממנו להקים תא של אצ"ל בעירו.[14]

ההערצה שחשו אנשי בית"ר בפולין כלפי מעללי אצ"ל בארץ ישראל והאופי המושך של התאים המחתרתיים שהוקמו הקלו על אצ"ל לגייס את המוכשרים ביותר בין חברי בית"ר. עד מהרה נוצר חיכוך בין הנהגת בית"ר בפולין, שמושבה היה בווארשה, לבין ההירככיה המקבילה של אצ"ל, שהתפתחה בין השורות. נשמעו קולות שטענו כי אצ"ל הוא הביטוי הרציני היחיד לאידיאולוגיה שעל ברכיה חונכו חברי בית"ר, בעוד שהנהגת בית"ר טענה כי אין צורך בארגון מקביל שאנשיו יגויסו משורות בית"ר. ז'בוטינסקי בעצמו עשה מאמצים להגיע להירככיה משותפת מוסכמת של שתי המסגרות, אך מאמציו הוכתרו רק בהצלחה חלקית. מבחינתם של המצטרפים לאצ"ל על אדמת פולין, סמכותם של מפקדיהם מאצ"ל היתה עליונה ללא עוררין.

לחיכוך הארגוני בשורות בית"ר נוסף ניחוח אידיאולוגי, כאשר שליחי אצ"ל וכמה ממגויסיהם החדשים החלו להביע חוסר סבלנות כלפי ז'בוטינסקי, בטענה כי לעת

הזאת חלף זמנה של הדיפלומטיה וכי את הדגש יש לשים על פעולות צבאיות שיובילו להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. מנחם בגין, אחד ממנהיגי בית"ר בפולין, שעתיד היה להיבחר תוך זמן קצר כנציב בית"ר בפולין, אמר בכינוס העולמי של בית"ר, שנערך בווארשה בספטמבר 1938, "יש לנו הרושם שאנו עומדים לפני התקופה השלישית של הציונות. התנועה הלאומית של ישראל החלה מ'ציונות מעשית', אחרי כן באה 'הציונות הפוליטית', ועכשיו אנו עומדים על מפתן הציונות הצבאית'."[15]

תחת פיקוחו של יאיר, שנעזר בנתן פרידמן-ילין, יצר עתה האצ"ל נוכחות פוליטית בווארשה. נוסף לארגון רשת של תאי אצ"ל שמנו מאות רבות מחברי בית"ר, שטרן הצליח לגייס חוג של אינטלקטואלים יהודים-פולנים שהוקסמו מרעיון "היהודי הלוחם" כפי שיאיר הציגו, והפכו לתומכים נלהבים של האצ"ל. בראש החוג הזה עמדו בני זוג יהודים-פולנים, הנריק ולילי שטרסמן, שהשתמשו בקשרים שלהם בחוגי שלטון פולניים כדי לסייע לשטרן במשא ומתן שלו עם ממשלת פולין. הנריק שטרסמן היה פקיד בכיר במשרד המשפטים הפולני, מרצה לקרימינולוגיה באוניברסיטת וארשה, וקצין מילואים בצבא פולין. לילי שטרסמן הפכה לעורכת שבועון האצ"ל בפולין, **ירוזולימה ויז'וולונה** (ירושלים המשוחררת). למען הציבור הקורא יידיש החל האצ"ל לפרסם שבועון, שעד מהרה הפך ליומון, **די טאט** (המעש), שנערך על ידי פרידמן-ילין.[16]

נוכחותו של אצ"ל בפולין חוזקה על ידי שליחים שהגיעו מא"י כדי לארגן נסיעות של עולים, רבים מהם חברי בית"ר, שעלו על אוניות שנקנו או נחכרו על ידי השליחים, והגיעו ארצה בחומקם מן הבריטים, שהגבילו ביותר את העלייה. ז'בוטינסקי עודד והִנחה עלייה "בלתי חוקית" זו. היא גם ענתה לצורך הספציפי של הנוער הרביזיוניסטי, שחש כי אינו מקבל את חלקו ההוגן במכסת הסרטיפיקטים הקטנה שהונפקה בכל שנה על ידי שלטונות המנדט לסוכנות היהודית, לצורך חלוקתם בין מבקשי העלייה.

במאי 1939 ממשלת נוויל צ'מברלין פרסמה את הספר הלבן אודות מדיניותה בארץ-ישראל אשר כלל הגבלות חמורות על עליית יהודים לארץ-ישראל. היה זה תחילת המאמץ הבריטי למנוע את הקמת המדינה היהודית בארץ-ישראל ושל העימות עם הציונות, אשר נמשך עד היציאה של הבריטים מארץ-ישראל במאי 1948. המגבלות על העלייה היהודית נאכפו על ידי הצי הבריטי בים התיכון אשר הטיל הסגר על חופי ארץ-ישראל במאמץ למנוע בריחת יהודים מאירופה אל הארץ, מאמץ שנמשך משך כל שנות המלחמה.

אין ספק שז'בוטינסקי פעל מתוך תחושת האסון המתקרב אל יהדות אירופה. שנה קודם לכן, בנאום בעצרת המונים בווארשה, ב-7 באוגוסט 1938 (תשעה באב ה'תרצ"ח), הוא אמר, "זה שלוש שנים אני מפציר בכם, יהודי פולין, עטרת היהדות העולמית, מתחנן בפניכם, מזהיר אתכם בלי הפוגות - 'האסון קרוב לבוא'. שערי הלבין ואני זקנתי במשך השנים האלה, כי לבי יוצא אליכם, אחים ואחיות יקרים, שאינכם רואים את הר הגעש שעוד מעט יתחיל לפלוט את להבות ההשמד שלו. אני רואה תמונה איומה. הזמן הנותר להצלתכם הולך ופוחת. אני יודע שאינכם יכולים לראות זאת, שהרי דאגות של יום-יום מטרידות אתכם ומבלבלות אתכם... שמעו לדברי בשעה הזאת, השתים-עשרה, למען השם: יציל כל איש ואיש את עצמו, כל עוד יש פנאי לכך, כי הזמן פוחת והולך. ואני רוצה לומר לכם עוד איזה דבר היום, תשעה באב: אלה שיצליחו להימלט מן הפורענות יזכו לרגע חגיגי של שמחה יהודית גדולה: חידושה והקמתה של המדינה היהודית! אינני יודע אם אני עצמי אזכה לראותה - אבל בני יזכה! בזאת אני בטוח, ממש כמו שאני בטוח שמחר בבוקר תזרח השמש. בכל לבי אני בטוח בזה!"[17]

לאחר פרסום הספר הלבן מאמצי הרוויזיוניסטים להגביר את זרם העלייה אשר תעקוף את המגבלות של ממשלת בריטניה, קיבלו תנופה נוספת, כאשר באותו עת האצ"ל בארץ-ישראל, כמחאה נגד המדיניות הבריטית יזם התקפות על יעדים בריטיים.

באוגוסט 1939, 20,000 איש, רבים מהם חברי בית"ר וביניהם הברים בתאי האצ"ל, היו רשומים במשרדי בית"ר בווארשה לקראת עלייה לארץ-ישראל על אחד הספינות שנחכרו על ידי הרוויזיוניסטים. בתחילת אוגוסט שיירה של 1200 בית"רים שנבחרו להיות תגבורת לשורות האצ"ל בארץ, עזבו את וארשה ברכבת לבוקרשט בציפייה לעלות על ספינה בנמל רומני בים השחור שתוביל אותם לארץ-ישראל. יחד אתם היה מנחם בגין שהתכוון ללוות אותם עד הגבול הרומני. ויזות מעבר דרך רומניה סודרו להם בשגרירות הרומנית בווארשה. אך המדיניות הבריטית למנוע יציאת יהודים מאירופה לארץ-ישראל לא הצטמצמה לשיטור חופי ארץ-ישראל על ידי הצי הבריטי, וכללה גם הפעלת שירותי הביטחון כדי לעקוב אחר ההתארגנויות לקראת העלייה בניסיון לשבש את חכירת הספינות ולהפריע לארגון שיירות העולים. הנציגויות הדיפלומטיות הבריטיות הפעילו לחץ על ממשלות אירופה למנוע את המעבר של העולים דרך ארצותיהם. כך הצליחו לשדל את ממשלת רומניה לבטל את וויזות המעבר שהופקו בווארשה.

כאשר השיירה של הבית"רים הגיעה לעיר שניאטין על הגבול הרומני משמרות הגבול הרומני סירבו להכיר בוויזות המעבר שלהם ומנעו את כניסתם לרומניה.

1200 הבית"רים הקימו מחנה ליד פסי הרכבת על הגבול, ובינתיים נעשה מאמץ להפעיל לחץ תוך שימוש בשלמונים על פקידים בבוקרשט בניסיון להביא לביטול ההוראה שביטלה את וויזות המעבר, אך ללא הצלחה. כמאתיים בית"רים הצליחו להבריח את הגבול ולהגיע לספינה "נעומי ג'וליה" שהמתינה להם בים השחור. זו הפליגה מנמל קונסטנצה ב-29 לאוגוסט והצליחה להגיע לחופי הארץ ב-19 לספטמבר 1939, 19 ימים לאחר פלישת הצבא הגרמני לפולין.

האחרים שהמשיכו להמתין ליד הגבול מצאו שעם עליית המתח בין גרמניה לפולין הרומנים סגרו את הגבול שלהם עם פולין, ומושל האזור הפולני פקד על יושבי המחנה לחזור לוואראשה. ההזדמנות האחרונה שלהם לחמוק מהגרמנים אבדה. דרך ההצלה מאירופה לארץ-ישראל נחסמה על ידי הבריטים.*

[* ספר בית"ר, שם, כרך II, חלק 2, ע' 965. לתיאור העלייה ה"בלתי חוקית" הרוויזיונוסטית בשנים אלה ראה גם יצחק בן-עמי, Years of Wrath, Days of Glory (שנות זעם וימי תהילה) (ניו-יורק: רוברט ספלר ובניו, 1982) ע' 260: ו ווילים ר. פרל, The Four Front War (מלחמת ארבע החזיתות) (ניו-יורק: קראוון פובלישרד, 1979).]

הצלחת "העלייה הבלתי חוקית" הולידה את הרעיון כי בבוא העת ניתן יהיה להביא לחופי הארץ "ארמדה" של אלפי חברי בית"ר חמושים מאירופה, ולפתוח בהתקוממות צבאית של האצ"ל, שתביא להוצאת השלטון בארץ מידי השלטון הבריטי. באוגוסט 1939 נפגש ז'בוטינסקי באתר הנופש ואלס-לה-באן שבאלפים הצרפתיים עם משלחת של האצ"ל, שכללה את חיים לובינסקי, הלל קוק ואלכס רפאלי. בפגישה זו נתן ז'בוטינסקי, שבעבר היסס בעניין זה, את אישורו לנחיתות המתוכננות בא"י ולהתקוממות האצ"ל נגד השלטון הבריטי בארץ. המלחמה עתידה היתה לשים קץ לתוכנית זו. לובינסקי חזר עם הבשורה ארצה, ומצא שם כי חברי פיקוד האצ"ל נעצרו ונכלאו על ידי הבריטים. קוק ורפאלי נסעו לארצות הברית, ובמשך השנים הבאות היוו חלק ממשלחת האצ"ל שם, שבראשה עמד קוק, שהשתמש בשם הבדוי פיטר ברגסון.[18]

הקונגרס הציוני האחרון לפני המלחמה נערך באוגוסט 1939 בז'נבה. בעת שנעל את הקונגרס אמר חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, "אין לי תפילה זולת זו - שכולנו ניפגש שוב, בחיים."[19] תפילתו לא נענתה. אחת הצירות בקונגרס, שייצגה את "פועלי ציון", המפלגה הציונית-סוציאליסטית הפולנית, חברה בתנועת הנוער "דרור", היתה צִבְיָה לובטקין, העתידה למלא תפקיד מפתח במרד גטו וארשה, שנים ספורות לאחר מכן.

סכנת המלחמה רק הגבירה את פעילויותיהן של תנועות הנוער הציוניות. בקיץ אִרגנו תנועות אלה מחנות לחבריהן. בין משתתפי מחנה הקיץ השנתי של סניף בית״ר בצפון וארשה, אחד משמונת סניפי התנועה בבירה הפולנית, שהתקיים אותה שנה בקאז׳ימיז׳ שבסמוך ללובלין, היו פאבל פרנקל, שמחה ויטלסון, אלק הלברשטיין ופנחס טויב, מנהיגי בית״ר צעירים.[20] כולם כבר היו חברים בתאי אצ״ל ועתידים להוות את גרעין ארגון ההתנגדות של האצ״ל, בראשות פאבל פרנקל, שאורגן על ידיו בגטו וארשה.

חשרת ענני המלחמה מעל פולין ושאר אירופה באוגוסט 1939 מצאה את יהודי וארשה בסערת פעילות פוליטית שבה נאבק ה״בונד״ נגד הציונים, ה״בונד״ והציונים נגד הדתיים, ה״בונד״ ורוב הציונים נגד הרביזיוניסטים, והרביזיוניסטים עצמם מפולגים בין אלה שקיבלו את סמכות ההיררכיה המפלגתית הרשמית לבין אלה שקיבלו הוראות ממפקדיהם באצ״ל. עד מהרה עתיד היה להתגלות, כי לא המלחמה ואף לא גורלם הטראגי של יהודי וארשה יכלו לאחות קרעים אלו.

פרק 2

בין וארשה לווילנה

ספטמבר 1939-נובמבר 1940

ב-1 בספטמבר 1939 פלש הצבא הגרמני לפולין והתקדם במהירות מזרחה. ב-8 בספטמבר הגיעו הגרמנים לפאתי וארשה, וב-13 בספטמבר היתה וארשה מכותרת ונתונה תחת מצור. מנהיגי כל המפלגות הפוליטיות היהודיות ברחו מוורשה לפני הגעת הגרמנים. ביניהם היו משה קליינבוים (סנה) ומשה קרנר מהציונים הכלליים, אנשל רייס ואברהם ביאלופולסקי מ"פועלי ציון" הציונית-סוציאליסטית, יצחק לייב ונתן בוקסבאום מ"פועלי ציון - שמאל" המארקסיסטית, זרח ורהפטיג ואהרון וייס מ"המזרחי" הציונית-דתית, יצחק מאיר לוין מ"אגודת ישראל" החרדית, והנריק ארליך וויקטור אלטר מה"בונד".[21] שליחי תנועות הנוער הציונית מארץ ישראל, שעבדו עם עמיתיהם בפולין, עזבו כדי לחזור לא"י, וכמוהם גם שליחי האצ"ל בפולין. אחד מהם היה הלל צור, שעִמו ינסו חברי אצ"ל בגטו וארשה ליצור מגע ביוני 1942, אך לשווא.

גם הנהגת תנועות הנוער הציוניות עזבה את וארשה. בין העוזבים היו כמעט כל חברי הנהגת בית"ר: מנחם בגין, נתן פרידמן-ילין (ילין-מור), ישראל שייב (אלדד), ישראל אפשטיין ודוד יוטן;[22] הנהגת "השומר הצעיר": חיים הולץ (אלון), זליג גאייר, יוסף שמיר, יצחק זלמנסון וטוסיה אלטמן,[23] שהצליחו להגיע לווילנה. הנהגת "דרור": יצחק ("אנטק") צוקרמן וצביה לובטקין ברחו מזרחה, ועם כניסתם של כוחות צבאיים סובייטיים לפולין ממזרח, ב-17 בספטמבר, בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב, מצאו עצמם עד מהרה באזור הכיבוש הסובייטי.[24]

וארשה היתה נתונה תחת הפצצות כבדות. לילי שטרסמן, מייסדת חוג האינטליגנציה היהודית-פולנית בוורשה שתמך באצ"ל, היתה במקלט, ובעלה הנריק בצבא הפולני. בעוד הפצצות נופלות, מחשבותיה היו נתונות לנשק שממשלת פולין העבירה לאצ"ל, המאוחסן אי שם בוורשה, משום שעדיין לא הספיקו להעבירו לארץ ישראל. לנוכח הנסיבות יש להעמיד נשק זה לרשות הצבא הפולני, חשבה שטרסמן. חרף ההפצצות הבלתי פוסקות, היא הצליחה להגיע למטה של

מפקד הגנת ורשה, גנרל ולריאן צ'ומה. היא לא הצליחה להתקבל אצלו, אך שכנעה קצין ללוות אותה למחסן הנשק, מסרה את הנשק לצבא הפולני, ואחרי שנמסרה לה קבלה, היא חשה כי האצ"ל שילם חוב של כבוד לפולנים בעת צרתם.[25]

במהלך המצור על ורשה מונה ראש העיר סטפאן סטאז'ינסקי על ידי גנרל צ'ומה למושל האזרחי של ורשה. ב-23 בספטמבר מינה סטאז'ינסקי את אדם צ'רניאקוב לראש המועצה היהודית בוורשה, במקומו של מוריץ מייזל, היו"ר הקודם של המועצה, שנמלט מן העיר. "מוניתי למלא תפקיד היסטורי בעיר נצורה. אנסה לעמוד במשימה," רשם צ'רניאקוב ביומנו. ארבעה ימים לאחר מכן נכנעה ורשה לגרמנים, וב-1 באוקטובר נכנסו כוחות הוורמאכט לעיר.

מלונדון ראה ז'בוטינסקי את בית"ר הפולנית, הגדולה והחזקה מכל שלוחות בית"ר בעולם, שבה תלה תקוות כה רבות, נמוגה ונעלמת תוך ימים ספורים. הוא מתח ביקורת על החלטת הנהגת בית"ר בפולין לעזוב את המדינה. ב-25 בספטמבר כתב ז'בוטינסקי לשמשון יוניצ'מן, מנהיג בית"ר בארץ ישראל, "בית"ר הפולנית הרוסה. אין כל צורך להסביר את גודלה של האבדה. גורל סניפיה האחרים של בית"ר באירופה עדיין אינו ידוע. אך דבר אחד ברור - אולי רק בארץ ישראל תוכל להמשיך ולהתקיים רוחה של בית"ר. מצב זה מטיל אחריות, אולי חסרת תקדים בתולדות תנועתנו, על כתפיך... לעת הזאת קשה להוביל את בית"ר בארץ ישראל, ואני תובע ממך למלא משימה קשה זו."[26]

ב-5 באוקטובר סקר היטלר מצעד ניצחון של חיילים גרמנים לאורך שדרות אויאזדובסקי. אלפי חיילי ורמאכט צעדו כשהם מצדיעים לו, הטנקים התגלגלו, ומטוסי ה"לופטוואפה" חגו ממעל.

יום לפני המצעד, ב-4 באוקטובר, נלקח צ'רניאקוב למטה הגסטאפו והמשטרה בוורשה. שם נחקר במשך יומיים והצטווה להמציא שמות של יהודים עשירים, רשימות של מוסדות יהודיים ואת רשימת המועסקים בקהילה היהודית. לאחר שנאלץ לשמוע נאומי תעמולה אנטישמיים, הודיעו לו אנשי הגסטאפו כי הוא ממונה בתור ה"אלטסטע" (זָקֵן) הקהילה היהודית, ראש ה"יודנראט" (מועצת היהודים, בגרמנית). הוא נדרש למסור רשימה של עשרים וארבעה יהודים שיהיו חברי היודנראט. נאמר לו כי התפקיד היחיד של היודנראט יהיה לבצע את הפקודות שיינתנו לצ'רניאקוב מטעם הגסטאפו.

אדם צ'רניאקוב היה אז בן 59, מהנדס, בוגר המכון הפוליטכני של ורשה, ובעל תואר שני מאוניברסיטת דרזדן. הוא היה יו"ר ארגון בעלי המלאכה היהודים וייצג אותם במועצת הקהילה היהודית בוורשה. רק מעטים מיהודי ורשה שמעו עליו

קודם לכן. עתה הוטלה עליו המשימה לייצג את יהודי ורשה תחת הכיבוש הגרמני.

הישיבה הראשונה של היודנראט, שזומנה להתכנס בהתאם להוראות אלה, התקיימה באמצע אוקטובר. גרהארד מנדה, איש הגסטאפו, בא כדי להשתתף בישיבה. הוא נשא הרצאה שבה פנה אל חברי היודנראט כאילו הם פושעים. הם הוכרחו לעמוד על רגליהם בכל מהלך הרצאתו. הוא הכריז כי גורל הקהילה היהודית נתון בידי הגסטאפו וכי לקהילה אין זכות לפנות לשום רשות גרמנית אחרת. לא יהיה מקום להתנגדות או לדיון כלשהם.[27]

חודש לאחר מכן הודיע הגסטאפו לצ׳רניאקוב כי תוך שלושה ימים יוקם גטו ליהודי ורשה. אולם המפקד הצבאי הגרמני של ורשה נעתר לבקשתו של צ׳רניאקוב ודחה את הקמת הגטו. יעברו עוד 11 חודשים בטרם יכונסו יהודי ורשה בין חומות הגטו.

צ׳רניאקוב, כאמור, לא נמנה עם מנהיגי הקהילה היהודית לפני המלחמה. המנהיגים, כמעט עד האחרון, ברחו מוורשה. בין הנשארים היו רק אלה שמילאו תפקידים מדרג שני. בין הרביזיוניסטים היה ד״ר דוד ודובינסקי, פסיכיאטר, חבר בכיר בתנועה הרביזיוניסטית בפולין, ופרץ לסקר, חבר בהנהגת בית״ר בפולין, קצין מילואים בצבא הפולני, שהיה בחזית בעת שהנהגת בית״ר עזבה את ורשה. בין הציונים הכלליים היה מנחם קירשנבאום, שייצג את הציונים הכלליים במועצת הקהילה היהודית של ורשה. והיו גם ד״ר עמנואל רינגלבלום, מרצה להיסטוריה יהודית, חבר פעיל ב״פועלי ציון - שמאל״ המארקסיסטית-ציונית, שעבד במשרה חלקית בארגון ה״ג׳וינט״, דוד גוזיק, אחד מראשי ה״ג׳וינט״ בוורשה, וד״ר יצחק שיפר, ציוני ידוע ופרופסור להיסטוריה באוניברסיטת ורשה. בין הרבנים הרבים שנותרו בוורשה היו זישא פרידמן ומנחם זמבה, חברים בכירים ב״אגודת ישראל״. איש מאלה לא הצטרף ליודנראט.

מתחילת ימי הכיבוש היו היהודים נתונים להתקפות ולאפליה; הם סולקו מתורים למזון, נתפסו לעבודות כפייה והיו מושא ללעג ולקלס בשל זקנם ובגדיהם המסורתיים. יהודים שנבחרו באקראי אולצו לבצע תרגילי התעמלות ברחוב; אחרים הושפלו ביריקות או במכות. מורים, בעלי מלאכה, עובדים מקצועיים וחברי מוסדות תרבות ורווחה איבדו את משרותיהם. אבל זו היתה רק ההתחלה.

ב-7 באוקטובר רשם ביומנו שר התעמולה הגרמני, יוזף גבלס, ״הבעיה היהודית תהיה הקשה ביותר לפתרון. היהודים אינם עוד בני אנוש... יש להבטיח שלא יוכלו

להזיק."[28] "מניעת יכולת להזיק" היתה "לשון נקיה" מקובלת אצל הנאצים להריגה.

ב-10 באוקטובר הודיעו הסובייטים כי וילנה והאזור שמסביבה, שנכבשו על ידי כוחות סובייטיים, יועברו לשלטון ליטא. ההודעה גרמה לזרימה של כ-15,000 פליטים יהודים מאזורי הכיבוש הסובייטיים והגרמניים אל וילנה. העיר נמסרה לשלטון הליטאי ב-28 באוקטובר 1939. רוב המנהיגים שברחו מוורשה הצליחו להגיע לווילנה. המחזיקים בסרטיפיקטים לארץ ישראל או באשרות כניסה למדינות אחרות קיוו שיוכלו לצאת מווילנה, עתה חלק מליטא העצמאית, כדי להגיע לארץ ישראל או ליעדים אחרים. אלה שלא היו בידם מסמכים מסוג זה קיוו כי במהלך שהותם בווילנה הם יצליחו להשיגם. בכל מקרה, באותה עת נראתה וילנה כבחירה עדיפה בהרבה על אותם חלקי פולין שתחת כיבוש גרמני או סובייטי.

חברי תנועות הנוער הציוניות שהגיעו מאזורי הכיבוש הגרמני והסובייטי החלו להתארגן בווילנה במסגרות של תנועותיהם, תחת הנחיית מנהיגיהם שהגיעו מוורשה. מעונות זמניים ומטבחי תמחוי הוקמו למען חברי התנועות שמצאו מקלט בווילנה, וחודשה הפעילות החינוכית והתרבותית.

"ההנהגה הראשית" של "השומר הצעיר" בפולין התמקמה בווילנה והחלה בדיונים על עתיד התנועה שנותרה בפולין הכבושה בידי הגרמנים. אנשי ההנהגה, שראו את תנועתם בעיקר ככלי חינוכי למען הנוער היהודי, הגיעו למסקנה כי כל עוד קיימת קהילה יהודית בפולין, גם התנועה חייבת להתקיים ולפעול בה, ועל כן הבריחה של חברי התנועה מפולין חייבת להיפסק. הם היו ערים לעובדה שעקב המדיניות האנטי-ציונית של ברית המועצות, אין סיכוי של ממש להמשיך את פעילות תנועתם באזור הכיבוש הסובייטי. לעומת זאת, באזור הכיבוש הגרמני, חרף התנאים הקשים ששררו בו, דומה היה כי התנועה תהיה חופשית להמשיך בפעילותה. משום כך הם החליטו לשגר חברים בכירים ב"שומר הצעיר", שנמלטו לווילנה, בחזרה לוורשה.[29] היתה זו החלטה הרת גורל, שחייבה אומץ לב רב: לעזוב את וילנה הבטוחה, כביכול, ולחזור מרצון לשטחים שתחת השלטון הגרמני. הראשונה לצאת היתה טוסיה אלטמן, בת 21, חברת הנהגת "השומר הצעיר" בפולין, שהצליחה לחצות את הקווים בניסיונה השני, והגיעה לוורשה בסוף 1939. אחריה הלכו יוסף קפלן, 26, ושמואל ברסלב, 20, שניהם מנהיגים בתנועה, שהגיעו לוורשה בפברואר 1940. מרדכי אנילביץ', 20, התנדב לחזור לוורשה מווילנה, ואליו התלוותה חברתו, מירה פרוכנר. חציית הגבול בין ליטא, האזור הסובייטי והאזור הגרמני היתה עדיין קלה יחסית באותה עת, וכל היוצאים הגיעו לוורשה. הם היו

עתידים להפוך למייסדים ולחברים המובילים בתנועת ההתנגדות היהודית בגטו, שהפיקוד עליה נמסר יותר מאוחר לאנילביץ'. שאר חברי ההנהגה קיבלו סרטיפיקטים לארץ ישראל ועזבו את וילנה עוד לפני שהגרמנים הגיעו אליה.

הנהגת תנועת הנוער "דרור" ניצבה בפני אותה בעיה ממש. חברי ההנהגה, שנאספו באוקטובר בעיר קובל, באזור הכיבוש הסובייטי, בבניין סמוך מאוד לשירות הביטחון הסובייטי, החליטו על גישה תלת-צדדית: חלקם יתחילו בפעילות ארגונית מחתרתית באזור הסובייטי, אחרים יחזרו לאזור הגרמני, והשאר ינסו להגיע לארץ ישראל. כמו "השומר הצעיר", הם ייחסו חשיבות רבה לעבודה החינוכית בקרב הנוער היהודי, גם תחת הכיבוש. תוך שבועות מעטים התחוור להם כי לא ניתן יהיה לבצע עבודה חינוכית ציונית תחת השלטון הסובייטי. ב-31 בדצמבר הם חזרו ונפגשו, הפעם בלבוב, גם היא באזור הסובייטי. ברור היה עתה כי "דרור" תוכל להמשיך ולפעול רק באזור הגרמני. הוחלט כי צביה לובטקין תחזור לוורשה. באפריל הלכו בעקבותיה יצחק צוקרמן, 25, אחד ממנהיגי "דרור", וטוביה בוז'יקובסקי, 29, והחלה הפעילות הארגונית של "דרור" בוורשה.[30] צוקרמן, במרוצת הזמן, היה היוזם להקמת ארגון התנגדות יהודי חמוש, ולובטקין, שהפכה לחברתו לחיים ולנשק, ובוז'יקובסקי, עתידים היו להיות עמודי התווך של ארגון זה, שהוקם בוורשה חודשים רבים לאחר מכן.

הרביזיוניסטים שהתמקמו בווילנה ראו את הדברים בצורה אחרת. הם היו מפולגים לשתי קבוצות - חברי אצ"ל, וחברי בית"ר שלא השתייכו לארגון. אנשי אצ"ל קיבלו את הוראותיהם מפרידמן-ילין. הוא, מִצדו, פעל לארגון מסגרת של אצ"ל בווילנה, אשר תכלול את חברי אצ"ל שהגיעו מפולין הכבושה ואלה מבין חברי בית"ר בווילנה שעוד קודם לכן הוכנסו לאצ"ל. כל אנשי אצ"ל בווילנה פעלו תחת מסך כבד של חשאיות. פרידמן-ילין חיפש את אברהם אמפר, שבידיו הופקדה האחריות הארגונית הישירה על תאי אצ"ל בפולין, איתר אותו בלודמיר שבאזור הסובייטי והורה לו לבוא לווילנה. אמפר זכר את שמותיהם ומעניהם של מפקדי תאי אצ"ל בפולין באזור שתחת הכיבוש הסובייטי, ושיגר להם באמצעות שירות הדואר הסובייטי מברקים שהורו להם לעשות את דרכם לווילנה. קשה יותר היה ליצור מגע עם חברי אצ"ל באזור הכיבוש הגרמני. עד מהרה החלו חברי אצ"ל להגיע לווילנה מחלקים שונים של פולין, אורגנו תאים וחודשו האימונים בנשק. כל זאת נעשה בציפייה למצוא דרכים להגיע לארץ ישראל כדי להצטרף למאבק שם. [31]

לא היה צורך בדיונים ממושכים על מנת לאמץ גישה זו. חברי אצ"ל ראו עצמם כחיילי הארגון; לדידם, החזית היתה בארץ ישראל, וראוי והגון היה בעיניהם

לעשות את דרכם אל החזית בשיא הזריזות. אלה שהגיעו לווילנה קיוו לעשות משם את דרכם ארצה, בעוד שהנשארים בפולין נחשבו כמי שנותקו מן החזית, ולפחות לעת הזאת לא ניתן לנצלם. כמעט שלא ניתנה חשיבות באותה עת לעבודה חינוכית בקרב חברי בית"ר שנותרו מאחור. כל העיניים היו נשואות לארץ ישראל.

בגין ושאר חברי הנהגת בית"ר היו במצב אמביוולנטי. הם היו מנהיגיה של תנועת נוער גדולה שנותרה בפולין, כמעט ללא מנהיגות, למעט פרץ לסקר בוורשה. גם הם הבינו כי אין שום אפשרות לפעילות מאורגנת באזור הכיבוש הסובייטי. אולם האם המשך התפקוד והניהול של התנועה באזור הגרמני היה באחריותם? ואם כן, האם נדרש מהם, או לפחות מחלקם, ללכת בעקבות הדוגמה של מנהיגי "השומר הצעיר" ו"דרור", ולשוב לוורשה? הדילמה שלהם הפכה קשה אף יותר כתוצאה מכך שהם ראו עצמם גם כחברי אצ"ל, והיו מודעים היטב לעמדתו בעניין. למעשה, על פי הוראותיו של אמפר, עברו בגין ויתר חברי הנהגת בית"ר קורס יסוד של אצ"ל בווילנה. האם עליהם ללכת אפוא על פי הקו שננקט על ידי הנהגת אצ"ל בווילנה, כפי שנקבע על ידי אחד מעמיתיהם, פרידמן-ילין, ומדריך האצ"ל אמפר, או שעליהם להעניק את הבכורה לאחריותם כלפי התנועה בפולין, שאותה הנהיגו עד לפרוץ המלחמה?

לדילמה זו נוסף עוד שיקול. האם בגין, שהיה מוכר היטב וקל לזיהוי בפולין, יוכל לתפקד לאורך זמן לפני שייעצר, או אף יוצא להורג? בעייתו של בגין הוחרפה עקב מכתבים שקיבל מהמטה העולמי של בית"ר בלונדון, אמנם לא חתומים על ידי ז'בוטינסקי, אך ללא ספק מאושרים על ידיו, שרמזו באופן ברור כי היה עליו להישאר עם תנועת בית"ר בפולין. נימה דומה היתה במכתבים שקיבל משמשון יוניצ'מן, מנהיג בית"ר בארץ, שבהם הובהר כי "אסור לקברניט להיות הראשון לנטוש את ספינתו".

בגין כאב את ההאשמות שהוטחו נגדו, וניסה כמיטב יכולתו להצדיק את יציאתו מוורשה. "האם באמת אתה משער שבראשי לא חלפו כל המחשבות הללו... לפני שהחלטתי לעזוב את וארשה?" הוא כתב ליוניצ'מן מווילנה בינואר 1940, "אחרי הכול, הרי האמנו כי פולין תחזיק מעמד במשך חודשים, כי מאה קילומטרים מעבר לוורשה כבר יהיה בטוח... על כן החלטנו לנוע מזרחה... אך איש לא דימה בנפשו כי המדינה תתמוטט תוך ימים... וכי הרוסים יתקדמו מן המזרח."[32] יוסף גלזמן, ראש בית"ר בליטא, שהיה בקשר הדוק עם בגין ועם הנהגת בית"ר פולין בווילנה, נטל גם הוא על עצמו להצדיק את עזיבת וארשה על ידי הנהגת בית"ר בפולין. במכתב ליוניצ'מן מינואר 1940[33] הוא טען כי חברי בית"ר פולין לא

ננטשו על ידי הנהגתם, משום שפעילויות, כגון הוצאת פרסומים מטעם בית"ר, המבוצעות מליטא אפקטיביות יותר מכפי שיכלו להיות באזור הכיבוש. הוא דיווח כי בווילנה יש עתה 500 "פליטי" בית"ר מפולין, רובם באיכות מצוינת, שיוכלו להרים תרומה משמעותית עם הגיעם לארץ ישראל, אך זה היה בעיניהם, באותה עת, לא יותר מאשר חלום, כי הדרך לארץ ישראל לא היתה פתוחה; הסוכנות היהודית העניקה להם סרטיפיקטים רק במשורה.

בגין היה בקשר עם לסקר בווארשה ועם אחרים שנותרו בפולין, ולמד מהם כי פעילות בית"ר התאפשרה תחת הכיבוש הגרמני. הגרמנים, שלא כסובייטים, לא גילו עניין מיוחד בפעילויות הפוליטיות או התרבותיות של היהודים שתחת שלטונם. בגין שקל שיבה לווארשה, ובנקודה מסוימת אף הודיע להנהגת בית"ר בווילנה כי הוא חוזר לווארשה, אך לבסוף החליט להישאר בווילנה.[34]

לסקר החליט לא לצאת לווילנה ונשאר בווארשה. הואיל ובאותה עת דומה היה שהגרמנים אינם מפריעים ליציאת היהודים מהשטחים שתחת הכיבוש הגרמני, יהודים שהיו להם אשרות כניסה למדינות בלתי עוינות לגרמניה יכלו לעזוב את אזור הכיבוש הגרמני ולהמשיך ליעדם דרך איטליה, שאז עוד היתה ניטרלית. לסקר היה עסוק בניסיון לקדם נתיב יציאה זה בשביל חברי בית"ר והפציר בבגין לנסות ולהסדיר עם הסוכנות היהודית, באמצעות התערבותו של יוניצ'מן, קבלת סרטיפיקטים לא"י למען חברי בית"ר בפולין הכבושה על ידי הגרמנים. אולם מספר הסרטיפיקטים היה מצומצם ביותר, וחברי בית"ר, כרגיל, הושמו בתחתית רשימת המועמדים. מעטים הצליחו להגיע לא"י. אחת מאלה היתה לילי שטרסמן, שהגיעה ארצה דרך טריסט. יתרה מכך, לסקר חשב שיוכל אף להצליח לארגן עלייה בלתי חוקית מפולין הכבושה ארצה. אולם מאומה לא יצא מן התוכניות הללו.

רמז על מגמת התוכניות הגרמניות לגבי היהודים בשטחים שתחת שלטונם היה טמון בצו מ-1 בדצמבר 1939, ולפיו כל היהודים מעל גיל עשר באזור שהוגדר על ידי הגרמנים בתור **גנרלגוברמנמט** (הממשל הכללי), שווארשה נכללה בו, חייבים לענוד על זרועם הימנית סרט כחול עם סמל המגן דוד.

בפברואר 1940 היה בגין מודע לחלוטין למצבם המחמיר של היהודים שתחת הכיבוש הגרמני, והודיע במכתב ליוניצ'מן כי כמה אישים ציונים בולטים בפולין הכבושה בידי הגרמנים הצליחו לצאת לטרייסט לאחר שקיבלו סרטיפיקטים לארץ ישראל. הוא הפציר בו לנסות ולהסדיר סרטיפיקטים ללסקר ולכמה מבין הרביזיוניסטים הבכירים באזור הגרמני, כך שיוכלו "לצאת מהגיהנום הזה". "זו חובה קדושה," הוא הדגיש.[35]

ניצחונות הבזק של הגרמנים בדנמרק, נורווגיה, הולנד, בלגיה וצרפת, באפריל ובמאי 1940, חיסלו כל תקווה בדבר תבוסה גרמנית בשלב מוקדם, או שלום בין בעלות הברית לבין גרמניה בעתיד הקרוב, שיהיה בהם כדי לשחרר את היהודים מעול הדיכוי הגרמני. העתיד בישר רק רעות. בעוד תשומת לִבו של העולם מוסבת לניצחונות הגרמניים, ניצלו הסובייטים את ההזדמנות כדי להתחיל בתהליך ההשתלטות על המדינות הבאלטיות - ליטא, לטביה ואסטוניה.

בגין וגלזמן, שחשו בסכנה המתקרבת, כתבו מליטא ב-6 ביוני 1940 אל ז'בוטינסקי בניו יורק, ושאלו אם יהיה זה אפשרי להעביר לליטא חלק מהכספים, שהם חשבו כי עומדים לרשותו של ז'בוטינסקי, למטרת מאמץ של הרגע האחרון לסייע לחברי בית"ר - להסדיר מקומות מסתור בטוחים לאלה שבקרוב עלול ה-נ.ק.וו.ד לפתוח במצוד עליהם, ולאלה שבאזור הכיבוש הגרמני בפולין, שרובם נזקקו מאוד לסיוע כספי. אנו בקשר עם לסקר בווארשה, הם כתבו; והוא מבקש סיוע לחברינו שם. ניתן לשלוח אליהם חבילות מליטא, ואנו מקווים כי "נציגותנו באמריקה" תוכל להעמיד משאבים לצרכים דחופים אלה.[36] הם לא ידעו כי לז'בוטינסקי, שעתיד היה למות כחודשיים לאחר מכן, לא היתה אפשרות להגיש להם סיוע כספי.

ב-15 ביוני 1940 נכנסו טנקים של הצבא האדום לווילנה, והחלה ההשתלטות הסובייטית על הארצות הבאלטיות. ב-3 באוגוסט הפכה ליטא באופן רשמי לרפובליקה חברה בברית המועצות. היה זה קִצה של כל פעילות ציונית גלויה בארצות הבאלטיות. באותו היום מת ז'בוטינסקי בניו יורק. ב-11 החודשים האחרונים הוא היה עד לחורבן הכמעט מוחלט של מעוזי תנועתו במזרח אירופה, שאותם ייסד והנהיג. הידיעה על מותו התקבלה בווילנה, אך לא נערך שום טקס אזכרה פומבי. במלאת שבעה ימים למותו נאספו רבים מחסידיו בבית העלמין היהודי של וילנה, בתואנה של השתתפות בהלווייתו של רב, כדי להתאבל על מותו.

חברי בית"ר בווילנה עזבו את המעונות המשותפים והתפזרו בתקווה שלא למשוך את תשומת לִבה של המשטרה החשאית הסובייטית וסוכניה. בגין ושייב עברו לבית בפרוורי וילנה, ילין-מור עבר למחבוא בכפר קטן. ב-20 בספטמבר 1940 נעצר בגין על ידי ה-נ.ק.וו.ד. ולאחר חקירה נדון לגלות לסיביר. לקראת סוף ספטמבר, להפתעת הכול, התברר כי השליטים הסובייטים מוכנים להניח לאותם "פליטים" שמצאו מקלט בווילנה, אשר בידם היו אשרות כניסה ליעד סופי כלשהו, או סרטיפיקטים לכניסה לארץ ישראל, לעזוב את בריה"מ. חדשות טובות ובלתי צפויות אלה הביאו להנפקת מספר רב של אשרות יפניות על ידי קונסול יפן בקובנה,

ולזיופים בקנה מידה גדול של רישיונות כניסה בריטיים לארץ ישראל, אשר הוכרו על ידי הרשויות הסובייטיות, ואִפשרו למחזיקיהן לעזוב את בריה"מ. מאות עזבו את וילנה, רבים מהם בעזרת מסמכים מזויפים, וחלקם מצאו את דרכם לא"י. פרידמן-ילין יצא מווילנה ברכבת למוסקבה בדצמבר 1940, והמשיך ארצה דרך אודסה וטורקיה. הוא ושייב עתידים היו להפוך לחלק מפיקוד הלח"י במלחמה נגד השלטון הבריטי בארץ. בין "פליטי וילנה" שעשו לעצמם שם במחתרת הארץ ישראלית היו ישראל אפשטיין, חבר הנהגת בית"ר בפולין ולאחר מכן חבר פיקוד האצ"ל בארץ, יעקב בנאי, קצין המבצעים של לח"י, ואברהם אמפר, שאִרגן את תאי אצ"ל בפולין, ונהרג בתקרית עם המשטרה הבריטית זמן קצר לאחר הגיעו ארצה. החברים המובילים של בית"ר פולין, שעזבו את פולין בהשאירם מאחוריהם רבבות מאנשיהם, סוף סוף החלו להגיע אל החזית בארץ ישראל.

הידיעה על מות ז'בוטינסקי הגיעה גם אל פרץ לסקר ועמיתיו חברי בית"ר בוורשה. כמו כל תלמידיו ומעריציו של ז'בוטינסקי ברחבי העולם הם התאבלו על מות מורם, שלאורו הלכו. לסקר אִרגן פגישה של חברי בית"ר בכירים בוורשה בדירתו, ביום השבעה למותו של ז'בוטינסקי, וביום השלושים התאספו כשישים חברי בית"ר בנקודת מפגש חשאית של בית"ר ברחוב לשנו. מפגש אחר שהוקדש לזכר ז'בוטינסקי נערך בבית העלמין היהודי של וורשה בתשעה באב ת"ש, 8 באוגוסט 1940, ובו השתתפו רבים מאלה שהצטרפו לתאי אצ"ל לפני המלחמה. באותו יום נוצרו מגעים וקשרים העתידים להיות ראשיתה של מחתרת אצ"ל בגטו ורשה.[37]

באותו קיץ החלו להתפשט שמועות כי הגרמנים מתכננים להכניס את יהודי ורשה לגטו. לסקר הקים הנהגה של בית"ר בעיר. במועצת ההנהגה שהתכנסה באותו קיץ הציע בנימין שוחט, שפיקד על תא של אצ"ל לפני המלחמה, ואשר השתתף במפגש האזכרה לז'בוטינסקי בבית העלמין בוורשה, לייסד ארגון שיילחם בגרמנים. היתה זו ההצעה הראשונה להתנגדות מזוינת לגרמנים, והיא התקבלה באהדה כללית אצל הנוכחים. היא תאמה לאידיאולוגיה הבית"רית של ציונות אקטיביסטית, והוצעה על ידי אדם שקיבל הכשרה בשימוש בנשק. הוא ראה עצמו כחייל אצ"ל, אך שלא כחבריו בווילנה, הוא לא ראה כמעט כל סיכוי, בנסיבות הקיימות, להצטרף לאצ"ל בארץ ישראל, ובה בעת חש צורך להתנגד להשפלת היהודים על ידי הגרמנים, ומי יודע מה עוד נכון להם מידי הגרמנים, אף כי איש באותו זמן לא יכול היה לדמיין את המערכה להשמדה פיזית שעתידים הגרמנים לנהל נגד כל היהודים בשטחים הנתונים לשלטונם. עם זאת, לסקר וחבריו הבינו כי ריכוז היהודים בגטו ישלול מהם את האפשרות להתפרנס, על ידי מניעת כל מגע

עם העולם החיצוני והכנסתם בכוח לשטח מצומצם, שבו רבים מהם ירעבו ללחם. ואף על פי כן, קל יהיה יותר לייסד רשת חשאית לפעילות מזוינת בעתיד בתוך תחומי הגטו.

ישיבות נוספות קוימו כדי לדון בארגון יחידה לוחמת, ובהן השתתפו כמה מחברי התנועה הרביזיוניסטית. אחד מהם היה לאון ("לייבלה") רודל, עיתונאי שכתב ביומון **דער מאמענט** ו**בדי טאט** של אצ"ל, וכן גם ביומונים ביידיש בניו יורק, **דער טאג** (היום) **ומארגענז'ורנאל** (עיתון הבוקר), לפני המלחמה. השתתפותו נחשבה רבת ערך, בשל יחסיו הטובים עם הציונים הכלליים, ובמיוחד מנחם קירשנבאום, יו"ר ה"קואורדינציה", ועדת התיאום של המפלגות הציוניות בווארשה, שבה לא היה ייצוג לרביזיוניסטים.[38]

לאון "לייבלה" רודל נולד ב-1913 למשפחה יהודית עשירה מקיילצה. הוא החל לעבוד כעיתונאי בגיל צעיר, הצטרף לתנועה הרביזיוניסטית והיה ראש הסניף שלה בקיילצה. לווארשה הגיע לפני המלחמה, כדי לקדם את הקריירה שלו כעיתונאי. כרבים אחרים הוא ברח מן הצבא הגרמני מזרחה והגיע עד לבוב, שם מצא עצמו באזור הכיבוש הסובייטי. אך במרס 1940 הוא חזר לקיילצה, וממנה המשיך לווארשה. מדוע לא נסע לווילנה כמו רבים מחבריו הרביזיוניסטים ומנהיגי בית"ר שברחו מווארשה? האם האינסטינקטים העיתונאיים שלו הביאוהו לשוב לווארשה, או שמא ביקש לחלוק את גורלם של יהודי וארשה? לאון רודל היה עתיד להיות אחד ממנהיגי ארגון הלחימה של הרביזיוניסטים במהלך מרד גטו וארשה.

הועלו הצעות אחדות לגבי אופיו של הארגון, שחייב היה לשמור על דרישות לחשאיות מוחלטת. הוחלט שלא לתקוף גרמנים שייכנסו לגטו כיחידים, על מנת שלא לסכן את יהודי הגטו. הניסיון עם הגרמנים מאז הכיבוש לימד שלא יהיו להם שום היסוסים לגבי ענישה קולקטיבית בקנה מידה רחב, אם יאונה רע לגרמני בגטו. האופי המדויק של הפעולה הצבאית שתינקט ויעדיה הושארו פתוחים כדי שייקבעו על פי הנסיבות בבוא העת. הוחלט להתארגן בקבוצות של חמישה לצורך אימוני נשק, להתחיל ברכישת נשק ולאתר מקום לאחסונם. הצעד הבא היה השגת האמצעים הכספיים ליישום התוכנית.

לסקר ניצב בפני הבעיה של שמירה על קשר עם אלפי חברי בית"ר בווארשה, מספר שהלך וגדל משבוע לשבוע משום שהגרמנים גירשו יהודים מערים פרובינציאליות וריכזו אותם בווארשה. הוא ביקש לעודדם, גם לנוכח התנאים הקשים ששררו בווארשה באותה שנה. הוא הקים את מטהו במקום סודי, ברחוב לשנו שבחלק היהודי של העיר. לסקר וחבריו בבית"ר פתחו בפעילות קדחתנית

שתכליתה ליישם את תוכניותיהם, איתרו מקומות לאחסן את הנשק, והחלו לאסוף כספים ראשונים.

תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות וה"בונד" לא הקדישו באותה עת שום מחשבה לאפשרות של התנגדות מזוינת לגרמנים. הם התרכזו בפעילויות חינוך ורווחה בין חבריהם. התנועות הציוניות-סוציאליסטיות, האמונות על האידיאולוגיה המארקסיסטית, ראו את המלחמה בין גרמניה לבין המערב כמאבק בין מעצמות אימפריאליסטיות שבסופו של דבר יוליד את ניצחון הסוציאליזם.[39] במאי 1941, חודש לפני ההתקפה הגרמנית על ברית המועצות, קבע ה**פראלעטארישער געדאנק** (המחשבה הפרולטארית), ביטאון "פועלי ציון שמאל", עיתון מחתרתי בגטו, כי המלחמה היא "מאבק על אינטרסים חומריים [בין שתי מעצמות אימפריאליסטיות] המסוות את מטרות השלל שלהן בפראזיולוגיה 'חברתית' או 'דמוקרטית'". ה"בונד" ראה עצמו כקשור לסוציאליסטים הפולנים, והיה מוכן לשקול רק פעולות שיהיו בתיאום עִמם. על הרביזיוניסטים לא רבץ עול של אילוצים אידיאולוגיים מסוג זה.

ב-12 באוקטובר נודע לצ'רניאקוב, ראש היודנראט מטעם הגרמנים, על ההחלטה להקים גטו בוורשה. פקידים גרמנים הציגו לו מפה של הגטו והודיעו כי עד 31 באוקטובר ההתמקמות מחדש תיעשה מרצון, ולאחר מכן - בכפייה. הגטו נחתם רשמית ב-16 בנובמבר 1940. כ-380 אלף יהודים נותקו מן העולם. היתה זו מלכודת מוות.

פרק 3

בגטו

16 בנובמבר 1940 - 22 ביולי 1942

עם ייסודו של הגטו אורגנה משטרה יהודית, שלכאורה פעלה תחת סמכות היודנראט. את השוטרים היהודים ניתן היה לזהות על פי כובעי המצחייה המשטרתיים, סרטי זרוע מיוחדים, מגפיים גבוהים ואלות הגומי שנשאו. צ׳רניאקוב מינה את יוזף שרינסקי, יהודי מומר וקצין לשעבר במשטרה הפולנית, לעמוד בראש המשטרה היהודית. שרינסקי ניתק את כל קשריו עם הקהילה היהודית כאשר המיר את דתו והפך לנוצרי קתולי, אולם עתה מצא עצמו בגטו, הודות לחוקי הגזע הגרמניים. עד מהרה החלה המשטרה היהודית לקבל את פקודותיה במישרין מן הגרמנים, והיתה עתידה למלא תפקיד נתעב בגירושים הגדולים שבוצעו בקיץ ובסתיו 1942.

האירועים בגטו תועדו בשקדנות על ידי ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום וצוות של עוזרים, ונאספו בארכיון תחת שם הקוד ״עונג שבת״. הארכיון הכיל תעודות וסיכומים מחיי הגטו, כמו גם מידע שהגיע לוורשה מאזורים אחרים של פולין. הארכיון הוסתר בכדי חלב שנקברו מתחת לקרקע, ורק חלקם התגלו לאחר המלחמה.

״התחלתי באיסוף תיעוד ימינו עוד באוקטובר 1939,״ כתב רינגלבלום, ״כל אשר שמעו אוזני במשך היום רשמתי בערב בצירוף הערותי. רישומים יומיים אלה היו לספר אשר מתוך השורות הצפופות של מאות דפיו עולה תיאור התקופה ההיא... כבר בחודשי הפעולה הראשונים ב׳עונג שבת׳ משכתי לעבודה אנשים אחדים... בנוסף למבוגרים נמנו גם בני נוער עם צוות העובדים למען ׳עונג שבת׳ ובמקרים יוצאים מן הכלל - אפילו ילדים. ׳עונג שבת׳ שאפה להבטיח תמונה רב-צדדית של החיים היהודיים בימי המלחמה. הכוונה היתה לצלם את כל אשר עבר על המוני היהודים, את חוויותיהם, מחשבותיהם ומכאובם.״[40]

רינגלבלום, אשתו ובנו התגלו על ידי הגרמנים כשהם מסתתרים בוורשה ה״ארית״ לאחר המרד, והוצאו להורג. מורשתו - אותו חלק מארכיונו שנחשף

לאחר המלחמה - נותרה אחריו כדי לספק תמונה חשובה ביותר של האירועים והחיים בגטו.

זמן קצר לאחר שהגטו נחתם התברר כי לא יהיה די מזון לכל תושביו, שמספרם גדל והלך מיום ליום עקב העברת יהודים מן הפרובינציות לגטו וארשה, והתנאים הצפופים יצרו קרקע פורייה להתפשטות מחלות ומגפות. המחסור במזון הפך לקטסטרופלי במרס 1941. אלפים החלו למות, מדי חודש, כתוצאה מרעב וממחלות. סיוע מסיבי ניתן על ידי ארגון ה"ג'וינט", כל עוד נשמר הקשר עם ארצות הברית.

תנועות הנוער נטלו על עצמן לנסות ולדאוג לחבריהן ולהבטיח את שרידתם הפיזית באמצעות מטבחי תמחוי זולים, תוך שהמשיכו לספק להם פעילויות אידיאולוגיות וחינוכיות. גם תשומת לִבו של לסקר, המפקד הבכיר של בית"ר בגטו, הוסבה עתה ל"הבטחת קיומם של אנשינו. ברור היה כי הנאצים מגשימים את מטרתם, וכי האוכלוסייה היהודית תפחת במהירות", הוא כתב על אותה תקופה בגטו, לאחר המלחמה.

יום אחד, באביב 1941, נפגש לסקר עם יולק בראנדט, מזכיר היודנראט בהרוביישוב שבאזור לובלין, חבר בכיר בבית"ר שם, שהגיע לווארשה. בשומעו על המחסור הגדול בקרב חברי בית"ר בגטו וארשה אמר בראנדט כי ייתכן שיוכל להסדיר מקומות עבודה לגברים ונשים צעירים במשקים חקלאיים באזור הרוביישוב. בראנדט התייעץ עם ראש היודנראט בהרוביישוב, וכעבור ימים אחדים נפגש עם רביזיוניסטים ועם הנהגת בית"ר בווארשה והגיש תוכנית מפורטת להעברה הדרגתית של מאות חברי בית"ר, בהתבסס על דרישת בעלי המשקים ואישור מטעם ה"ארבייטסאמט" (משרד העבודה) הגרמני בהרוביישוב. התוכנית יושמה בקיץ 1941. הסביבה היתה כמעט אידילית, ואִפשרה לחברי בית"ר לקיים פגישות, לקבל ביקורים של לסקר מזמן לזמן, להאזין להרצאות, ואף לעסוק באימונים צבאיים לאחר שעות העבודה, באמצעות הנשק שהיה ברשותם.[41]

ב-22 ביוני 1941 פתחו הגרמנים בהתקפה על ברית המועצות. הדבר לא הביא באופן מיידי לשינוי באזור הרוביישוב, ואף לא בווארשה. אצל האוכלוסייה היהודית שכבר היתה תחת כיבוש גרמני התעוררו תקוות לניצחון סובייטי מהיר, אך תקוות אלה נגוזו תוך ימים ספורים, כאשר התבררו מהירות התקדמותו של הצבא הגרמני לתוך בריה"מ והיקף ניצחונותיו הראשוניים על הצבא האדום. בעקבות חדירתו של הוורמאכט אל בריה"מ הגיעו ה"איינזאצגרופן" ("יחידות מיוחדות", בגרמנית), יחידות רצח של אנשי ס.ס, שלפעמים הסתייעו במשתפי פעולה

מקומיים, שעליהן הוטלה מלאכת השמדת היהודים באזורי בריה"מ שנכבשו. כך החלה רציחת יהודים ללא אבחנה.

ב-24 ביוני נכנס הצבא הגרמני לווילנה, שאוכלוסייתה היהודית מנתה אז כ-57 אלף נפש. ההרג השיטתי של יהודי וילנה החל ב-4 ביולי. עד אמצע דצמבר 1941 טבחו הגרמנים, בעזרת משתפי פעולה ליטאים, כ-33 אלף מיהודי וילנה, ובהם נשים וילדים, לאחר שלקחו אותם לאתר ההוצאה להורג שביער פונאר, סמוך לווילנה.[42] כאן, בווילנה, בחורף 1941, התבררה לאשורה המטרה הסופית של הרציחות הגרמניות לקבוצה של צעירים מתנועות הנוער הציוניות. את מה שלא הובן בגטאות רבים, אף לא על ידי מנהיגי יהדות אמריקה או ההנהגה היהודית בארץ ישראל, הבינו במהירות הבזק אותם צעירים. האיש שעיניו חדרו מבעד לערפל הניסיונות הגרמניים לרמות את היהודים שטרם נרצחו ולהסתיר את הגורל שהוכן להם היה אבא קובנר, 23, מנהיג "השומר הצעיר" בווילנה. קובנר התחבא במנזר סמוך לעיר, תחת חסותם של נזירות קתוליות, ולא היה עד ישיר לאימי הרצח בווילנה. אך די היה בדיווחים שקיבל מחבריו. הוא ראה את הכול בבהירות. "היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה, ועל יהודי ליטא הוטל להיות ראשונים בתור," הוא הכריז.

קובנר והנהגת תנועות הנוער הציוניות בווילנה ראו את ההרג ההמוני כחלק ממערכה גרמנית מתוכננת להשמדת האוכלוסייה היהודית באזורים שתחת כיבוש גרמני, ובדצמבר אותה שנה קיימו דיונים על הקמת ארגון התנגדות יהודי מאוחד בגטו וילנה. תחת רושמן של הזוועות הגרמניות, שכוונו נגד כל היסודות באוכלוסייה היהודית, הם החליטו לנסות לשלב את נציגי כל הקבוצות בגטו וילנה בארגון המחתרתי שלהם.[43] ה-FPO (ר"ת של "פאריייניגטע פארטיזאנער ארגאניזאציע - ארגון פרטיזני מאוחד), שנוסד ב-21 בינואר 1942, כלל תחילה את רוב קבוצות הנוער הציוניות וכן את הקומוניסטים, וכעבור זמן קצר הצטרף אליו גם ה"בונד" הסוציאליסטי האנטי-ציוני. לפיקוד על הארגון נבחר איציק ויטנברג, 34, שהנהיג את המחתרת הקומוניסטית בווילנה, וסגניו היו יוסף גלזמן מבית"ר ואבא קובנר מ"השומר הצעיר". מאוחר יותר הצטרפו לפיקוד ה-FPO גם נציגי "הנוער הציוני" וה"בונד".[44] גלזמן, 33, נציב בית"ר בליטא שגם עמד בראש תאי האצ"ל במדינה זו, קיבל הכשרה צבאית בעת שירות החובה שלו בצבא הליטאי, ועבר לווילנה מקובנה, ששם היה מוכר, לאחר הכיבוש הסובייטי של ליטא, כדי להימנע ממעצר על ידי ה-נ.ק.וו.ד. גלזמן וקובנר היו דמויות דומיננטיות, שנהנו ממעמד סמכותי בין אנשיהם. הדבר הקל על הקמת ארגון מחתרתי מאוחד,

במיוחד בהיעדר ה"בונד", יריב אידיאולוגי מר של הרביזיוניסטים, שהצטרף רק לאחר ייסודו של ה-FPO. ויטנברג נבחר לעמוד בראשו על סמך ההנחה כי בעזרת קשריו עם הקומוניסטים ניתן יהיה לקבל סיוע מן הצבא האדום. הנוער של וילנה הוכיח כי נוכח הסכנה המשותפת, ניתן לגשר על הפערים האידיאולוגיים שמלפני המלחמה.

מארגני המחתרת היהודית בווילנה שאפו להביא את הידיעות על מעשי הטבח בפונאר לעולם, במיוחד לקהילות היהודיות בפולין, כדי לעורר ללכת בעקבותיהם ולהקים ארגוני התנגדות שיאחדו את כל המגוון של קבוצות ותנועות יהודיות. בסוף דצמבר 1941, כחודש לפני ייסוד ה-FPO, הגיעו ארבעה שליחים מווילנה לגטו וארשה: שלמה אנטין מ"הנוער הציוני", אדק בוראקס מ"השומר הצעיר", יהודה פינצ'בסקי וישראל קמפנר מבית"ר. הם הוברחו מווילנה במשאית צבאית גרמנית על ידי סמל אנטון שמידט, איש הצבא הגרמני בווילנה, שהחליט לסייע ליהודי וילנה והיה בקשר עם מייסדי FPO. עם הגיעם לווארשה הם הביאו את הידיעות על הרציחות ההמוניות שהגרמנים ביצעו בווילנה ועל התוכניות להקים שם ארגון התנגדות מאוחד. על השליחים הוטל ליצור בווארשה קשר, כל אחד עם אנשי תנועתו, להעמידם על ההרג ההמוני שבוצע בווילנה, לשכנעם כי זהו רק חלק מתוכנית גרמנית רחבת ממדים להשמדת העם היהודי, ולקנות את לִבם לרעיון ארגונה של תנועת התנגדות מאוחדת, שבה ישתלבו כל הקבוצות בגטו וארשה.[45]

יצחק ("אנטק") צוקרמן, שנולד בווילנה ב-1915, בוגר הגמנסיה העברית בווילנה, התמסר ל"דרור", תנועת הנוער הציונית-סוציאליסטית, מאז שסיים את חוק לימודיו בגמנסיה, והפך לדמות מובילה במטה התנועה בווארשה. הוא ברח מווארשה למזרח כאשר פלש הצבא הגרמני לפולין, אך החליט לשוב לווארשה כדי להנהיג את תנועת "דרור" שם. מאז הפכו הוא וצביה לובטקין לחברים לחיים, לתנועה ולנשק, וביחד פעלו להקמת ארגון התנגדות לגרמנים בגטו וארשה והיו מייסדי הארגון היהודי הלוחם (אי"ל) בגטו. כבר בנובמבר 1941 קיבל צוקרמן ידיעות על ההרג ההמוני המתרחש בווילנה. גוי פולני שנשלח לווילנה כדי לדווח על הקורה שם שב לווארשה ובפיו החדשות הנוראות. שנים לאחר מכן נזכר צוקרמן, "הייתי המום מהסיפור של פונאר. לא ידעתי מה לעשות עם עצמי... זה כבר לא היה פוגרום! לראשונה, כמו בתער, חתכה אותי הידיעה שפונאר הוא מוות... חשבתי שזה מוות טוטלי."[46]

אך בעלי עמדות ההנהגה במפלגות הפוליטיות בגטו וארשה לא השתכנעו. כאשר שלמה אנטין חזר לווילנה משליחותו בווארשה, הוא סיפר כי חברי תנועתו שעִמם

שוחח על רעיון ההתנגדות אמרו לו כי ייתכן שהדבר דרוש בווילנה, הואיל וזו עיר "פריפריאלית וקומוניסטית", אך בווארשה, "מרכז העולם", לא ייתכן שהגרמנים יבצעו רצח המוני של האוכלוסייה היהודית. "הרעיון שלנו בדבר התנגדות לגרמנים והתקוממות עדיין לא הצליח לחדור למוחותיהם של חברי התנועות החלוציות בווארשה. האנשים בווארשה עדיין לא קיבלו החלטה," דיווח אנטין בשובו, "אנשי וארשה עדיין אינם מגובשים. הם אינם רואים את המצב בעין אחת עִמנו. הם מפרשים את האירועים אחרת." בוראקס דיווח בשובו כי "בווארשה אין האנשים רוצים להאמין עדיין, טרם חדרה האמת ללִבם ולמוחם".[47]

אבל שלמה אנטין, 25, לא היה מוכן לוותר. הוא היה נחוש לחזור לווארשה, בתקווה לשכנע את ההנהגה שם כי זה הזמן להתנגדות ולאחדות. "זו המשימה החשובה ביותר היום," התבטא אנטין בשובו, לדברי ניסן רזניק, אחד מיוזמי ה-FPO בווילנה. אנטין הסתכן שוב ויצא מווילנה לווארשה, כדי להמשיך ולהתחנן אצל ההנהגה שם להתנגדות ולאחדות, אך ללא הועיל. מווארשה המשיך לגטו ביאליסטוק, וממנו יצא כדי לשוב לווארשה. בדרכו נלכד על ידי הגרמנים והוצא להורג.[48]

שליחי בית"ר שהגיעו מווילנה לווארשה, קמפנר ופינצ'בסקי, לא היו צריכים לשכנע את הנהגת בית"ר בווארשה בצורך להתכונן להתנגדות מזוינת לגרמנים, שכן מנהיגי בית"ר כבר היו עסוקים בהכנות להתנגדות. אולם הואיל ויתר הקבוצות בגטו וארשה לא היו משוכנעות כי צו השעה הוא להכין את ההתנגדות, לא היה אותה עת שותף פוטנציאלי להקמת ארגון התנגדות מאוחד. קמפנר הצטרף לחבריו מבית"ר בווארשה, ופינצ'בסקי המשיך ללודז', כדי להביא ליהודי הגטו שם את הבשורות הרעות מווילנה.[49]

טוסיה אלטמן נשלחה על ידי מנהיגי "השומר הצעיר" בווארשה לביקור אצל התנועה בווילנה. היא הגיעה בדצמבר ושמעה את הדיווח על הטבח שבוצע שם. מזועזעת ממשמע אוזניה, תגובתה היתה כי על חברי התנועה לבוא לווארשה. כך הם יימלטו מהסכנות המאיימות עליהם בווילנה ויחזקו את שורות התנועה בווארשה. היא עדיין ראתה בווארשה "מקלט בטוח".

"שמעי, טוסיה," אמרו לה החברים בווילנה, "את אומרת שאתם מוכנים לקבל בווארשה את כולנו בזרועות פתוחות. שתשמחו להיות איתנו יחד ולהגביר את שורות פעיליכם. את ויוסף [קפלן] וכל שאר החברים, מוכנים לדאוג לנו, לקלוט אותנו... את מבינה, טוסיה? אנו כבר כאן נמצאים בפסגת הרשע, ואילו אתם, אף כי ספגתם זה שנתיים את מהלומותיו, עודכם במעלה ההר. עוד השיא מכם ומעלה.

ושיא זה, טוסיה, הריהו השמדה טוטלית. אנו כבר טעמנו טעמה, אתם - עוד לא הגיע תורכם. מצבכם גם טוב יותר וגם מסוכן יותר. טוב יותר - שיש לכם שהות להכין את ההתמודדות שלב שלב, להניח את יסודות המחשבה הפוליטית וההתגבשות ואחר כך לבנות עליהם את בניין המעשה, ואילו אנו, שומה עלינו לעשות הכול בערבוב, בקפיצת הדרך, בקדחתנות... מחר עלולים אתם לעמוד בפני עובדת השמדה, כמונו."

"אין לי כל זכות וכל רשות להורות לכם מה תעשו," השיבה טוסיה, "אתם חייתם את המוות. במו עיניכם ראיתם את האבדון. לכם הזכות ולכם הרשות. אנו חיים במציאות אחרת. אני אמסור הכול בוורשה. אמסור גם את הערותיכם ביחס לוורשה והסביבה. אודה שהעליתם לפני שאלה שטרם הוצגה לפנינו בחריפות כזאת."

טוסיה סיפרה להם על אדק, שנשלח מווילנה לוורשה. "הוא הגיע לוורשה, וטוב שהגיע. הפגשנו אותו עם נציגי הציבור היהודי בגטו, עם אנשי ה'ג'וינט', עם נציגי המפלגות. דבריו עשו רושם עצום. ואכן, הוא היה השליח הראשון, שהביא עִמו את כל האמת האיומה. הוא תיאר בשפתו הפשוטה והציורית את כל הזוועה. מובן, שהרוב לא האמינו לדבריו, או שהאמינו ופסקו שבוורשה לא יקרה כזאת, שהגרמנים יפחדו מפני 'אירופה'."[50]

טוסיה נכחה באספה של נוער ציוני שנערכה בגטו וילנה ב-31 בדצמבר 1941, באמתלה של נשף לכבוד ראש השנה האזרחית, ואשר מטרתה היתה לזכור ולהזכיר את הנרצחים בפונאר. באספה זו השמיע אבא קובנר, מנהיג "השומר הצעיר" בווילנה, את קריאתו: "אל נלך כצאן לטבח!... אכן, חלשים וחסרי מגן אנחנו, אך התשובה היחידה למרצח - התגוננות! אחים, טוב ליפול כלוחמים בני חורין מלחיות בחסד מרצחים. נתגונן! נתגונן עד נשימת אפנו האחרונה!" קובנר קרא את הדברים ביידיש, ואחריו השמיעה אותם טוסיה אלטמן בעברית.[51]

בשובה לוורשה היא הביאה להנהגת "השומר הצעיר" בבירה הפולנית את מסקנת חבריה בווילנה, כי מה שקרה בווילנה עתיד להתרחש, במוקדם או במאוחר, בכל השטח שתחת הכיבוש הגרמני, וכי יש לארגן התנגדות יהודית מזוינת אשר תקיף את כל הקבוצות היהודיות.

בינואר 1942 הגיעה לוורשה שליחה נוספת מווילנה, חייקה גרוסמן בת ה-22, חברת "השומר הצעיר", ועתה חברת ה-FPO בווילנה, שניצלה את חזותה הפולנית כדי לשמש כבלדרית של המחתרת. כמי שיכלה לנוע באופן חופשי מעיר לעיר בפולין, היא נשלחה לביאליסטוק ולוורשה כדי להביא את המסר של ה-FPO

לגטאות בערים אלה. בספרה **אנשי המחתרת** כותבת גרוסמן על ביקורה בביאליסטוק ועל בואה לוורשה.

כאשר נפגשה בגטו ביאליסטוק עם קבוצה של קומוניסטים וסיפרה להם על ארגון המחתרת המאוחד שהוקם בווילנה היא נתקלה בחוסר אמון. "ויטנברג התאחד עם המפלגות הציוניות, אפילו עם הרביזיוניסטים?" הם תמהו.

בהגיעה לוורשה היא מיהרה להיפגש עם חבריה מ"השומר הצעיר" וסיפרה להם על ההתארגנות בווילנה: "מזמן שנסע אדק נפתחה התנועה בניכר. ההגנה מתארגנת לתנועת מחתרת מאוחדת, מלוכדת ומגובשת... אך נראה שבוורשה טרם הוכרעה הכרעה של ממש בעניין ארגונה של הגנה משותפת לכל הגופים הפוליטיים. סיפורי על FPO עושים פה רושם גדול אך מוזר. החיים הציבוריים של גטו וארשה זורמים באפיק נושן ובדוק של שנים רבות, וקשה לעוררם להפיכה, הפיכה שיש להחישה בעוד מועד... בוורשה יש מחתרת שהוקמה שלב אחרי שלב, מתוך מאבק עם רעב וייאוש של שנתיים. ואולם הזעזוע המהפכני, שינוי הערכים מעיקרם, המפנה - היכן הוא? לעומת מה שקרה בליטא ובביילורוסיה, העניינים בוורשה יגעים, חסרי תוכן ועיקר, ורע יהיה אם לא תתווסף מיד לבניין המחתרת הלבֵנה האחרונה - איחוד הכוחות והכנה לקרב המזוין..."

היא נפגשה עם מרדכי אנילביץ', עמיתה מ"השומר הצעיר", שהוביל אותה בגטו. "מה עלינו לעשות מחר כדי להזיז את העניינים?" היא שאלה אותו. "אני מציע לארגן את הפגישה עם אנשי הציבור. נעשה זאת אצל קירשנבאום. יש להזמין את המפלגות. תדברי שם על המצב בווילנה, בליטא ובביילורוסיה. תלחצי אותם לקיר. שהם עצמם יסיקו מסקנות," הוא השיב.

הפגישה נערכה בביתו של קירשנבאום, איש הציונים הכלליים ששימש כיו"ר ועדת התיאום של המפלגות הציוניות. הרביזיוניסטים לא הוזמנו - הם היו מוחרמים אפילו בגטו. נוסף לנציגי המפלגות הציוניות הוזמנו גם נציגי ה"בונד".

בחדר האורחים המרווח של קירשנבאום, ניצבת מול קבוצת מנהיגים פוליטיים בוגרים ומנוסים בהרבה ממנה, לא ידעה חייקה גרוסמן כיצד לפתוח את דבריה. "סיפורי נשתמע מוזר במקצת על יד השולחן המרווח עם הכיסאות המרופדים," היא נזכרת, "בחוץ היה יום ינואר גשום וקר, בבית מארחנו היה חם ונוח." לאחר שסיפרה את סיפור הטבח בווילנה ואת החלטת תנועות הנוער שם להקים ארגון התנגדות מזוינת, הוגש תה, ואז נפתח ויכוח ערני. "רק מעטים ביקשו להסיק מסקנות הגיוניות מדברי. תמהתי על עמדתם של אנשי ה'בונד', על הכרזתו של נציגם, מאוריצי אוז'ק, שהעז לפסוק בביטחון גמור כי בוורשה לא יקרה דבר."[52]

היה זה העימות הישיר הראשון בנושא האפשרות להתנגדות לגרמנים בגטו, שנערך בין ההנהגה של המפלגות הציוניות בגטו, שהיתה מורכבת ממנהיגים בגיל העמידה, אנשי הדרג השני, הואיל והדרג הראשון נטש בספטמבר 1939, לבין המנהיגים הצעירים, שבאותו מעמד יוצגו על ידי חייקה גרוסמן בת ה-22. המנהיגות המבוגרת העדיפה להמשיך ולחיות באשליה שמה שהתרחש בווילנה לא ייתכן שיתרחש בוורשה.

אך בפגישתה לאחר מכן עם חברי "דרור" בגטו ורשה מצאה חייקה גרוסמן שפה משותפת עִמם. הם כבר הושפעו מן הידיעות שהביאו השליחים מווילנה על אודות הרציחות ההמוניות בפונאר, ומן הידיעות שהגיעו זמן קצר קודם לכן לוורשה על אודות מחנה ההשמדה בחלמנו. אף שצביה לובטקין כבר נפגשה עם אנטין ועם אחד מחברי בית"ר שהגיע מווילנה, וגם עמנואל רינגלבלום פגש אחד משליחי בית"ר שבאו מווילנה, לא נוצר שום בסיס לשיתוף פעולה בין "דרור" לבין בית"ר.[53] גרוסמן שבה לווילנה מבלי שהצליחה לשכנע את המנהיגים בגטו ורשה לחקות את הדוגמה של FPO בווילנה, ומבלי שנפגשה עם נציגי הרביזיוניסטים.

במשך חודשים רבים, במהלך הסתיו והחורף של 1941, לא הוטרדו חברי בית"ר שעבדו במשקים החקלאיים במחוז הרוביישוב על ידי הגרמנים. בדצמבר 1941 יצא לסקר מוורשה לביקור נוסף באזור במטרה לבדוק את האפשרות של העברת קבוצות נוספות של חברי בית"ר מן הגטו אל המשקים החקלאיים במחוז הרוביישוב. תוכנית זו לא יצאה אל הפועל. באותו ביקור אחרון שלו במחוז הרוביישוב שמע לסקר כי חברי בית"ר באחד המשקים אורגנו על ידי פאבל פרנקל כיחידה של אצ"ל, וכי הם אינם מקבלים את מרותו של לסקר עליהם. הוא הבין כי האצ"ל המשיך בחשאי את פעילותו הנפרדת בגטו. זמן קצר לאחר מכן, בפברואר 1942, יצא לסקר מוורשה אל צ'נסטוחובה, והשאיר את פרנקל בתפקיד מנהיג המחתרת הרביזיוניסטית בגטו.

פאבל פרנקל, אז בן 21, היה בעבר חבר "מסדה", ארגון נוער רביזיוניסטי של תלמידי בתי ספר תיכוניים, חלקם פולניים ממלכתיים וחלקם פולניים-יהודיים. הנהגת "מסדה" היתה בדעה כי הארגון מסוגל למשוך אליו חוגים אינטלקטואליים שלא נטו להצטרף לבית"ר. יתרה מכך, הם טענו כי "מסדה" תוכל ליצור הנהגה אינטלקטואלית פוטנציאלית לבית"ר. ב-1938 הצטרף פרנקל, ועִמו קבוצה מחברי "מסדה", לבית"ר, ולפני המלחמה הוא שימש כראש חטיבת החברים הצעירים ב"קן צפון", סניף בית"ר בצפון ורשה. באותו זמן נמשך פרנקל למסגרת האצ"ל ועמד בראש אחד מתאי הארגון. בנסותו לשמור על פרופיל נמוך שמר פרנקל על מרחק מן הפעילות הבית"רית בגטו בתקופה הראשונה, אך בחורף 1942-1941, תחת

רושמן של הידיעות מווילנה, הוא פתח בפעילות לגיוס מי שהיו חברים ב"מסדה" ובתאי אצ"ל לארגון מחתרתי. דרישתו מן המגויסים היתה כי יעזבו את משפחותיהם ויעברו למגורים שנועדו אך ורק לחברי הקבוצה המחתרתית. בתחילה ניסה לבסס את ארגונו בעיקר על אלה שהיו חברי תאי אצ"ל לפני המלחמה, כשהוא מסתמך על ניסיון העבר שלהם בפעילות מחתרתית צבאית ועל שבועת האמונים לאצ"ל, שאותה נשבעו בעת צירופם לארגון, לפני המלחמה. שמו של הארגון בעברית היה זהה לשם הארגון הארץ ישראלי - ארגון צבאי לאומי (אצ"ל), ובפולנית Zydowski Zwionzek Wojskowy (ארגון צבאי יהודי) ובראשי תיבות - ZZW. כאשר יוסף גרינבלט, שהיה חבר אצ"ל ושירת כקצין בצבא הפולני, שב לוורשה לאחר שנמלט ממחנה שבויים גרמני, הראה לו פרנקל מחסן של כלי נשק שננטשו על ידי חיילים פולנים, והוא אסף אותם.[54]

אופיו של פרנקל עשה אותו מתאים לשמש כמפקדה של מחתרת לוחמת. רמת האינטליגנציה הגבוהה שלו היתה לו לעזר ביחסיו עם הכפופים לו ועם הארגונים הלוחמים האחרים בגטו. מרצו ונחישותו אִפשרו לו לארגן ולנהל יחידות לוחמות קטנות בחלקים שונים של הגטו. התנהגותו האישית הקסימה את אלה שהיו במגע ישיר עִמו. ודובינסקי מתאר אותו כאיש בעל אופי יוצא מן הכלל, הגון וצנוע, התגלמותו של המושג "הדר" - אותה התנהלות של כבוד שז'בוטינסקי דרש מחברי בית"ר.[55]

לייב רודל, שעבד לצִדו של פרנקל כבר מן ההתחלה, היה גם הוא איש צעיר, אך מבוגר מפרנקל בשמונה או בעשר שנים. לפני המלחמה היה ראש סניף הרביזיוניסטים בקיילצה, ודמות ידועה בכנסי המפלגה. כפי שכבר סופר, הוא פִּרסם מאמרים בעיתון המפלגה וכן ביומון **דער מאמענט**, וכתב גם ל**מארגען זשורנאל** ול**דער טאג** בניו יורק. הוא ניחן בצירוף של תכונות שהפכו אותו לאישיות שלמה, תוססת, ומי שרואה את המכשולים בדרך, אך אינו נרתע מהם. מניתוחי האירועים והמצבים שלו נדפה הראייה הרחבה והמציאותית של סוחר יהודי, כמו גם החריפות של תלמיד-חכם. הוא קיים קשרים ומגעים עם אנשים רבים והיה מוערך מאוד על ידי כל אלה שהכירוהו; הוא ידע להתחבר גם עם יריבים לדעה, תכונה ששירתה אותו היטב בזמני צרה ולחץ; ומעל לכול, היתה בו התלהבות טבעית לאידיאל היהודי הלאומי, אמונה בעם היהודי ונאמנות חסרת פשרות לתנועת ז'בוטינסקי.

פרידמן-ילין, עורך **הדי טאט**, יומון האצ"ל בוורשה, כתב עליו שנים אחדות לאחר מכן:

> עורך המדור של ווארשה הבירה היה לייבל רודל, כבן שלושים... בן למשפחה עתירת נכסים באחת מערי השדה, קיילצה. הוא היה כתב של עיתונים יומיים. מגיל צעיר אהב את המקצוע... כחבר התנועה הרביזיוניסטית מנעוריו, התקרב לאצ"ל עם ייסוד העיתון... לא הייתי בטוח אם כמותו, שלא ידע מחסור בחייו ורגיל היה שהכול מוכן לו ביד רחבה, יהיה מסוגל, אם יידרש, להקריב מנוחותו ואף יותר מזה. טעיתי בו. לימים התברר, כי בעת הכיבוש הגרמני נכנס לייבל רודל לגטו וארשה, אף כי באמצעים שהיו בידיו יכול היה להציל את נפשו בהתחפשו לפולני "ארי" נוצרי. הוא היה מפעילי "הארגון הצבאי היהודי" שפעל בווארשה מימיו הראשונים של הגטו. בפרוץ המרד, באפריל 1943, היה לייבל רודל אחד ממפקדיו, ובאחד הקרבות מול כוח גרמני עדיף הוא נפל בגבורה.[56]

מחשבה רבה ומאמצים גדולים השקיעו פרנקל וחבריו ביצירת מגע עם העולם החיצון. הם קיוו ליצור קשר עם מטה האצ"ל בארץ ישראל. כחברי התאים שאורגנו בהנחיית שליחי אצ"ל בפולין לפני המלחמה, הם ראו עצמם כחיילי האצ"ל, השבויים עתה מאחורי גדרות כפולות - חומות הגטו והמלחמה המשתוללת ביבשה ובים, אשר חסמו את דרכם אל החזית בארץ ישראל. מלכתחילה, כבר בעת שהתארגנו, ברור היה להם כי חובתם היא לנצל נגד האויב הגרמני את האימון בנשק שקיבלו בתאי האצ"ל ואת כלי הנשק שהצליחו לרכז בגטו. אך הם גם ראו זאת כחובתם, כשבויי מלחמה, לפרוץ את טבעת המצור שכיתרה אותם, ולמצוא, לפחות לחלק הם, דרך מילוט אל בסיס הבית של האצ"ל בארץ ישראל. כל מאמץ וכל סיכון נראו מוצדקים בעיניהם על מנת ליצור קשר זה, ולו רק על מנת שבארץ ישראל ידעו על נחישותם להילחם במקום שִׁבְיָם.

באוגוסט 1940, זמן קצר לאחר מפגש האזכרה לז'בוטינסקי בבית העלמין, הצטווה משה פוזנרסון, חבר תא אצ"ל, על ידי מפקדו, בנימין שוחט, להגיע לגבול עם הונגריה, לחצותו וליצור קשר מהונגריה עם האצ"ל בארץ ישראל. פוזנרסון הצליח להגיע סמוך לגבול ההונגרי באוקטובר 1940, נפל למשכב, נאלץ להיכנס לשטח סובייטי, ושם נעצר.[57] גם ניסיונות דומים אחרים שנעשו הסתיימו בכישלון.

למנהיגי תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות בגטו וארשה היה קשר עם הנהגות תנועותיהם בארץ ישראל. ל"החלוץ", ארגון הגג ההסתדרותי של דרור, גורדוניה, והשומר הצעיר היה נציג בז'נבה שבשוויץ, נתן שוואלב, חבר גורדוניה, ואתו קיימו קשר באמצעות הדואר. גם לסוכנות היהודית, לקונגרס היהודי העולמי

ול"ג'וינט" היו נציגים בז'נבה, והם היו במגע עם ההנהגה היהודית באמריקה ובארץ ישראל, כמו גם עם יהודים המצויים בשטחים שתחת הכיבוש הגרמני. אולם לא היה במגעים אלה כדי להקל על תחושת הנטישה ששררה בין מנהיגי הצעירים בגטו. בדצמבר 1940 כתבה צביה לובטקין לארץ ישראל, "לא אחת החלטתי לא לכתוב לכם עוד... לא אתאר כאן מה אני עוברת, אך ברצוני שתדעו כי מילת ניחומים אחת מכם היתה מספיקה לי... לצערי, עלי לקבל את שתיקתכם, אך לעולם לא אשכחנה."[58]

בהרובײשוב, למרות בידודם היחסי מכוחות הכיבוש הגרמניים, ניצבו חברי בית"ר מול הסכנה להילקח ל"אוסטראנספורט" (העברה למזרח), גדודי עבודת כפייה שנוהלו באכזריות אופיינית על ידי הס.ס, שבהם נדרשו העובדים לחפור שוחות אנטי-טנקיות ולבנות קו הגנה במזרח, ללא מטרה צבאית ברורה כלשהי. היה ידוע היטב כי איש לא חזר מן ה"אוסטראנספורטים" הללו. בפגישה של מפקדי יחידות בית"ר באזור הרובײשוב בנובמבר 1941 הוחלט כי פשיטת ציד של הגרמנים על אחד המשקים באזור תיתן את האות לסגת ליערות לובלין הסמוכים ולהתנגד בכוח לכל ניסיון לבצע "אוסטראנספורט". החלטה זו בוצעה באפריל 1942, כאשר הגרמנים החלו בחיסול יהודי אזור לובלין. ייתכן שהיתה זו ההתנגדות המזוינת המאורגנת הראשונה בקנה מידה רציני על ידי יהודי פולין. בקרבות אלה נגד הגרמנים נפלו כל המפקדים, וביניהם מנהיגי בית"ר בולטים מווארשה: בנימין שוחט, שקודם לכן עבר לאחד המשקים בהרובײשוב, פאלק לנגלבן, אשר פרנקל וחיים האוס.[59]

אחרים הצליחו למצוא דרכים לשוב לווארשה. ביניהם היו סאלק האזנשפרונג, אליהו ("אלק") הלברשטיין, יוסף בילבסקי ופלה שאפצ'יק. בווארשה הם הצטרפו לכוחותיו של פרנקל. יוזמתו של לסקר לשלוח כמה מאות חברי בית"ר למשקים בהרובײשוב העניקה לצעירים אלה שנה של הפוגה מחיי הגטו, אך גרמה לכך שכמה מן החברים הטובים והמסורים ביותר של בית"ר לא נמצאו בווארשה כדי ליטול חלק במרד. עם שובם מהרובײשוב הצטרפו סאלק האזנשפרונג, אלק הלברשטיין ויוסף בילבסקי לפרנקל ולרודל, וביחד יצרו את הפיקוד על ארגון ההתנגדות של אצ"ל.[60]

צוקרמן סירב לקבל את התגובה השלילית של ההנהגה הפוליטית של הגטו לפנייתה של חייקה גרוסמן. הוא חזר ונפגש עם כמה מן הדמויות המובילות בגטו, דן בסכנה המאיימת על הגטו והציע להקים ארגון של התנגדות מזוינת. תגובת בני

שיחו היתה שלילית. הוא הואשם בחוסר אחריות ובהפצת פאניקה העלולה להביא אסון על הגטו.

מכאן פנה צוקרמן אל ה"בונד". להערכתו, ה"בונד" היה המפתח, היסוד העיקרי שנדרש להקמת ארגון התנגדות בגטו. אחרי הכול, יהיה צורך בסיוע של נשק ואימונים מבחוץ, ונראה כי בעלי הברית היחידים מחוץ לגטו יהיו הסוציאליסטים הפולנים. ה"בונד", שהאידיאולוגיה שלו התבססה על מאבק משותף עם הסוציאליסטים הפולנים היה עשוי לשמש כקישור אליהם. לכן נראה ה"בונד" לצוקרמן כחבל ההצלה שלו נזקק.

צוקרמן הניח כי מכנה משותף אידיאולוגי יהיה הדבק הדרוש להקמת ארגון התנגדות שיכלול את ה"בונד". ב-23 במרס 1942, בשעת בין ערביים, כינס צוקרמן מפגש של המפלגות ה"פרולטאריות" - ה"בונד", "פועלי ציון", "פועלי ציון - שמאל" ו"דרור" - במטבח הקומונה ברחוב אורלא. נוסף לצוקרמן נכחו במפגש מאוריצי אוז'ך ואברשה בלום, מנהיגי ה"בונד" בגטו, לייזר לוין ויוחנן מורגנשטרן מ"פועלי ציון", והירש ברלינסקי ומלך פיינקינד מ"פועלי ציון - שמאל". לא הוזמן נציג של "השומר הצעיר", משום שבאותו זמן לא היה סיכוי לגשר על הפער האידיאולוגי בין "השומר הצעיר" לבין ה"בונד" האנטי-ציוני. לא הוזמנו גם נציגי הרביזיוניסטים ה"אנטי-פרולטארים". שיתוף הפעולה עִמם נחשב לכפירה בעיקר בעיני המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות, ועוד יותר מכך - בעיני ה"בונד".

צוקרמן פתח את המפגש בתארו את מצב היהודים בווילנה ומשם עבר לתיאור המצב בגטו ורשה. באוזני הנציגים שנאספו, הישובים במטבח הקומונה, הוא הציע לבחור הנהגה שבידיה תופקד המשימה של הכנת הגנת גטו ורשה. הנהגה זו תקבע את מבנה הארגון ואת האמצעים להגנת אוכלוסיית הגטו. הכול היה תלוי בתשובת ה"בונד", משום שהציפייה היתה כי ה"בונד" יטפל בקשרים עם המחתרת הפולנית.

אחרי שהאזין להצעתו של צוקרמן פתח אוז'ך במבול של מילים, כיאה לנציג המפלגה שזכתה במספר הקולות הרב ביותר בבחירות האחרונות שנערכו למועצת הקהילה היהודית בוורשה לפני המלחמה. הוא הכריז כי ה"בונד" תמיד היה בעד הגנה, וכי ההיסטוריה של ה"בונד" מספקת עדויות רבות לכך. הוא דאג להבליט את המרחק שבינו לבין המפלגות האחרות המיוצגות במפגש, בהצהירו כי אלמלא הנסיבות השוררות בגטו, הוא לא היה יושב לאותו שולחן עם הנוכחים. אך עליכם לזכור, הוא המשיך, כי הגטו אינו עולם בפני עצמו. הגנת הגטו תלויה בגורמים פוליטיים חיצוניים, ול"בונד" קשר לגורמים פוליטיים חיצוניים. ל"בונד" יש מחויבות כלפי הסוציאליסטים הפולנים, ועל כן ה"בונד" לא יצטרף לארגון

שפעולותיו עלולות שלא לעלות בקנה אחד עם התחייבותיו של ה"בונד" כלפי בעלי בריתו, פועלי פולין. אשר על כן, הוא סיים, ה"בונד" לא יצטרף לארגון לוחם משותף. אברשה בלום דיבר בסגנון קצת יותר מתון, אך הביע את הסכמתו להשקפותיו של אוז'ך.

נציגי "פועלי ציון" ו"פועלי ציון - שמאל" היו מוכנים לתמוך בהצעתו של צוקרמן, אך בראייתו של צוקרמן, הכול היה תלוי בהשתתפות של ה"בונד", משום שכל תקוותיו נסמכו על יצירת קשר עם המחתרת הפולנית באמצעות קשרי ה"בונד" עם הסוציאליסטים הפולנים. מאוחר יותר עתיד היה להתברר כי המחויבות של ה"בונד" לפועלי פולין היתה חזקה בהרבה ממחויבותם של פועלי פולין כלפי ה"בונד", ואותם קשרים היו מעוטי ערך.[61]

בעוד שהזעזוע ממעשי הטבח ההמוני בפונאר סילק את המחיצות האידיאולוגיות שהפרידו לפני המלחמה בין הקבוצות הפוליטיות בווילנה ומיקד את מחשבותיהם של מנהיגי הנוער שם ביעד המיידי של התנגדות מזוינת במסגרת ארגונית מאוחדת, דומה שאותן מחיצות אידיאולוגיות התקיימו עדיין בגטו וארשה כשנתיים וחצי לאחר הכיבוש הגרמני. צוקרמן העדיף את הקבוצות ה"פרולטאריות" כאשר חיפש שותפים להקמת ארגון התנגדות מזוינת, ואוז'ך נצמד לעקרונותיו האידיאולוגיים הישנים. צביה לובטקין שמעה על הטבח ההמוני בפונאר מפי אחד משליחי בית"ר שהגיעו מווילנה, וצוקרמן היה מודע לתמיכה ברעיון ההתנגדות המזוינת לגרמנים בקרב הרביזיוניסטים בגטו. ואף על פי כן, הוא לא יכול היה להביא את עצמו להתקרב אליהם עם רעיונו להקים בגטו ארגון של התנגדות מזוינת, או שאולי האמין כי השותפים הסוציאליסטים האחרים, במיוחד ה"בונד", יסרבו להצטרף למסגרת שתכלול את הרביזיוניסטים.

בליל שבת 17 באפריל 1942, שנודע לאחר מכן כ"ליל הדמים", ספג הגטו זעזוע. יותר מחמישים יהודים נגררו מבתיהם באותו לילה ונורו ברחוב, ללא שום סיבה נראית לעין.[62] הגטו היה נדהם ומפוחד. האם היה זה סימן לבאות? ואולי האנשים שנורו היו חשודים בפעילות בלתי חוקית, והרציחות נועדו לשמש רק כאזהרה, לא יותר מכך.

בעקבות הזעזוע של אוכלוסיית הגטו מן הרציחות המרוכזות הראשונות, הוצאות להורג שהתרחשו ללא כל תירוץ נראה לעין, הגיעו הידיעות על הרצח ההמוני של יהודי גטו לובלין.

באביב 1942 הקימו הגרמנים שלושה "מרכזי הרג" במחוז לובלין - סוביבור, בלזץ ומיידאנק. ב-16 במרס החלה העברת תושבי גטו לובלין לאזור בלזץ, ובשלהי

האביב "שודרגו" תאי הגזים בבלזץ בכדי להעלות את קיבולת ההריגה. המחתרת הפולנית העריכה כי 130,000 יהודים נשלחו למחנה בלזץ. בסוף אפריל 1942 הגיעו לגטו וארשה הידיעות על הרצח ההמוני של יהודי לובלין.

שני חברי בית"ר, האחים צבי ומשה זילברברג, שנמלטו מן הטבח בלובלין, הגיעו לגטו וארשה.[63] באופן טבעי הם פנו אל מנהיגי הרביזיוניסטים בגטו, ביניהם ד"ר ודובינסקי, לאון (לייבל) רודל ואחיו אברהם רודל, וד"ר מיכאל סטריקובסקי (שלושת האחרונים היו חברי אצ"ל בגטו), ודיווחו להם על מה שקרה בלובלין. למעשה, הגטו בלובלין חוסל. תוך ימים אחדים נורו או נשרפו למוות למעלה מ-40,000 יהודים בלובלין. עוד קודם לכן פקד גורל דומה את היהודים במחוזות הקטנים שמסביב ללובלין. לרביזיוניסטים שהאזינו לדיווח, המצב היה ברור. השמדת היהודים לא נגעה למחוז זה או אחר, או למנהל מסוים כלשהו. גל ההשמדה הגיע כבר לשטח ה"גנרלגוברנמנט", שהיה תחת שליטה גרמנית עוד לפני ההתקפה על בריה"מ ביוני 1941. חדשות נוראות אלה לבטח ישכנעו את הנהגת הגטו כי וארשה בהחלט עלולה להיות הבאה בתור, וכי הגיעה העת לייסד ארגון מאוחד להתנגדות מזוינת. הם הציעו כי האחים זילברברג ילכו להיפגש עם ראש היודנראט, צ'רניאקוב, וידווחו לו על מה שקרה בלובלין. ודובינסקי ליווה את האחים זילברברג ליודנראט, שם חזרו שני הפליטים מלובלין על מה שכבר סיפרו לרביזיוניסטים. לאחר המלחמה תיאר משה זילברברג את הפגישה עם צ'רניאקוב. "דיווחנו לו על הגירושים למחנה המוות, על כך שאנו בין היחידים שהצליחו להימלט מן הגירושים ולהגיע לוורשה. במשך יותר משעתיים תיארנו באוזניו את המחזות הנוראים שלהם היינו עדים." צ'רניאקוב השיב להם כי לדעתו הם מגזימים. לאחר מכן אמר כי יש לו הבטחה אישית ממושל ה"גנרלגוברנמנט", האנס פראנק, כי שלושה גטאות גדולים בפולין יישארו על כנם - וארשה, ראדום וקראקוב. מכאן שבוורשה אין סיבה לדאגה.

עתה פנו האחים זילברברג אל מנחם קירשנבאום, ראש ועדת התיאום הציונית בגטו, בתקווה כי ההנהגה הציונית תאמין לדיווחיהם ותבין ממה שקרה בלובלין את ההשלכות לגבי וארשה. קירשנבאום קידם את פניהם בברכה בדירתו, פנה למשה זילברברג והציג לו את השאלה, "מר זילברברג, מה קורה בלובלין? האם נכונה השמועה כי המצב כבר שקט שם?" "כן, בבית הקברות בהחלט שקט," השיב משה זילברברג, והחל לתאר את הדברים שהוא ואחיו היו עדים להם. קירשנבאום לא רצה לשמוע אותו עד תום, והפסיק את דיבורו, "אל תפיץ סיפורי זוועה כאלה בגטו. יהודי לובלין לא חוסלו בבלזץ ובסוביבור כפי שאתה טוען. הם נמצאים ברובנו ובפינסק. התקבלו מכתבים המוסרים כי ראשי הקהילה עשו בעבורם סידורים

נאותים. קיבלתי מכתב מידיד, ציוני ידוע, המוסר כי שקט עכשיו וכי רוב היהודים יישארו בלובלין." זילברברג הסביר לקירשנבאום כי כ-7,000 מבין כ-50,000 יהודי לובלין הועברו למיידאן-מאטארסקי, רובע של פועלים עניים במזרח העיר, בעוד שהיתר מבין יותר מ-40 אלף היהודים אינם בפינסק או ברובנו - הם פשוט הושמדו כולם. "גורל דומה ממתין ליהודי וארשה," הזהירו שני האחים, "ועליכם להשתמש בזמן שעוד נותר כדי להכין התנגדות מזוינת לקראת יום החיסול." בשומעו מילים אלה צעק קירשנבאום, "זוהי דעתם של חמומי המוח הרביזיוניסטים; פעולות כאלה עלולות להביא אסון על הגטו כולו."

ד"ר דוד ודובינסקי, פסיכיאטר מכובד מאוד, אז בן 44, היה מקורב מאוד לז'בוטינסקי לפני המלחמה, ומבחינת התפקידים שמילא בתנועה הרביזיוניסטית לפני המלחמה, הוא היה האישיות הציונית הבולטת ביותר בגטו. אולם הוא לא נהנה מסמכות תואמת למעמד זה, משום שהיה רביזיוניסט, ואנשי מפלגתו נחשבו ל"פורשים" ונודו על ידי התנועות הציוניות האחרות וה"בונד". עתה, בנסותו להשמיע את צפירת האזעקה על האסון שאותו ראה מתקרב אל הגטו, החליט ודובינסקי לגשש אצל כמה מן המנהיגים הציונים בגטו.[64] הוא נפגש עם ד"ר יצחק שיפר, ציוני בולט בפולין שלפני המלחמה, היסטוריון ידוע, ולשעבר חבר בפרלמנט הפולני, ועם דוד גוז'יק, מנהל ועדת החלוקה של ה"ג'וינט". הוא סיפר להם מה קרה בלובלין. בינתיים הגיעו עוד כמה פליטים שהצליחו להימלט מלובלין. ביניהם היה יוסל'ה קסטנברג, מנהיג היהודים החרדים בלובלין. כל הפליטים אישרו את סיפורם של האחים זילברברג. ודובינסקי תבע להקים מיד ארגון התנגדות מאוחד, כדי להתכונן לאיום המרחף באופן כה ברור מעל יהודי וארשה. ד"ר שיפר, אדם משכיל ואינטליגנטי ביותר, הסתכל על ודובינסקי כאילו הוא סובל מחום גבוה ומדבר מתוך הזיות. "אתם, הרביזיוניסטים, תמיד הייתם חמומי מוח," הוא אמר לו בחיוך ידידותי, "בלתי אפשרי לחסל אוכלוסייה בת חצי מיליון נפש. הגרמנים לא יעזו להשמיד את הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה. הם עדיין צריכים להתמודד עם דעת הקהל העולמית. ולבסוף, הרי קיימת ההבטחה של המושל הכללי פראנק, כי וארשה, ראדום וקראקוב יישארו." לאחר מכן הלך ודובינסקי להיפגש עם קירשנבאום והתקבל אצלו בצורה דומה. קירשנבאום הזהיר כי הסימן הקל ביותר של התנגדות מזוינת יביא אסון על יהודי הגטו. דומה היה שמאומה לא יוכל לחדור את שריון ההכחשה שעטו על עצמם מנהיגי הגטו. כל הדמויות המובילות בגטו הגיבו באופן דומה. הם לא רצו להאמין למשמע אוזניהם, והיו משוכנעים כי גם אם היתה אמת במה שסופר להם, הרי יהודי וארשה אינם ניצבים

בפני סכנה מסוג זה. רק הצעירים, אלה המאורגנים במסגרת תנועות הנוער הציוניות, ראו ברורות את הסכנה המתקרבת ורצו להתכונן לקראתה.

ודובינסקי היה מתוסכל. הוא לא השיג מאומה. "על אחריותי בלבד, כראש מפלגה פוליטית, לא יכולתי לעשות מאומה," הוא כתב, לאחר המלחמה, על תקופה זו. "אנו הרביזיוניסטים לא יכולנו לקבל על עצמנו, כמפלגה יחידה, את ארגון ההתנגדות. התנגדות שכזו היתה זקוקה לגיבוי מצד רובה הגדול של האוכלוסייה. את זה לא היה לנו. ברור היה כי תגובת הגרמנים לסימן הקל ביותר של התנגדות בגטו תהיה אחת ויחידה - מרחץ דמים. את הנטל הזה לא יכולנו ליטול על כתפינו." הרביזיוניסטים, מבודדים משאר הקהילה, ניצבו בפני בעיה כפולה: הם לא נהנו מתמיכת רוב הקהילה היהודית המאורגנת, והקהילה היהודית המאורגנת לא היתה מוכנה להתנגדות מזוינת לגרמנים. צבי ומשה זילברברג, שנמלטו מן הטבח בלובלין, הגיעו לווארשה כדי לספר על מה שקרה ונתקלו בחוסר אמון, הצטרפו עתה לארגון ההתנגדות של האצ"ל.

צוקרמן סיפר על אותה תקופה: "ירחי האביב של שנת 1942 עברו בווארשה מתוך מאמצים גדולים ליצור כוח יהודי מאוחד להתגוננות. אבל כל הניסיונות הסתיימו בלא-כלום. אדישותו של חלק אחד בציבור, חוסר אמונה אצל חלק אחר, והתנגדות של חלק שלישי עשו לאל את כל היגיעות. אחרי וילנה באו מכוניות הגז של חלמנו. ה"גנרלגוברנמנט" בער בשני קצותיו, ממזרח וממערב - ואילו בתוכו עוד שרר שקט יחסי. הגורמים הפולניים בעלי השפעה התייחסו באי-אמון לכל ניסיון של הארגון היהודי הלוחם. 'הגטו', טענו הללו בגלוי, 'הוא קומוניסטי ומשמש קרש קפיצה לברית המועצות. ולשונאים מבפנים אי אפשר לתת נשק.'"[65]

צוקרמן קיבל ידיעה שיש תוכנית להקים חזית רחבה של כל הזרמים "הפרוגרסיביים" בגטו, ויעצו לו להידבר עם הנהגת הקבוצות היהודיות של פ.פ.ר (הקומוניסטים) אשר בגטו.

בנקודה זו באו אל צוקרמן שני קומוניסטים מן הגטו ובפיהם הצעה - לארגן "גוש מאוחד של פועלים וכוחות דמוקרטיים" בגטו. השניים היו אנדז'יי שמידט ויוסף לברטובסקי-פינקלשטיין. שמידט, ששמו המקורי היה פנחס קרטין, לחם בשורות הבריגדה הבינלאומית בספרד, והשמועה אמרה כי הוצנח לפולין הכבושה מברית המועצות. לברטובסקי-פינקלשטיין היה בעבר חבר ב"פועלי ציון", אך עזב והצטרף לקומוניסטים, ושם החזיק בעמדות בכירות. עתה הוטלה על השניים השליחות לארגן בגטו תמיכה בברית המועצות ולגייס את הדור הצעיר ללוחמה פרטיזנית פעילה.

השניים נפגשו עם צוקרמן ועם מרדכי טננבאום, חבר בכיר ב"דרור". הצעתם לא תאמה בדיוק את מה שרצה צוקרמן לשמוע, אך בשלב זה, לאחר שפניו הושבו ריקם על ידי ה"בונד", הוא היה מוכן לנסות כמעט כל דבר שיוביל להתנגדות מזוינת. המחשבה לקבל נשק ואימון צבאי מברית המועצות בוודאי היתה קוסמת. צוקרמן שכנע את "פועלי ציון" ואת "השומר הצעיר", שבתחילה היססו לשתף פעולה עם הקומוניסטים, להצטרף למה שעתיד היה להיקרא "הגוש האנטי-פשיסטי". אולם ה"בונד" סירב בעקשנות לשתף פעולה עם הקומוניסטים, על אף שצוקרמן אמר לנציגיהם כי זהו עניין של חיים ומוות. הגוש נוסד בסוף אפריל 1942.[66] מטרותיו כללו, נוסף לארגון "יחידות קרביות אנטי-פשיסטיות", גם "ארגון כוחות משולבים למלחמה פוליטית ותעמולתית נגד הפשיזם ונגד כוחות ריאקציוניים בתוך הגטו".[67] השם שנבחר, "הגוש האנטי-פשיסטי", עלה בקנה אחד עם הטרמינולוגיה של התעמולה הסובייטית באותה עת, ולפיה המלחמה היא נגד הפשיזם, אבל הוא יצר קרע בעל אופי מתמיד בין חברי הגוש לבין אותם כוחות בגטו שתויגו כ"פשיסטים", וביניהם הרביזיוניסטים. אי אפשר היה לחשוב על שיתוף פעולה איתם. לא ארך הזמן, ובמייסדי הגוש אחזה אכזבה. נשק לא הגיע, ואנדז'יי שמידט וקומוניסטים נוספים נעצרו על ידי הגרמנים. בכך בא הקץ על הגוש האנטי-פשיסטי.

הרביזיוניסטים, שתנועות הנוער הציוניות ראו בהם "פשיסטים", לא הוזמנו, כמובן, להצטרף לגוש האנטי-פשיסטי. מרדכי טננבאום, ממנהיגי "דרור" בגטו, פִּרסם מאמר בביטאון "דרור" לזכרם של מנהיג הסוציאליסטים באיטליה ג'אקומו מאטיאוטי ומנהיג תנועת העבודה הציונית חיים ארלוזורוב. "אותה יד גדעה את חייהם. מאטיאוטי נרצח על ידי רוצחים שנשכרו על ידי הפשיזם האיטלקי; ארלוזורוב - על ידי אנשים שנשלחו על ידי הארגון הפשיסטי שקם בקרב יהודים. מותם של הקדושים, מאטיאוטי וארלוזורוב, ומותם של אלפי לוחמים אלמונים, צועק לנקמה. ויום החשבון בוא יבוא," הוא כתב ביוני 1942.[68] שנות הכיבוש הגרמני, הידיעות מווילנה ומלובלין, והאיום המרחף על יהודי וארשה, כל אלה לא היה בהם עדיין כדי להחליש את עוינותם של מנהיגי הציונים-סוציאליסטים כלפי הרביזיוניסטים.

באותו אביב של שנת 1942 הוציאו הרביזיוניסטים בגטו ביטאון בשם **מגן דוד**.[69] הוא הכיל מאמר תחת הכותרת "אל זאב ז'בוטינסקי", שנכתב - על פי עדותו של לסקר - על ידי מפקד יחידות אצ"ל בגטו, פאבל פרנקל. היה זה שיר הלל לז'בוטינסקי, מייסד התנועה הרביזיוניסטית ובית"ר, המצביא של אצ"ל. פרנקל,

שחתם את המאמר בשם-עט, התייחס באותו מאמר לקרב נגד הגרמנים, שזמנו הולך ומתקרב:

> איננו מבכים את לכתך מאיתנו. כשרוחך שורה בקרבנו, כאשר תורתך לנגד עינינו איננו גלמודים. אנו נאבקים על פי תהום בגל הסוער העולה עלינו. הייאוש אין לו שליטה עלינו, כי הגל הסוער מוליד את השחיין - זו היתה תורתך. לימדתנו - להיות בן מלך או למות.[70] למות יודעים אנחנו. לכן נדע גם להיות יפים במותנו...
>
> בים הגועש, במחשכים בתוך סער, מאירה לנו תורתך. היא מובילה ביד בלתי נראית, ומחזיקה בנו בבטחה בתוך הסערה.
>
> הכרנו אותך בתור שמשון, כלוחם וגיבור טראגי, שעמו לא הבין אותו, חייו היו טראגיים ומלחמתו מלאה הוד.[71]
>
> לאחר מכן התחלת לספר לנו על דוד - רוחו של שמשון התגלגלה ברוחו של דוד. ראינו את גלגול הנשמות. ציפינו להתגלמותו בעודך בחיים.
>
> חיכינו למלכות וממשיכים לחכות לה.
>
> דמותך הגשמית אינה כבר בינינו, אך רוחך עמנו.
>
> דיוקנך חי בקרבנו, קולך נשמע באוזנינו, כל תנועה מתנועותיך חרותה בזיכרוננו, מלווים את חיינו ומלחמתנו.
>
> יחד עִמך נשנה את פני מציאותנו, יחד עמך נלך אלי קרב. יחד עמך נגשים את האגדה על דוד המלך, הגואל.

הלל צור היה אחד משליחי אצ"ל שנשלחו מארץ ישראל לפולין לפני המלחמה כדי לארגן שם תאי אצ"ל ולתת אימון צבאי לחבריהם. בספטמבר 1939 הוא, יחד עם שליחי אצ"ל האחרים, עזב בחיפזון את פולין וחזר לביתו שבנתניה. בשובו מצא את האצ"ל מפולג בין אלה שקיבלו את החלטתו של דוד רזיאל להכריז על שביתת נשק במלחמה נגד הבריטים ולהצטרף למאמץ המלחמתי נגד הגרמנים, לבין תומכי אברהם שטרן ("יאיר"), שטענו כי על המלחמה בבריטים להימשך גם בעת המלחמה העולמית.

במאי 1942 החליטה מחתרת האצ"ל בגטו וארשה לעשות ניסיון נוסף ליצור קשר עם החברים בארץ ישראל. הוחלט לשגר מברק להלל צור בנתניה. הדרך היחידה להגיע אליו היתה באמצעות מכתב שיישלח באמצעות משרד הצלב האדום בוורשה. לצורך משימה נועזת זו, שחייבה לצאת מן הגטו ולהתייצב במשרד הצלב

האדום, נבחר סטפאן ולדיסלאב, חבר אצ"ל בעל הופעה "ארית" ושליטה מוחלטת בשפה הפולנית. כתובתו המדויקת של הלל צור לא היתה ידועה, אך ההנחה היתה כי די בשם היישוב "נתניה", הואיל ונתניה היתה אז עיירה קטנה, ורשויות הדואר שם לא יתקשו לאתרו. המברק היה חייב לעבור דרך הצנזורה הגרמנית, ולכן היה חשוב שהמסר הקצר ייראה תמים לחלוטין. הוחלט כי על המברק יהיה חתום "בנימין עסקני". היה זה כינויו של בנימין שוחט באצ"ל, והתקווה היתה כי צור יזהה את החתימה כזו של בנימין שוחט. ולדיסלאב יצא חמוש, למקרה שייעצר בדרך, והגיע ב-17 במאי 1942 למשרד הצלב האדום. משם שיגר את המברק ללא כל קושי. המברק אכן הגיע לארץ ישראל ב-31 באוגוסט 1942. ללוחמי אצ"ל בגטו, שחיפשו מגע עם בסיס הבית שלהם, לא היה שום מושג על מה שקרה מאז איבדו את הקשר עם פרוץ המלחמה. האצ"ל בארץ ישראל התפלג בין תומכי רזיאל ושטרן. מפקד אצ"ל, רזיאל, נפל במשימה קרבית של הכוחות הבריטיים בעיראק, ושטרן נהרג על ידי המשטרה הבריטית בארץ ישראל. המברק מגטו וארשה לאצ"ל בארץ ישראל, שתוכנו צונזר על ידי השלטונות הגרמניים, נמסר לצור. אולם צור לא זיהה את השולח ולא הבין את מובנו של המסר המוצפן בו. הוא, וכמוהו הקהילה היהודית בארץ ישראל והנהגתה, לא היו מודעים לתוכניות הרצח ההמוני של יהודי וארשה שהגרמנים כבר ביצעו באותה עת. המברק מאצ"ל בגטו וארשה לאצ"ל בארץ ישראל הגיע לתעודתו אך לא הובן.[72] יתרה מכך, אצ"ל באותה תקופה היה שרוי בבלבול ומבוכה, ומצבו ממילא לא אִפשר לו להוציא הוראות לחייליו בגטו בוורשה.

תומכיו של ז'בוטינסקי ורבים ממוקירי זכרו נאספו ב-13 ביולי 1942 בבית הכנסת הגדול טלומאצקי, במלאת שנתיים למותו. בית הכנסת המה אנשים שבאו להביע כבוד לזכרו של האיש שהזהיר את יהודי פולין מפני האסון הממשמש ובא. בין המארגנים היו ודובינסקי, מנהיג הרביזיוניסטים בגטו, ולאון רודל, ממפקדי האצ"ל בגטו. זו יכלה להיות ההזדמנות להפגנת אחדות שתגשר על כל הפערים האידיאולוגיים מן העבר, ותביע כבוד לאיש שהושמץ על ידי יריביו לפני המלחמה משום שהזהיר את יהודי פולין בדבר הגורל המצפה להם. אך לא כך היה. מחלוקות העבר לא יכלו להישכח. מנהיגי התנועות הציוניות בגטו בלטו בהיעדרם.[73]

תשעה ימים לאחר מכן, ב-22 ביולי 1942, פתחו הגרמנים בהשמדתם השיטתית של יהודי גטו וארשה.

פרק 4

הגירוש הגדול

22 ביולי 1942 - 24 בספטמבר 1942

קצב השמדת יהדות פולין נקבע על ידי הקצב שבו בנו הגרמנים מרכזי השמדה למטרה המפורשת של רצח יהודים באמצעות גז רעיל, ועל ידי כושרה של מערכת הרכבות שבשליטת הגרמנים להוביל את היהודים אליהם, בתקופה שבה דרישות התובלה של הצבא הגרמני החודר עמוק לתוך בריה"מ הטילו מעמסה כבדה על מערכת זו. במאלקיניה שעל גדות הנהר בוג, כ-125 ק"מ מווארשה, נבנה מחנה המוות טרבלינקה, שנועד להשמדת היהודים ממחוזות וארשה וביאליסטוק. הנהלת הרכבת הצליחה לעמוד במשימתה. בהכרת טובה על תרומת הרכבת להשמדת יהודי וארשה, שיגר קארל וולף, ראש הסגל של הימלר, ב-13 באוגוסט 1942 את המכתב הבא אל ד"ר תיאודור גאנצנמילר ממיניסטריון התובלה הגרמני:

חבר מפלגה יקר:

על מכתבך מן התאריך 28 ביולי 1942, אני מודה לך מעומק הלב, גם בשמו של הרייכספיהרר-ס.ס [הימלר]. בשמחה מיוחדת ציינתי את הבטחתך כי זה כבר שבועיים שהרכבת מובילה מדי יום ביומו 5,000 מחברי העם הנבחר לטרבלינקה, כך שאנו נמצאים עתה במצב המאפשר לנו לבצע תנועת אוכלוסין זו בקצב מואץ. אני, מצדי, יצרתי מגע עם הרשויות המשתתפות במבצע, על מנת לוודא את ביצוע התהליך בצורה חלקה. אני חוזר ומודה לך על מאמציך בעניין זה, ובה בעת, אהיה אסיר תודה אם תמשיך להקדיש לדברים אלה את תשומת לִבך האישית.

במיטב הברכות ו-

הייל היטלר!

שלך במסירות,

וו.[74]

ביולי 1942, בתום הכנתו של מרכז ההשמדה בטרבלינקה, היו הגרמנים מוכנים להתחיל בהשמדת יהודי וארשה "בקצב מואץ"...

באמצע יולי 1942 נפוצו שמועות עקשניות בוורשה על אודות גירושים בקנה מידה גדול של יהודי הגטו המתוכננים על ידי הגרמנים. שמועות אלה, שבאו

בעקבות הידיעות שהתקבלו מווילנה בחורף על מעשי הטבח בפונאר, ועל השמדה בגז של יהודים בחלמנו, והגעתם, באפריל, של ניצולי החיסול המסיבי בלובלין לגטו וארשה, היה בהם די כדי לעורר תחושה של בהלה ביהודי הגטו, שהרעב והמחלות עשו בהם שמות. גם הידיעות מן החזית לא היו מעודדות. דומה היה שמדי יום ביומו מתקדם הצבא הגרמני עמוק יותר לתוך רוסיה.

צ'רניאקוב סיפר לכל אלה שהזהירו אותו מפני האסון המתקרב כי יש לו הבטחה מהאנס פראנק, מושל ה"גנרלגוברנמנט" (פולין), כי גטאות וארשה, קראקוב וראדום יישארו על כנם. בשעת בוקר מוקדמת ב-20 ביולי הוא נחפז למטה הגסטאפו בעיר, בתקווה לקבל תשובה מרגיעה. כל אנשי הגסטאפו שאותם חקר בדבר השמועות על הגירושים הקרבים השיבו לו כי אין להם שום מושג על כך וכי הכול שטויות וקשקושים.[75]

מובן שהם ידעו הרבה יותר ממה שהיו מוכנים לומר. באמצע יולי הופיע בווארשה הרמן הפלה, המומחה הראשי לגירושים ולהשמדה ממחוז לובלין, שסיים את משימתו שם. אליו התלוותה קבוצה של מומחי השמדה. יחידות הס.ס בווארשה תוגברו על ידי "משטרה" פולנית וחילות עזר של אוקראינים, ליטאים ולטבים. הבמה היתה מוכנה לגירוש הגדול של יהודי וארשה אל תאי הגזים של טרבלינקה. כהכנה למבצע, למקרה שהיודנראט לא ישתף פעולה, נעצרו כמה מחברי היודנראט על ידי הגרמנים ב-21 ביולי והוחזקו כבני ערובה.

הגרמנים כינו את המבצע "Die Grosse Umsiedlungsaktion" - המבצע הגדול ליישוב מחדש. נאמנים למסורתם המרושעת בחרו הגרמנים את ערב תשעה באב, יום חורבן הבית, 22 ביולי 1942, כיום תחילתו של הגירוש הגדול. באותו בוקר הגיע הפלה, מלווה בפמליה של אנשי גסטאפו, במשרדו של צ'רניאקוב ביודנראט, והכתיב את ההוראות, "להתכונן ליישוב מחדש של יסודות בלתי פרודוקטיביים", אשר יתחיל עוד באותו יום. האנשים שהפקודה חלה עליהם הצטוו להתייצב מרצונם ב-Umschlagplatz, בקצה הצפוני של הגטו, סמוך לשלוחת מסילת הברזל וקרונות המשא הממתינים להם. המכסה נקבעה ל-10,000 ליום, והגירושים יוגבלו ל-60,000 "יסודות בלתי פרודוקטיביים". פטור ניתן לכל היהודים המועסקים והכשירים לעבודה, יחד עם נשותיהם וילדיהם; שוטרים יהודים, נשותיהם וילדיהם; אנשי סגל יהודים של בתי חולים וסניטציה, נשותיהם וילדיהם; וכל היהודים ששכבו בבתי חולים ולא היו כשירים להזזה ממקומם. ה"יישוב מחדש" עמד להתחיל באותו יום, 22 ביולי, בשעה 11 בבוקר. על היודנראט הוטלה האחריות למסירת 6,000 בני אדם ליום, עד השעה 4 אחר הצהריים.[76]

הגרמנים, באופן שטני, תִכננו את הוראות הגירוש כדי ליצור את הרושם כי הגירוש, חרף היותו מסיבי, בכל זאת יוגבל ל-60,000 איש "בלבד", ויקיף רק יהודים "בלתי פרודוקטיביים", ובאופן זה ניסו להשלות את יתר האוכלוסייה, כי כל עוד יעסקו ב"עבודה פרודוקטיבית" בבתי המלאכה הגרמניים בגטו, הם ומשפחותיהם עתידים להינצל. אם כך אפוא מדוע יתנגדו "העובדים הפרודוקטיביים" החסונים לפקודה זו ויגרמו לנקמה גרמנית עקובה מדם בכל תושבי הגטו, כאשר להם ולבני משפחותיהם "הובטחו" חייהם לשלל?

היודנראט, שהפעיל את המשטרה היהודית, מסר ביומיים הראשונים את המכסה הנדרשת, שכללה את דיירי בתי האבות, האסירים בכלא של הגטו, ואנשים מן הפרובינציות שזה לא כבר מצאו מקלט בוורשה. ב-23 ביולי הצטווה צ׳רניאקוב לספק למחרת 10,000 איש, כולל ילדים. צ׳רניאקוב הבין כי כוונת הגרמנים היא להשתמש בו, ביודנראט ובמשטרה היהודית, כדי לארגן את איסופם המסודר של רבבות גברים, נשים וטף לגירוש מן הגטו. באותו לילה הוא שב למשרדו, ביקש כוס מים, סגר את הדלת מאחוריו, ובלע כמוסות ציאניד. כאשר עובדי היודנראט נכנסו למשרדו למחרת, הם מצאו אותו מת. על שולחנו השאיר שני פתקים קצרים. באחד מהם נפרד מאשתו וביקש ממנה לסלוח לו. הוא כתב, "לפעול בכל דרך אחרת היה בלתי אפשרי." בשני כתב, "עשרת אלפים נדרשים למחר, ואחר כך שבעת אלפים כל פעם..."[77]

צ׳רניאקוב הוחלף על ידי מארק ליכטנבאום, חבר חסר צבע ביודנראט, שהפעיל את היודנראט והמשטרה היהודית כדי לבצע את הוראות הגרמנים. כך החל הגירוש הגדול מגטו וארשה, שבו הועברו 270,000 יהודים לתאי הגזים בטרבלינקה תוך שבעה שבועות. הפיקוד העליון על המבצע היה בידי אוברפיהרר (אל"מ - Oberfuhrer) פרדיננד פון זאמרן-פראנקנג, מפקד הס.ס והמשטרה בוורשה מאז 1941.

התגובה המיידית של תושבי הגטו היתה לחפש ביטחון במסמכים שיוכיחו כי הם "מועסקים בעבודה פרודוקטיבית". כל עבודה התאימה לצורך זה, ואנשים היו מוכנים לשלם תמורת ה"פריווילגיה" להיות רשומים במצבת העובדים של אחד מבתי המלאכה. נעשו ניסיונות לייסד בתי מלאכה פרטיים שיספקו עבודה בקבלנות לבתי המלאכה הקיימים. הוצעו מחירים גבוהים מאוד למכונת תפירה, שסביבה ניתן היה להקים בית מלאכה זעיר.

בעוד תושבי הגטו עסוקים בקדחתנות בפעילות זו, התכנסו נציגי המפלגות והתנועות הפוליטיות בגטו לישיבת חירום כדי לדון במצב ולהחליט על הפעולה שיש לנקוט. בהיעדר ההנהגה מן התקופה שטרם המלחמה, נטל האחריות נפל

עליהם, המבוגרים חברי הדרג השני של המפלגות הפוליטיות, והצעירים מנהיגי תנועות הנוער. בהיעדר אחרים, נפל בגורלם להיות המנהיגים שהחלטותיהם ישפיעו על מהלך המאורעות בגטו ברגע גורלי וטראגי זה. האם תהיה התנגדות לגירושים? האם תורה קהילת יהודי וארשה את הדרך לכל היהודים שתחת הכיבוש הגרמני, לא להיכנע ולציית לפקודות הגרמנים? האם היתה להם הסמכות לקבל החלטה כה גורלית, והאם ייענו תושבי הגטו להחלטה כלשהי שהם יקבלו?

שישה-עשר הגברים שהשתתפו בדיונים ייצגו ספקטרום רחב של הקהילה היהודית. נציגי המפלגות הציוניות: יוסף סאק מ"פועלי ציון", שכנא זאגאן, אדולף ברמן ועמנואל רינגלבלום מ"פועלי ציון - שמאל", מנחם קירשנבאום, יצחק שיפר וליפא בלוך מהציונים הכלליים. נציג "אגודת ישראל", הרב זישא פרידמן. נציג ה"בונד", מאוריצי אורז'ך. נציג הקומוניסטים בגטו, יוסף לברטובסקי-פינקלשטיין. ונציגי תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות, שמואל ברסלב ויוסף קפלן מ"השומר הצעיר" ויצחק (אנטק) צוקרמן מ"דרור". מנהלי ועדת החלוקה האמריקנית (ה"ג'וינט") בווארשה, דניאל גוז'יק ויצחק גיטרמן. עוד נוכח אלכסנדר לנדאו, הבעלים היהודי של אחד מבתי המלאכה הגדולים בגטו. פגישתם התקיימה ב-23 ביולי, יום לאחר תחילת הגירוש והיום שבו התאבד צ'רניאקוב.[78]

מהתכנסות זו של שישה-עשר נציגים של תושבי הגטו, שהתכנסה כשאיום נורא מרחף על אוכלוסיית הגטו, נעדר נציג הרביזיוניסטים. הוא לא הוזמן. הציונים, שהמשיכו את המסורת הטרום-מלחמתית של החרמת הרביזיוניסטים, ואליהם הצטרפו כעת ה"בונד" והקומוניסטים, החליטו להשאירם בחוץ. ההשקפה הרביזיוניסטית היתה ידועה היטב - הם תמכו בהתנגדות פעילה לגרמנים. ודובינסקי הבהיר את השקפותיו בפגישותיו עם קירשנבאום, שיפר ובלוך, והם כבר סיפרו לשאר. כולם כבר שמעו את השמועה כי הרביזיוניסטים אִרגנו מחתרת מזוינת. בעיני אלה שהתנגדו להתנגדות פעילה, היתה זו סיבה נוספת שלא לשתפם בדיונים.

וכך, ללא נציג רביזיוניסטי, נפתח הדיון ונמשך שעות ארוכות. הכול הרגישו את הנטל הכבד של האחריות על כתפיהם. ד"ר יצחק שיפר, ההיסטוריון בן ה-58, לשעבר חבר הפרלמנט הפולני, שקנה לעצמו מוניטין במחקריו על ההיסטוריה של היהודים בפולין בימי הביניים, נקט נקודת השקפה היסטורית. הוא טען כי מנקודת מבט היסטורית, ניתן למצוא נימוקים לזכות אלה הקוראים להתנגד לגרמנים, כמו גם לזכות אלה המוכנים לציית לפקודות הגרמנים ואינם רוצים להתנגד לגירוש. אבל לאחר מכן הוא נקט עמדה לטובת אלה הטוענים נגד התנגדות לגרמנים. "אנו בעיצומה של מלחמה. כל אומה מקריבה קורבנות; גם אנו משלמים את המחיר, כדי להציל את עיקר האומה שלנו. אלמלא הייתי משוכנע כי נצליח להציל את העיקר,

אף אני הייתי מגיע למסקנה שונה... ישנן תקופות בהיסטוריה של אומה שבהן אי אפשר ולא צריך להילחם, שבהן הלחימה בתנאים גרועים תוביל לאובדן של מה שאפשר היה להציל, לולא היתה לחימה. מוטב לוותר על אלה הנשלחים מכאן ובמחיר זה להציל את האחרים. אין לנו זכות מוסרית לסכן את חייהם של כל יהודי וארשה. עלינו להציל את מה שניתן להציל.״

הרב פרידמן שם את מבטחו באלוהים. ״השם נתן והשם לקח. אין לנו זכות לסכן חיי יהודים, משום שאנו יודעים כי האויב נוקט את העיקרון של אחריות קולקטיבית. אין לנו זכות להרים את ידנו נגד הגרמנים, משום שזה עלול להמיט אסון על מאות אלפי יהודים,״ הוא אמר למתכנסים. ״אני מאמין באלוהים ובנסים. השם לא ירשה כי עמו, ישראל, ייחרב. עלינו להמתין, והנֵס בוא יבוא,״ הוא סיכם. על אף שרוב הנוכחים לא היו דתיים, דבריו של הרב פרידמן עשו רושם עז. מסקנתו היתה זהה לזו של פרופ׳ שיפר, אף על פי שהן התבססו על שיקולים שונים לחלוטין זה מזה.

נציג ה״בונד״, מאוריצי אוז׳ק, דבק בעמדתו כי התנגדות לגרמנים מותנית בהקמת חזית משותפת עם הסוציאליסטים הפולנים, וכי כל עוד אלה אינם מוכנים להצטרף להתנגדות לגרמנים, ה״בונד״ לא ייטול חלק בהתנגדות יהודית נפרדת.

החברים הצעירים יותר בקבוצה, נציגי תנועות הנוער ״השומר הצעיר״ ו״דרור״, יוסף קפלן, שמואל ברסלב ויצחק צוקרמן, טענו בעד התנגדות, אך הם היו במיעוט. בעיני הרוב הם דמו לנערים מתפרצים, נעדרי התבונה הבאה עם הגיל והניסיון. הרוב לא תמך בהתנגדות. דעת הרוב היתה כי הגרמנים יגרשו אולי 60,000, אך לא את כל היהודים בגטו. התחושה היתה כי התנגדות תחיש את קִצו של הגטו, וכי בשל פעולותיהם של מעטים ייגזר מוות על הרבים.[79]

קל מאוד, קל מדי, היה לשגות באשליות ולהניח כי הגרמנים ייצמדו לתוכנית שעליה הכריזו. הגרמנים הצליחו לפלג את יהודי הגטו לשתי קבוצות - הנידונים לגירוש, ואלה שקיוו להיחלץ מן הסכנה. גם הנציגים המתכנסים נפלו לאותה מלכודת. בנקודה זו, יעדם הסופי וגורלם של המגורשים עוד לא היו ידועים. כיצד והיכן הם ייושבו מחדש? איש לא ידע. אולם אותה ישיבה שננעלה ללא החלטה, שלא הסתיימה בקריאה לתושבי הגטו להתנגד לגירוש, הובילה למעשה לכך ש-270,000 מבין יהודי וארשה הובלו לתאי הגז של טרבלינקה ללא התנגדות.

לחלק נראה העניין כדיון תיאורטי ותו לא. לא נערכו שום הכנות להתנגדות לגרמנים. הקבוצה הרביזיוניסטית, אצ״י, היתה היחידה שהחלה להתכונן להתנגדות לגרמנים, אך בהיותה מבודדת מיתר הקבוצות בגטו, אנשיה לא היו במצב שאִפשר להם לנקוט פעולה ממשית. ברור היה כי התנגדות כלשהי מצִדם לגרמנים, ותגובת

הגרמנים לכך, שבוודאי תנקום בגטו כולו, ללא אבחנה, תגרום להאשמתם ולגינוים על ידי כל האחרים בגטו. וכל אלה שהתכנסו באותו יום לא רצו שום עסק ושום מגע עם הרביזיוניסטים.

במהלך השבוע הראשון של הגירוש נשלחו יותר מ-40 אלף איש לטרבלינקה. ב-28 ביולי התכנסו מנהיגי תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות, "דרור" ו"השומר הצעיר", בקן של "דרור" ברחוב דז'יילנה מס' 34.[80] הם היו מתוסכלים מן הפסיביות של הדור המבוגר של הנהגת המפלגות הפוליטיות, ולא היו מוכנים להשלים באופן פסיבי עם הגירושים הגדולים מן הגטו. היו אלה יוסף קפלן ושמואל ברסלב, שהגיעו מווילנה לוורשה כשנתיים וחצי קודם לכן, כדי להנהיג את "השומר הצעיר" בפולין הכבושה על ידי הגרמנים, ויצחק צוקרמן וצביה לובטקין, ששבו באותה עת מן האזור הסובייטי לפולין כדי להנהיג את תנועת "דרור". הם באו כדי לדאוג לפעילויות חברה וסעד ולספק הדרכה אידיאולוגית לחניכיהם הצעירים. עכשיו הם החליטו להוביל את תנועותיהם להתנגדות לגרמנים. הצטרף אליהם ישראל קאנאל מ"עקיבא", תנועת הנוער של הציונים הכלליים. הם לא היו מוכנים להמתין לאישור מטעם הארגונים הפוליטיים של המבוגרים. באותו זמן לא היו להם הכשרה צבאית ונשק, אך בתקופה זו של ייאוש הם החלו לרכוש נשק, להתאמן, ליצור מגע עם המחתרת הפולנית. הם נתנו לארגונם את השם "ארגון יהודי לוחם" (אי"ל). הכינוי השגור לארגון הזה היה על פי ראשי התיבות שלו בפולנית - ז'ידובסקה אורגניזציה בויובה - ZOB. תקוותם היתה לגייס אחרים לארגון המחתרתי שהם החלו להקים, אך הרביזיוניסטים לא נכללו בהם, לפחות לא לעת הזאת. לפיקוד על הארגון נבחרו יוסף קפלן ושמואל ברסלב מ"השומר הצעיר", ויצחק צוקרמן, צביה לובטקין ומרדכי טננבאום מ"דרור". על טוסיה אלטמן, פרומקה פלוטניצקה, לאה פרלשטיין ואריה וילנר הוטל ליצור מגע עם המחתרת הפולנית שמחוץ לגטו ולהתחיל ברכש נשק.

השלב הראשון של הגירושים, מ-22 ביולי ועד 30 ביולי, בוצע בעיקר על ידי כוח המשטרה היהודית, תחת פיקוח הגרמנים. כ-65 אלף נשלחו לטרבלינקה ברכבת במהלך תקופה זו. ביום שלמחרת שבו הרכבות לוורשה, ריקות.

דוד לנדאו, לוחם אצ"י, תיאר את הנוהל שגובש לאיסוף היהודים ב"אומשלאגפלאץ":

> שרינסקי [ראש המשטרה היהודית] אימן את כוחותיו לביצוע חלקם: בבוקר היה נסגר גוש של רחובות; המשטרה היהודית היתה מכריזה כי הרחוב מכותר וכי איש אינו רשאי לעזוב את ביתו; המפקחים על הבניינים היו

סוגרים מיד את שערי הבניין, וכל אדם שנמצא ברחוב, או שנורה על המקום, או שנמסר למשטרה כדי להיות מועבר לאומשלאגפלאץ. הגרמנים ועוזריהם היו מתחילים לנוע אז מבניין לבניין, כשהשוטרים היהודים צועקים אל הדיירים הלכודים, "Alles herunter" (כולם למטה!), ומזרזים אותם בצעקות, "Schnell, schnell!" (מהר, מהר!). על המשטרה היהודית הוטל להיכנס ראשונים אל הדירות הריקות, כדי לגלות אם מישהו הפר את הפקודות. השוטרים נקשו על הקירות, פתחו ארונות וחיפשו בשקדנות, כדי לוודא שאיש לא התחבא מתחת למיטות. חיפושים נערכו במרתפים ובעליות הגג, כדי לגלות את 'הנוכלים' שניסו להפר את פקודות הגרמנים. אלה שניסו להסתתר ונתגלו נגררו על ידי השוטרים ונמסרו לטיפול בידי הגרמנים ועוזריהם...

לאחר שנאספו כל הדיירים בחצר, החלה הסלקציה. באופן תיאורטי, אלה שבידיהם היו כרטיסי עבודה תקפים (Arbeitkarten) היו אמורים להשתחרר ללא פגע ולחזור לדירותיהם. אבל התיאוריה לא היתה למועיל. גורלו של היהודי הבודד שמצא עצמו לכוד בשטח סגור היה יותר עניין של מזל, והיה תלוי במצב הרוח של הסלקטור הגרמני. הוא שהחליט מי ילך ומי יישאר. אלה שנבחרו לגירוש נמסרו למשטרה היהודית. השוטרים, יחד עם עמיתיהם הארים, הובילו את הקורבנות אל האומשלאגפלאץ, ברגל או בעגלות.[81]

מישל מזור, שהשתתף בפעילות החברה והרווחה בגטו, היה מתוסכל מן הפסיביות שבה קיבלו היהודים את הגירושים. הוא אמר לרינגלבלום ולעמיתו מ"פועלי ציון - שמאל", זאגאן, ששניהם השתתפו בישיבה הגורלית של נציגי המפלגות והתנועות בגטו עם תחילת הגירושים, כי לדעתו יש להזהיר את האנשים מפני הגורל המצפה לכולם, וכי בהיעדר כל אמצעי הגנה אחר, מאות אלפים חייבים לפרוץ את שערי הגטו, להידחק החוצה אל מול פני השומרים, ולהתפזר בצד ה"ארי". נכון, הרוב הגדול כנראה ייטבח, הוא חשב, אך עדיין סביר להניח כי מספר משמעותי יצליחו להימלט ולמצוא מחבוא. אחרי הכול, הרי אין מה להפסיד, כי על כולם נגזרה השמדה. רינגלבלום וזאגאן טענו כי עדיין יש תקווה להציל חלק מהאוכלוסייה, כי אין זה ודאי שהגרמנים מתכוונים להשמדה כללית, וכי ניתן לשער שהם מתכוונים לכבד את התעודות של "עובדים פרודוקטיביים" במהלך הסלקציות.[82]

זו היתה דעתם של זאגאן ושל רינגלבלום בישיבה הגורלית שנערכה ביום התאבדותו של צ'רניאקוב, והם המשיכו להחזיק בה, והיא שיקפה את דעת הרוב.

רציונליזציה זו של הצורך בקבלה פסיבית של הגירושים היתה המכשול הבלתי עביר לכל הניסיונות לגבש התנגדות. אחרי הגירוש הגדול כתב רינגלבלום, "מדוע הרשינו לעצמנו ללכת כצאן לטבח? מדוע הכול בא לאויב בקלות כזאת? מדוע לא נגרמה לתליינים אפילו אבדה אחת? מדוע יכלו 50 אנשי ס.ס (ויש האומרים אף פחות) בעזרת כמאתיים שומרים אוקראינים ומספר דומה של לאטבים, לבצע את המבצע בצורה כה חלקה? מלכתחילה אסור היה לאפשר את היישוב מחדש. היינו צריכים לרוץ אל הרחובות, להצית באש כל דבר שבטווח ראייתנו, להרוס את החומות ולהימלט לצד השני. הגרמנים היו נוקמים בנו את נקמתם. היינו משלמים בחיי רבבות, אך לא 300,000."[83]

השלב השני של הגירוש הגדול נמשך מ-31 ביולי עד 14 באוגוסט. כעת כבר היו אנשי הס.ס ועוזריהם האוקראינים, הלטבים והליטאים מעורבים באופן פעיל בציד, בהכאה ובהריגה של יהודים ברחובות הגטו, כאשר הבריחו אותם מבתיהם אל האומשלאגפלאץ והעלו אותם על קרונות המטען הממתינים. ב-5 באוגוסט גירשו הגרמנים את היתומים מבית היתומים היהודי שנוהל על ידי הרופא וסופר הילדים המפורסם יאנוש קורצ׳אק. המוסד שלו פעל שנים רבות בוואנרשה, והועבר אל הגטו בעת הקמת הגטו. במהלך שנותיו בגטו המשיך ד"ר קורצ׳אק לטפל ביתומים. כחלק מן הבידור ליתומים הקים קורצ׳אק תיאטרון בובות, שילדי המוסד והוא עצמו כתבו בעבורו טקסטים, והתאימו להם לחנים מקוריים. ועתה הצטווה המחנך בן ה-64 לשלוח את הילדים לאומשלאגפלאץ.

זהו הרישום שכתב הלל זיידמן ביומנו, ב-12 באוגוסט 1942:

> היום יש "לפנות" את בית היתומים ברח׳ קרוכמאלנה (שליסקה). קורצ׳אק יכול להישאר - כי נחוצים רופאים... יש עדיין בכוחה של מועצת היהודים להגן עליו, והיא מגנה. הוא בטוח אפוא בחייו.
>
> אבל קורצ׳אק מסרב להישאר. הוא לא יעזוב את יתומיו לנפשם... הוא הולך איתם! והנה התקהל המון ילדים לפני בית היתומים ברחוב שליסקה: ילדים, ילדים קטנים, קטנטנים ופעוטונים: אחרים - מבוגרים במקצת. כולם ממושמעים. אך כחושים, מצומקים ורפי כוח, מהם נושאים חבילות קטנות, מהם מחזיקים תחת בית שחיים ספרים, מחברות. אין הם בוכים. רק פה ושם מתגלגלת דמעה חרישית על לחייו המצומקות של ילד...
>
> הם יורדים לאט במדרגות ומסתדרים בשורות מתוך סדר ומשמעת מפליאים. כל העיניים התינוקיות מופנות אל ה"דוקטור". הם שקטים. הם מרגישים את

עצמם "כמעט" בטוב: הרי ה"דוקטור" הולך איתם: מה יש אפוא לפחוד? הרי אין הם לבדם, אינם עזובים לנפשם...

קורצ'אק עצמו מטפל בילדים מתוך רצינות איומה: לאחד מהם הוא מכפתר את המעיל, לשני - מיישר את הכובע, לשלישי - מפשיל את חבילתו על כתפו: והנה הוא ניגש לילד אחד - ומוחה את דמעו מעל פניו הרזות...

והנה שיירת הילדים זזה ממקומה: היא מפליגה למסעה הבלתי נודע... ורבים מרגישים שממסע זה לא ישובו לעולם... ניצני החיים הצעירים היהודים האלה, שנידונו לקטל - מי יודע כמה כוחות, אפשרויות, כישרונות, סגולות נפשיות יהודיות יקרות אצורים בהם - וכל אלה צועדים עתה בשקט, מתוך סדר ומשמעת, לקראת קצם בלא-עת...

הילדים שקטים, אבל בחושם האינסטינקטיבי מרגישים הם את הכול. כי מניין דמעה חרישית בעיני רבים מהם, מניין הרצינות האיומה הזאת בפניהם החיוורות?

הם הולכים בשורות - בשקט, בסדר, בכובד ראש, ובראשם - יאנוש קורצ'אק.

סמל הטוב והאהבה "המנוצח" על ידי האויב האכזר והמרושע, שאינו יודע רחמים. הוא "מנצח" גם את סמל מסירות הנפש הישראלית, שהתגלמה עכשו ביאנוש קורצ'אק.

חיית הטרף ניצחה את האיש.

מכל הצדדים היו הילדים מוקפים על ידי גרמנים, אוקראינים ואף שוטרים יהודים.

נחום רמבה, מזכיר היודנראט שהיה נוכח באומשלאגפלאץ, דיווח לרינגלבלום, "לא היה זה מצעד אל קרונות הבקר, כי אם מחאה אילמת נגד משטר רצחני זה... מצעד אשר כמוהו לא ראתה עין אנוש מעולם."[84]

קורצ'אק ומאתיים היתומים היו בין מאה אלף היהודים שנשלחו מגטו וארשה לטרבלינקה במהלך שלב זה של הגירוש.

במרוצת אוגוסט נפוצו בגטו ידיעות כי המגורשים נשלחו אל מותם. הידיעות הגיעו מעובדים פולנים ברשת הרכבות, וממעטים שהצליחו לברוח מן הרכבות ומטרבלינקה. ה"בונד" שלח אחד מחבריו בעלי החזות הארית, זלמן פרידריך, להשיג מידע מדויק על מה שקורה ליהודים המגורשים מן הגטו. עובד רכבת פולני יעץ לפרידריך באיזה מסלול עליו לנהל את חקירתו. כשהגיע לסוקולוב הוא למד כי הגרמנים בנו שלוחת מסילת ברזל קטנה אל הכפר טרבלינקה. מדי יום ביומו הוסטו רכבות עמוסות ביהודים אל הפסים החדשים. בטרבלינקה, כך סופר לו, יש

מחנה גדול המחולק לשני אגפים, אחד ליהודים ואחד לפולנים. לדברי תושבי סוקולוב, דברים נוראים התרחשו בטרבלינקה. בסוקולוב פגש פרידריך יהודי שברח מטרבלינקה, ושמע ממנו על ההמתה בגז של היהודים עם הגעתם לטרבלינקה. עם המידע הזה שב פרידריך לוורשה.[85] ואף על פי כן, אלפים שהיו על סף מוות מרעב התייצבו מדי יום ביומו מרצונם באומשלאגפלאץ, משום שלא יכלו לעמוד בהצעה הגרמנית השטנית לתת קצת לחם וריבה לאלה המתייצבים מרצונם.

במשך שבועות עדיין נצמדו אנשים לתקווה כי הגירושים יהיו מוגבלים, וכי מספר מסוים של יהודים יורשה להישאר בגטו. ככל שנמשכו הגירושים פחתו האומדנים לגבי מספר זה מיום ליום, עד אשר נעשה ברור כי הגירושים הם ללא כל גבול.

השלב השלישי של הגירוש נמשך מ-15 באוגוסט ועד 6 בספטמבר, וכלל הפוגה בת שישה ימים, מ-28 באוגוסט עד 2 בספטמבר, שאותה ניצלו הגרמנים למשלוח יהודים מכמה עיירות שבסביבת וארשה לטרבלינקה. כעת כבר נתקלו הגרמנים ביותר קשיים במילוי מכסתם היומית, והברוטליות של הגרמנים ועוזריהם לא ידעה גבול. יהודים רבים נורו ברחובות הגטו בעת הריכוז, ו"עובדים פרודוקטיביים" מבתי המלאכה נכללו לא אחת במשלוחים. כ-55,000 איש נשלחו למוות בטרבלינקה בתקופה זו. הגרמנים כבר הספיקו לטהר עד אז חלקים גדולים של הגטו מכל היהודים, ורק אזור בתי המלאכה וחלק ממה שנכלל ב"גטו המרכזי" נותרו מיושבים.

דו"חות מדויקים נשלחו לברלין על אודות התקדמות גירושם של יהודי וארשה לטרבלינקה. ב-21 באוגוסט 1943 רשם יוזף גבלס ביומנו כי קיבל מידע מפרידריך-וילהלם קרוגר, המפקד העליון של הס.ס והמשטרה ב"גנרלגוברנמנט", כי "בזמן זה היהודים מפונים במספרים גדולים ונדחקים מזרחה". לכך הוסיף גבלס הערה אישית, כי "כל זה קורה בקנה מידה משמעותי בהחלט. כאן מטופלת הבעיה היהודית בדרך הנכונה, ללא סנטימנטליות וללא התחשבות יתרה. זו הדרך היחידה לפתור את הבעיה היהודית".

ב-20 באוגוסט נעשה השימוש הראשון בנשק על ידי לוחם אי"ל. הוא כוון נגד ראש כוח המשטרה היהודי, יוזף שרינסקי. יהודי זה, שהמיר את דתו לקתוליות, לשעבר קצין במשטרה הפולנית, נבחר על ידי צ'רניאקוב לעמוד בראש המשטרה היהודית. הוא, מצִדו, הפך אותה למכשיר מרצון בידי הגרמנים. ישראל קאנאל, אחד מן החברים המייסדים של אי"ל, שחבש כובע של שוטר, הגיע לדירתו של שרינסקי, וכאשר האחרון התקרב אליו, הוא ירה בפניו. שרינסקי נפצע קל.[86]

הגרמנים לא הקדישו שום תשומת לב לתקרית זו, משום שלחייו של יהודי לא היתה כל חשיבות בעיניהם.

לקראת סוף אוגוסט נערכה ישיבת הנהגה נוספת, בראשותו של קירשנבאום, לדון במצב ובאפשרות של התנגדות לגירושים. לאחר דיון ארוך הוחלט לדחות את ההחלטה, משום שהיתה שמועה כי באחד בספטמבר ייפסקו הגירושים. וכך זה נמשך - כל אימת שהנושא הועלה, היתה שמועה כי הגירושים עומדים להיפסק.

בשלב הרביעי של הגירושים, שנמשך מ-6 בספטמבר ועד 10 בספטמבר, אימצו הגרמנים שיטה חדשה. לכל בית מלאכה הוקצבה מכסת עובדים שיהיו חסינים מפני הגירוש, וכל היהודים שעדיין נמצאו בגטו הצטוו להתאסף בכמה רחובות הגובלים באומשלאגפלאץ, לצורך ביצוע סלקציה ענקית. היהודים הוברחו מבתיהם אל ה"קסל" (קלחת), זה הכינוי שהודבק לאזור הסלקציה, שם הופרדו "היסודות הבלתי פרודוקטיביים", שגורלם נגזר להשמדה, מן האחרים, ונשלחו לטרבלינקה. קרוב ל-40,000 איש נאספו מן ה"קסל" ונשלחו לטרבלינקה במהלך חמשת הימים הללו.

יהודי וארשה היו תחת הרושם כי העולם אינו ער למה שקורה, וכי אילו רק ידע העולם, אזי הגרמנים לא היו יכולים להמשיך את הרצח ההמוני. באותו זמן, הידיעות על הרצח ההמוני של היהודים בידי הגרמנים החלו להגיע למערב. קארסקי הביא את הידיעות, עם הגיעו מפולין ללונדון, וגרהארד ריגנר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בז'נבה, מסר לארצות הברית ולבריטניה מידע שאסף, ולפיו "במטה של היטלר נדונה תוכנית להשמדת כל היהודים בשטחי הכיבוש הנאציים". על פי דרישתו של תת-מזכיר המדינה האמריקני, סאמנר וולס, שלא לשחרר את המידע עד שייעשה ניסיון לאמתו, מנע הרב סטיבן וייז, המנהיג הציוני הבכיר בארצות הברית, את המידע מן הציבור. שלושה חודשים בוזבזו בבדיקת הדו"ח של ריגנר, ואלה היו החודשים הרצחניים ביותר במסע ההשמדה הגרמני נגד העם היהודי. בגטו וארשה כתב חיים קפלן ביומנו: "מסתובבת פה בדיחה: הרב סטיבן ס' וייז בא לעזרתנו. הוא הורה ליהודי אמריקה לומר קדיש לזכר נשמות יהודי פולין שנהרגו. הוא רואה את הנולד היטב."[87]

הנגרייה של אלכסנדר לנדאו, או.ב.וו, שימשה כמקום מסתור ליוסף קפלן, שמואל ברסלב ורבים אחרים מן "השומר הצעיר". בתו של לנדאו, מרגלית, היתה חברה פעילה בארגון זה. בעת ציד האדם בגטו, הנגרייה סיפקה מידה מסוימת של חסינות לגברים, לנשים ולילדים שהצטופפו בה, חלקם מחופשים לפועלים, ואחרים פשוט מסתתרים בה.

בבוקר 3 בספטמבר פרץ שמואל ברסלב לדירה שבה התגורר צוקרמן, ברח' דז'יילנה 34, ובפיו ידיעה כי קפלן נעצר על ידי הגסטאפו. אנשי הגסטאפו באו

לחפשו בנגרייה של לנדאו בעת שהיה בחוץ, וכאשר שב הם הכניסו אותו למכוניתם והסתלקו. החלו מאמצים קדחתניים לשחררו, על ידי איסוף כסף לשוחד שיוכל להשיג את השחרור. בעת שברסלב התרוצץ ברחובות הגטו בשליחות זו, הוא נעצר על ידי מכונית גרמנית חולפת, נערך עליו חיפוש, והוא נורה למוות במקום. קפלן נורה למוות לאחר שהוחזק ימים אחדים בכלא פאוויאק.[88] רק מעט יותר מחודש לאחר ייסודו ניחתה על אי"ל מהלומה שכמעט הביאה לקצו. שני מנהיגי "השומר הצעיר" בגטו, שהיו מייסדי אי"ל, אבדו לארגון.

באותו יום ספג אי"ל מהלומה נוספת. רגינקה שניידמן העבירה מעט נשק שאגר אי"ל בשבועות האחרונים מן המחבוא ברח' מילא 63 אל דז'יילנה 34. היא נעצרה ברחוב, הנשק התגלה, והיא נורתה.[89] חלק מההנהגה נהרג, הנשק נלקח, אי"ל כמעט התפרק, והגירושים נמשכו.

יום לפני מעצרו של קפלן באה אליו לביקור דחוף אירנה אדאמוביץ, פולנייה בת 38, בעלת קשרים עם תנועת הצופים הפולנית, שהיו לה קשרים הדוקים עם תנועת "השומר הצעיר" בפולין לפני המלחמה. היא התנדבה לבצע עבודות שליחות בשביל התנועה בשנות הכיבוש הגרמני. בעקבות מגעיה ההדוקים עם חברי "השומר הצעיר" היא למדה לדבר יידיש, וכך היה לה קל ליצור קשר עם חברי "השומר הצעיר", כאשר נעה מגטו לגטו, מביאה עִמה ידיעות ומסרים מגטו ורשה.

לקראת סוף יוני 1942 נכנסה אלמונית, שעל בגדיה המגן דוד הצהוב, לגטו וילנה, יחד עם הפועלים היהודים שחזרו מעבודתם היומית מחוץ לגטו. היתה זו אירנה אדאמוביץ, שהגיעה מוורשה. היא נשלחה על ידי יוסף קפלן לבקר בגטאות וילנה, שאבלי וקובנה, ועִמה ידיעות מגטו וארשה ומסרי עידוד מהנהגת "השומר הצעיר" בעיר. הוטל עליה, עם שובה לווארשה, להביא לקפלן דיווחים מן ההתפתחויות שם. בווילנה היא נפגשה עם אבא קובנר וגם עם יוסף גלזמן, שני סגני המפקד של ארגון ה-FPO, ודיווחה להם על ייסוד הגוש האנטי-פשיסטי בגטו וארשה. היא התרשמה מכך שהמחתרת הווילנאית, ה-FPO, כללה את הרביזיוניסטים, בעוד שהגוש האנטי-פשיסטי בווארשה הוציא אותם מן הכלל, במכוון. מווילנה היא המשיכה לקובנה, משם לשאבלי, ואז חזרה לווילנה. בכל מקום היא עודדה את ההתארגנות להתנגדות לגרמנים.

עם שובה לווילנה היא דיווחה על התארגנות התנגדות מחתרתית בגטו קובנה, שכללה את כל התנועות, לרבות הרביזיוניסטים. לפני נסיעתה לווארשה, באמצע אוגוסט 1942, היא נפגשה עם גלזמן, שהפקיד בידיה מכתב לד"ר ודובינסקי בגטו וארשה. המכתב היה אמור להימסר ליוסף קפלן, איש הקשר שלה ב"שומר הצעיר",

כדי שימסור אותו לוודובינסקי. מכתבו של גלזמן נכתב בעברית, אך למקרה שהמכתב יאבד או לא יגיע לתעודתו, גלזמן ביקש מאירנה אדאמוביץ לשנן ולזכור את תוכנו ביידיש. אדאמוביץ דיווחה לקפלן בשובה אל גטו וארשה, בימים הראשונים של ספטמבר 1942, בשיאו של הגירוש הגדול, יום או יומיים לפני מעצרו והוצאתו להורג. המכתב מעולם לא הגיע אל ודובינסקי.[90]

גלזמן, נציב בית"ר בליטא שלפני המלחמה, וכמו כן מפקד תאי האצ"ל שהוקמו בליטא, היה המנהיג הבכיר ביותר של בית"ר באזורי הכיבוש הגרמני. בתור שכזה, נוסף לתפקידו ב-FPO בווילנה, הוא ניסה לשמור על קשר עם חברי התנועה בגטאות אחרים, ועודד אותם להתארגן להתנגדות ולהצטרף למפלגות ותנועות אחרות במסגרת מאוחדת. מפי אדאמוביץ, שלא היו לה שום קשרים עם הרביזיוניסטים בגטו וארשה, הוא למד כי הגוש האנטי-פשיסטי בגטו וארשה הוציא מן הכלל את הרביזיוניסטים. מכתבו, כפי שאדאמוביץ שיננה ומסרה, שנועד ל"חברים הרביזיוניסטים" בגטו וארשה, קרא לאחדות בשורות הרביזיוניסטים, וליצירת מסגרת מאוחדת עם יתר התנועות בגטו.

להלן הנקודות העיקריות במכתבו של גלזמן, כפי שזכרה אותן אדאמוביץ לאחר המלחמה:

1. אחדות בשורות התנועה הרביזיוניסטית

על חברי התנועה לחזק את עצמם באופן פנימי

(זאלן זיך אינערליך שטערקן)

הם חייבים לבחון את עצמם ביחס לשאלה: האם הם פועלים בהתאם לאידיאולוגיה שלהם, **האמיתית** והנכונה, זו המגשימה את רעיונו של טרומפלדור? האם הם הולכים עד הקצה, משיגים בפעולותיהם את כל שאפשר להשיג? האם פעולותיהם מאופיינות בנחישות ובחשיבה בהירה כמו אש פנימית (אינערליכע פייער)? האם הם נמנעים מפיצול השורות (צערשפליטרונגען) ומיריבות אישית בתנועה? לאחר הבחינה העצמית יש להסיק מסקנות, להגיע לסולידריות מחשבתית, לקרבה אנושית, חברות ועזרה הדדית - כאילו היו בני משפחה אחת. וזאת על מנת שיהיו מאוחדים לא רק על בסיס אידיאולוגי ולאור הפעולה למען האינטרס הציבורי, כי אם גם אחדות פנימית המתפתחת בכבשן העבודה היומיומית והעזרה ההדדית. עקרונות אלה חייבים להיות מיושמים בהתייצבות מול האתגרים היום-יומיים שמולנו, ובעומדנו מול עניינים בעלי חשיבות עליונה; אך תמיד ובכל המצבים, יש לחתור לקרב אנשים זה לזה...

2. חיוני לפנות לתנועות אחרות ולהציע להן שיתוף פעולה וסיוע

אנשיכם חייבים להתקרב לתנועות אחרות במחנה הציוני. ההישגים והייחוד האופייניים לכם חייבים להפוך חלק מן האומה כולה, כפי שקרה בליטא, שם יותר מפעם אחת הם הפכו ל"אגרוף הפלדה" של העם, אגרוף שמגן לא רק על קבוצה מסוימת, כי אם על הכול (לדוגמה המשטרה היהודית בקובנה, תנועת הפרטיזנים). מובן שאין מדובר ב"כניעה" מצד המחנה הרביזיוניסטי, נהפוך הוא, מדובר בחיזוק עמדתו בקרב העם. כי הרביזיוניסטים יעשירו את כל הערכים הקיימים בעם על ידי תוספת השקפותינו המחוזקות והמגובשות.

אין צורך להמתין עד שמישהו יציע הסכם מסוג כלשהו, אלא אדרבה - לאחר שתתחזקו באופן פנימי, קחו את היוזמה והיו הראשונים לפנות לתנועות אחרות בהצעה לשיתוף פעולה ולסיוע הדדי (ארויסגעען צו דען אנדערן בוועגונגן).

פאבל פרנקל, מפקד האצ"ל בגטו וארשה, פעל בתבונה בקובעו את מגוריו בבניין דירות רב-קומתי שגבל בחומה הצפונית של הגטו, ברחוב מוראנובסקה 7. חבוי וסמוי מן העולם החיצון, הוא ולוחמיו יצאו ללא פגע מן הגירוש הגדול. רבים מביניהם היו חמושים ומוכנים להרוג את מי שיבוא אחריהם. הם נותרו ללא פגע בכל מהלך מבצע הגירוש.[91]

פרנקל החליט כי האצ"ל יזדקק לגישה חופשית לעולם שמחוץ לחומות הגטו, ולכן צריך לחפור מנהרה מתחת לחומה. במשך ימי הגירוש הגדול חפרו לוחמיו מנהרה באורך של כחמישים מטר ממרתף הבית שבו שכנה מִפקדתו, רח' מוראנובסקה 7, מתחת לרחוב מוראנובסקה, אל מרתף בניין בצד האחר של חומת הגטו, ברחוב מוראנובסקה 6, וגם השתלטו על דירה בקומה הרביעית של אותו בניין. המנהרה והדירה היו עתידים לשמש כעורק חיים וכמסתור לאצ"ל בחודשים הבאים.

צ'זארי קטלינג, קצין במחתרת הפולנית, שנכנס לגטו דרך מנהרה זו, סיפק את תיאורה:

> המנהרה עברה לרוחב רח' מוראנובסקה, וקישרה את הגטו עם הצד הארי. תחילתה היתה במרתפו של הבית מס' 7 ברחוב, וסופה בבית מס' 6 בצדו האחר של הרחוב. בצד של המספרים הלא-זוגיים, ממש ליד המדרכה, חומה גבוהה, עשויה מלבנים אדומות, שעל חלקה העליון הושמו חוטי תיל ורסיסי זכוכית, הפרידה באופן מכני לחלוטין בין שני רובעים של אותה עיר, שני איברים חיים של אותו אורגניזם. קו של חשמלית (טראם) עבר באמצע

הרחוב, ובהמשך היו כמה גושי בניינים. מעבר להם היה העולם "החופשי" הרחב, כה קרוב, אך מוזר, חופשי, אך מטעה במראהו החופשי.

זה היה העולם שאליו היתה אמורה להוביל המנהרה ברחוב מוראנובסקה, שנחפרה במאמצים ובהקרבה כה גדולים. אותו עולם חופשי, מאיים בגלל היותו אפל וחבוי, זר דווקא בקִרבתו, הוא העולם שאליו נישאו תקוותיהם של הלוחמים הצעירים. ססמתם היתה - לסלק את הפסיביות וחדלון האישים של קהילתם, ולעמוד מול איום החורבן הממשמש ובא באומץ ובגבורה.

את עבודת חפירת המנהרה היה צורך להסתיר היטב מהמוני האנשים שהסתובבו ללא הרף ליד חצר הבניין. הצפיפות האיומה של האוכלוסייה היהודית בשטחו הקטן של הגטו גרמה לכך שמסות של בני אדם זרמו כל הזמן דרך הרחובות והבתים, כנהר העולה על גדותיו. חפירת המנהרה בתנאים אלה היתה כרוכה באלפי קשיים שלא נחזו מראש. רק למספר מוגבל של אנשים יכלה להיות גישה לכניסה למנהרה, שקוטרה היה כמטר. ואת העבודה היה הכרח לבצע בקצב מהיר. מדי יום ביומו הגיעו ידיעות מאיימות יותר ויותר על פעולת החיסול הטוטלי הקרבה ובאה. בכל מקרה, הפעולה ביולי לא הותירה שום מקום לאשליות.

בתחילה פיקחו על העבודה מהנדסים מומחים. העפר והמים שזרמו למנהרה הוצאו החוצה בדליים, בחסות חשכת הלילה. הריצוף הקשיח של הרחוב, שנדחס עמוק אל הקרקע, לא נכנע בקלות. אי אפשר היה אף לחלום על שימוש בשיטות חפירה מודרניות, בשל ההכרח לשמור על שקט, ואת האדמה היו צריכים לסלק באמצעות הציפורניים. ובאמצע הדרך נתקלו החופרים במכשול של ממש - תעלת מים. המומחים קבעו כי אי אפשר להמשיך את העבודה. לא ניתן היה לעקוף את תעלת המים, משום שהיא היתה בדיוק במרכז המנהרה. הכביש שמלמעלה עלול להתמוטט, ומלמטה התמלאה המנהרה במים תת-קרקעיים. המומחים הפסיקו אפוא את עבודתם.

אך אלה המודדים את כוחם על פי מטרותיהם, במקום לקבוע את מטרותיהם על פי כוחם, לא הפסיקו. הם היו כשישים איש. הנשמה של הקבוצה ויוזם בניית המנהרה היה שלאמק. צעיר, מוכשר ביותר ורב תושייה. הוא היה כבן עשרים. הלהט שלו, התלהבותו, מרצו והקרבתו השפיעו על הכול. לרגע לא עייף מעבודה, משורר ללא ידיעת הכתיבה, אדם שלמד הכול בעצמו ומעצמו - וירטואוז. הוא חיבר שירים וניגן היטב על פנסתר. לשלאמק, חסר ההשכלה הפורמלית, היה ידע טכני טוב יותר משל המהנדסים. הוא באמת היה אדם יוצא מן הכלל. ולבסוף הוא גם הפך לגיבור

המנהרה. שום מכשול לא היה בו כדי לשבור אותו. הוא המשיך והשלים את בניית המנהרה. המנהרה היתה הכתר, הפִּסגה של חייו הקצרים והיפים, אשר באו אל קִצם בלחימתו ההירואית נגד הגרמנים במרד הגטו באפריל 1943.

זו היתה המנהרה אשר דרכה נכנסתי לפגישה שקבעתי בדצמבר 1942 עם נציגי הארגון היהודי. היו אלה הימים של ינואר 1943. במנהרה ניתן היה להשתמש רק בחסות החשכה. לשם כך היה צריך להיות בביתו של שומר החצר לפני תחילת העוצר המשטרתי, ולהמתין להזדמנות לרדת למרתף. צריך היה ללכת לרוחבה של חצר גדולה למדי, בשעות בין הערביים או מאוחר יותר, כאשר איש מן הדיירים לא ירד למרתף. הכניסה למנהרה היתה מתוך אחד המרתפים אשר הוסב לבונקר. לאחר הרמת מכסה הכניסה למנהרה (שכוסה בעפר כדי להסתיר את מיקומו), היית נכנס למנהרה, כשאתה זוחל על ארבע. היא היתה מוארת בתאורה חשמלית, ומרופדת בשמיכות.[92]

במהלך הגירוש הגדול החליט יאן קארסקי כי הוא חייב לראות את הגטו לפני שיֵצא ללונדון כשליח המחתרת הפולנית אל הממשלה הפולנית הגולה, על מנת שתיאורו את פולין תחת הכיבוש הגרמני יהיה שלם. אך כיצד יוכל להיכנס אל הגטו ואחר כך לצאת ממנו? על מנת למנוע את נפילתו ברשת הגרמנית, בעת כניסתו לגטו, היה עליו להשתמש במנהרה של האצ״ל שתחת רחוב מוראנובסקה. דוד לנדאו נבחר להוביל את קארסקי אל הגטו דרך המנהרה. וזה סיפורו:

ביום השני של ההפוגה מן הגירוש [29 באוגוסט] קיבלתי את הפקודה להתייצב מיד במטה אצ״י ברח' מוראנובסקה 7-9. לא נאמר לי לשם מה נקראתי. נצטוויתי להמתין ובמהלך ההמתנה הוצגתי לפני אדם אשר כמוני נקרא להתייצב במוראנובסקה. נראה שהשתייך לקבוצה מחתרתית, אך אני לא הכרתיו, והוא הוצג לי רק בשמו הפרטי, מַארֶק. יותר לא פגשתיו. אינני זוכר אם היה זה רודל [עוזרו הבכיר של פרנקל] או אחד מן האחים לופאטה [לוחמי אצ״ל] אשר אמר לנו להיות סבלניים ולהרגיש בנוח. הוא הזהיר אותנו כי ייתכן שנמתין שעות רבות לשווא. אנשים שלא הכרתי יצאו ובאו תכופות. מדי רבע שעה היה נכנס מישהו למשרדו הקטן של מפקדנו, פרנקל, הדלת נסגרה לכמה דקות, ואז נפתחה, והשליח עזב, כדי להיות מוחלף כעבור זמן קצר בשליח אחר. ישבנו וחיכינו.

בשעת אחר צהריים מוקדמת, לאחר שאחד השליחים נשאר אצל פרנקל יותר זמן מהאחרים, קרא לנו פרנקל מדלת משרדו. ״האם למי מכם יש נשק אישי?״ הוא שאל. היה לי אקדח בלגי, רכושי האישי. אינני זוכר אם לאיש

השני היה נשק. ״תן להם אוטומטי קל ושני רימונים,״ פקד פרנקל על המחסנאי, ״ושלח אותם אלי.״ במילים אלה הוא נעל את המשרד ויצא החוצה. כל אחד מאיתנו קיבל אקדח אוטומטי קל עם מחסנית טעונה, מחסנית טעונה רזרבית לכל אחד, ושני רימוני יד. פרנקל חיכה לנו בכניסה לבניין. ״אתם תתייצבו בעמדות לרוחב הכביש בצד הארי, משני הצדדים של מס׳ 6.״ בהצביעו לכיווני הוא המשיך, ״אתה תתייצב בעמדה בקרן הרחובות מוראנובסקה וסייראקובסקה, ואתה,״ הוא נפנה כלפי השני, ״תתייצב בפינת פשז׳ביג ומוראנובסקה. בפינות אלה תמתינו לשני אנשים. אחד מהם ייראה כאריסטוקרט, עם עיתון בידו ומקטרת בפיו, והשני יהיה לבוש כאביון. הראשון מכם שיראה אותם באים יסמן על כך לשני. מאותו רגע, מי שהבחין בשני האנשים ישים לב רק אליהם, בעוד שהשני ישמור על השטח ויוודא שבטוח להוביל את האורחים לכניסה לבונקר, וישגיח ששום סכנה בלתי צפויה לא תגיח מאיזשהו מקום. אם משהו ייראה לכם חשוד, עליכם ללכת לעבר האורחים, לסמן להם להתעלם מכם ולהמשיך ללכת. אם השטח נקי, משימתו של זה מכם אשר האורחים יבואו מן הצד שלו היא להביאם דרך המנהרה, מן הצד הארי אל הגטו. זה הכול.״ פרנקל לא חזר על הוראותיו, ואף לא שאל אם הבנו אותן. הוא הסתובב ועזב אותנו.

חזרנו לתוך מוראנובסקה 7-9, ירדנו במדרגות מרתף, פתחנו את הדלת החבויה למנהרה, והתחלנו לזחול אל הקצה הארי. כעבור צעדים ספורים, שותפי, שהיה לפני, קרא לי להתכופף. המנהרה הפכה למעבר צר בגובה של לא יותר ממטר, ולא רחב דיו על מנת ששני אנשים יזחלו בו צד בצד... הפרויקט בוצע מתוך צורך נואש למעבר בטוח. עסקו בו כמה מהנדסים עירוניים שידעו מה היה מתחת לקרקע. לרוע המזל, צינור ביוב גדול עבר לאורך הרחוב, וצריך היה לחפור את המנהרה בצורה מעוקלת, מתחתיו. על מנת להקל על הזחילה, המנהרה הוארכה במקום העיקול... בשלב מסוים כבר היו המהנדסים מוכנים לנטוש את העבודה, אך בהתעקשות הצד היהודי, ובעזרת ילדים בני 12 עד 14, שהפכו לחפרפרות אנושיות, עבודת המנהרה נסתיימה. עתה היינו אמורים להוביל את אורחינו דרך מנהרה זו אל הגטו, וכמובן גם חזרה ממנו.

...הם באו מן הרחוב שאני שמרתי עליו. הכרתי את פניו של ד״ר פיינר, שאותו ראיתי פעם בעבר... יחד עִמו היה איש צעיר יותר, גבוה, בעל גזרה דקה, לא הרבה יותר מבוגר ממני... איש לא דיבר במהלך הזמן שבו עשינו

> את דרכנו במנהרה, למעט כאשר פניתי אחורה והשמעתי הוראות לכיוונם... כאשר הגענו אל צד הגטו, הקושי שבמסע נראה היטב על פניהם.[93]

קארסקי ופיינר הובלו לפגישה עם מנחם קירשנבאום באחד הבניינים הנטושים בגטו, שם קיבל קארסקי תדרוך על הגירושים ועל מצב האוכלוסייה היהודית שנותרה בגטו. לאחר המלחמה כתב קארסקי:

> מה שלמדתי בפגישות ולאחר מכן, כאשר נלקחתי לראות את העובדות במו עיני, היה נורא מעבר לכל תיאור... מעולם בהיסטוריה האנושית, מעולם בממלכת יחסי האנוש, לא התרחש משהו שאפשר להשוותו עם מה שעברה האוכלוסייה היהודית של פולין.[94]

עם בואו של קארסקי ללונדון, ולאחר מכן לוושינגטון, הוא נפגש עם מנהיגי בעלות הברית. דיווחו על השמדת יהודי פולין התקבל באי אמון שגבל באדישות.

ליום האחרון של הגירוש בחרו הגרמנים את 21 בספטמבר, יום כיפור תש״ג, והקורבנות האחרונים היו חברים במשטרה היהודית ובני משפחותיהם. מתשעה באב ועד יום כיפור נשלחו לתאי הגזים של טרבלינקה כ-270,000 יהודים. רובה של הקהילה היהודית הגדולה של וארשה הושמד במהלך שבעה שבועות אלה.

בערב של 15 בספטמבר התכנסו חברים מובילים ב״דרור״ ו״השומר הצעיר״ להתאבל על אובדנם של קפלן וברסלב. הם נאספו ברחוב מילא מס׳ 63, בניין הדירות שבו שוכנו עובדי הנגרייה של לנדאו. בין הנוכחים היתה גם מרים היינסדורף, חברתו של קפלן בשנים האחרונות. האירועים הטראגיים קירבו עוד יותר את הנהגותיהן של שתי תנועות הנוער. הם היו עתה משפחה אחת אבלה. מרים היינסדורף שרה שיר רוסי עצוב לזכר אהובה. עתה נסבו מחשבותיהם אל העתיד. התחושה היתה של ייאוש, חוסר כל תקווה. שניים ממנהיגיהם נרצחו, נשקם הדל אבד, הריכוז היומיומי של גברים, נשים וילדים לשם גירוש נמשך, וכל זאת בפסיביות מוחלטת מצד היהודים. האם היה עדיין סיכוי להתנגדות מאורגנת לגרמנים, או שמא החמיצו את ההזדמנות? האם היה להם הכוח להתחיל הכול שוב מחדש? נשמעו עצות שבאו מתוך ייאוש. הצעות לתקוף את הגרמנים למחרת, בידיהם הריקות, וכך למות כלוחמים. אך לבסוף ניצחו הדעות היותר מפוכחות - יש לעשות ניסיון לבנות מחדש תנועת התנגדות מאוחדת.[95]

ב-24 בספטמבר 1942 הכריז אונטרשטורמפיהרר-ס.ס קארל בראנדט על סיום ״הפעולה ליישוב מחדש״ בגטו וארשה.

פרק 5

שני ארגוני התנגדות

אי"ל איבד שניים ממנהיגיו - יוסף קפלן ושמואל ברסלב - במהלך הגירושים. מנהיג נוסף, מרדכי טננבאום, יצא לביאליסטוק כדי לארגן שם התנגדות. מחסן הנשק הקטן של אי"ל אבד גם הוא. אך הם זכו לחיזוק בדמותו של מרדכי אנילביץ', שבעת הגירושים היה בשליחות תנועתו, "השומר הצעיר", הרחק מוורשה, ועתה שב אל הגטו. לאחר אובדנם של קפלן וברסלב, ובהיעדרו של אריה וילנר, שנשלח לפעול בצד ה"ארי" כדי ליצור קשר עם המחתרת הפולנית, אנילביץ' התקבל עתה כמנהיג הבכיר של "השומר הצעיר" בגטו. בינתיים יצר וילנר מגע עם המחתרת הפולנית וקיווה לקבל סיוע ממנה.

יצחק צוקרמן החליט להקים מחדש את הארגון היהודי הלוחם, אי"ל. ברצותו למשוך לארגון ההתנגדות את "פועלי ציון - שמאל", שהשקפותיה האידיאולוגיות היו קרובות לאלה של "השומר הצעיר" ו"דרור", הוא יזם בסוף אוקטובר פגישה שנערכה במטה "השומר הצעיר", ברח' מילא מס' 61, עם אנילביץ' ושלושה מחברי "פועלי ציון - שמאל" - הירש ברלינסקי, פולה אלסטר והירש ואסר. צוקרמן קיווה להקים מחדש את אי"ל סביב גרעין הבנוי מ"דרור", מ"השומר הצעיר" ומ"פועלי ציון - שמאל". ברלינסקי, אלסטר וואסר היו כולם בשנות השלושים שלהם, מבוגרים בכמה שנים מצוקרמן ומאנילביץ'. הם חשו עצמם בוגרים יותר, וגם אחראים יותר, כאשר ניצבו מול ההתלהבות והנחישות של הדור הצעיר, וחשיבתם המארקסיסטית האדוקה הוסיפה ממד של קשיחות לטיעוניהם. ביושבם בגטו, שרוב תושביו כבר נרצחו בטרבלינקה, הם נכנסו לדיונים ולוויכוחים מסובכים, מבלי שנטשו את עמדותיהם האידיאולוגיות המסורתיות שמלפני המלחמה.[96]

הם דנו במצב בגטו ובתוכניות להגנתו. הם הסכימו כי יש לייסד ארגון לוחם כדי להגן על הגטו, וכי יש לנקוט אמצעים נגד המשטרה היהודית ומשתפי פעולה אחרים עם הגרמנים. אך באשר למבנה המוצע של הנהגת הארגון התגלעו חילוקי דעות חריפים. "פועלי ציון - שמאל" היתה מפלגה פוליטית יותר משהיתה תנועת נוער, ונציגיה התעקשו כי תוקם ועדה פוליטית, עם ייצוג למפלגות הפוליטיות ולתנועות הנוער בגטו, אשר תפקח על הארגון הצבאי ותקבל את ההחלטות

העקרוניות. אנילביץ׳ וצוקרמן התנגדו בתוקף ליצירת שתי רמות הנהגה. הדיונים האומללים שקיימו המפלגות הפוליטיות ביום התאבדותו של צ׳רניאקוב, כאשר החלו הגירושים, עדיין היו טריים בזיכרונם. הרי אותם דיונים הם שהובילו לקבלה הפסיבית של הגירושים לטרבלינקה... צוקרמן כבר היה שבע אכזבות מהנהגותיהן של המפלגות הפוליטיות, וטען כי אין צורך לערב אותן בעניין. אנילביץ׳ וצוקרמן חשבו כי הקמת שתי רמות של מנהיגות תוביל לדיונים חסרי תוחלת ורק תחבל בעבודת הארגון. הם זלזלו במפלגות הפוליטיות, וחשו כי אין להן כל זכות לומר להם מה יעשו. לתחושתם, הדבר רק יוביל לחזרה על מה שקרה לפני הגירוש, כאשר המפלגות התווכחו עד אין קץ, ולבסוף לא עשו דבר. רק על הצעירים אפשר לסמוך, רק הם יעשו את מה שנדרש לעשות, הם טענו בתוקף. אשר על כן, היתה מסקנתם, חייבת להיות הנהגה צבאית יחידה, אזל הזמן לדיונים ולוויכוחים, עלינו להתחיל בעבודה.

ברלינסקי ועמיתיו לא ויתרו, וטענו כי צוקרמן ואנילביץ׳ טועים. אכן, הם אמרו, ייתכן שהמפלגות שגו בעבר, אך לא לתנועות הנוער לשפוט אותן. על המפלגות מוטלת האחריות להוביל את המאבק הפוליטי, ואין זה תפקידן של תנועות הנוער. בין שהמפלגות טעו ובין שלאו, הן שיובילו את המאבק הפוליטי. ההמונים היהודים לא נתנו בכם את אמונם, והם לא יתנו בכם אמון גם בעתיד. ״אל תדמו בנפשכם כי בזכות העובדה שיש לכם שני אקדחים שבורים, אתם רשאים להיות יהירים ולהתעלם מכל האחרים,״ סנט ברלינסקי. ״קבוצה שיש לה נשק ומתאמנת בשימוש בו תחתור להפעילו בהזדמנות הראשונה; זה בדיוק מה שעלול להוביל לפעולות בלתי אחראיות, ואותן יש למנוע. סמכות פוליטית תשפוט נכון מהו הזמן ההולם לפעולה צבאית. אסור שתהיה פעולה בזמן שגוי, אשר תביא לחיסולו המוקדם של הגטו. גם אם נצא מהנחה שהגטו ייהרס ואנו נמות, אין פירוש הדבר שאין אנו אחראים בפני איש. אנו אחראים לפעולותינו בפני ההמונים היהודים בעולם ובפני חברינו ברחבי העולם. אין אנו רוצים שיסקלו את קברותינו משום שנקטנו פעולות בלתי אחראיות. אם לא תסכימו שהמפלגות הפוליטיות ישלטו על הארגון הלוחם, הרי בזה אתם יוצרים תנאים שימנעו מאיתנו לקחת חלק ביוזמה.״[97] לבסוף הוסכם כי הם ישובו ויתייעצו עם מוסדות מפלגתם.

כאשר חודש המו״מ, דיווחו נציגי ״פועלי ציון - שמאל״ כי המפלגה אישרה את התביעה לייסוד ועדה פוליטית שתפקח על פעילות הארגון הלוחם ותקבל את ההכרעות העקרוניות. הם כבר עמדו לצאת, כאשר למוחם של צוקרמן ואנילביץ׳ חדרה ההכרה כי אם זו עמדת ״פועלי ציון - שמאל״, אזי גם שאר המפלגות ינקטו עמדה דומה, וכי אם לא יוותרו בעניין זה ויסכימו לתביעה, בלתי אפשרי יהיה

להקים ארגון לוחם שבסיסו רחב. הם הסכימו להקמת הנהגה בת שני דרגים, שתכלול ועדה פוליטית נוסף לפיקוד צבאי. באותה פגישה הונח היסוד להקמת הארגון היהודי הלוחם, אי"ל, אשר במרוצת הזמן עתיד היה לכלול כמעט את כל המפלגות הפוליטיות ותנועות הנוער בגטו, למעט הרביזיוניסטים והמפלגות החרדיות. הוסכם כי יהיה גישוש אצל ה"בונד" בקשר להצטרפותו לאי"ל, אך האפשרות של צירוף הרביזיוניסטים אפילו לא נדונה. יתר על כן, ברור היה כי אם ה"בונד" יצטרף, הוא יטיל וטו על צירוף הרביזיוניסטים לארגון ההתנגדות המאוחד.

ה"בונד" איבד רבים מחבריו במהלך הגירושים. אחד ממנהיגיו, מאוריצי אוז'ך, עזב את הגטו ויצא לווארשה ה"ארית" תוך כדי הגירוש. היה זה אוז'ך, אשר בדיון הקודם בדבר התנגדות בגטו התעקש כי ה"בונד" מחויב לפעולה משותפת עם הסוציאליסטים הפולנים, ולכן הוא לא יצטרף לארגון התנגדות יהודי. עתה, כאשר אוז'ך נמצא מחוץ לגטו, ה"בונד" היה מוכן לגלות יתר גמישות, והשפעת הדור הצעיר במפלגה, שתמך בהצטרפות לארגון התנגדות מאוחד, הפכה לדומיננטית. ב-15 באוקטובר, בפגישה של פעילי "בונד" בגטו, התקבלה ההכרעה העקרונית - להצטרף לארגון לוחם מאוחד.[98]

בערך באותו זמן החלו להגיע החדשות הטובות הראשונות משתי החזיתות. ב-4 בנובמבר 1942 פרץ מונטגומרי דרך אל-עלמיין ורדף אחרי ה"אפריקה קורפוס" של רומל לתוך לוב. ב-8 בנובמבר הנחיתו בעלות הברית כוחות במרוקו ובאלג'יריה, ואילו הצבא האדום בלם את התקדמות הצבא הגרמני בסטלינגרד. דומה היה שהגיעה נקודת המפנה במלחמה - מה שצ'רצ'יל כינה "סוף ההתחלה". שרידי גטו וארשה היו בשלים להתנגדות.

הוויכוח עם "פועלי ציון - שמאל" פתח את הדרך לצירוף המפלגות ותנועות הנוער הציוניות האחרות לאי"ל. במכוון נותרו בחוץ הרביזיוניסטים, שהיו מאורגנים במסגרת האצ"ל. צורת הארגון שבחר אי"ל היתה של יחידות, שכל אחת מהן הורכבה מחברי מפלגה או תנועת נוער מסוימת. הדבר הִקנה לארגון קוהרנטיות ואמון הדדי בין חברי היחידות, אך למעשה מנע חברות באי"ל מצעירות וצעירים רבים ששאפו להילחם בגרמנים, אך לא היו מזוהים עם מפלגה או ארגון כלשהם. האצ"ל פתח את שעריו ליהודים שלא היו מזוהים עם מפלגה כלשהי, אך שאפו להילחם בגרמנים. בנוסף, החלו להתארגן באותו זמן בגטו קבוצות שונות שהצליחו להשיג לעצמן נשק, וחבריהן היו נחושים להגן על עצמם אם יותקפו. הם כונו **"וילדע"** (פראים, ביידיש), קבוצות שאינן קשורות עם מפלגה או ארגון מוכרים, ואשר לא היו תחת פיקוד או שליטה מרכזית.

בנובמבר 1942 נפגשו מארגני אי"ל עם נציגי ה"בונד". אל מרדכי אנילביץ', יצחק צוקרמן והירש ברלינסקי הצטרף עתה יוחנן מורגנשטרן מ"פועלי ציון", והם הסבירו את מבנה אי"ל, מטרותיו ויעדיו, והציעו כי ה"בונד" יצטרף לאי"ל. את ה"בונד" ייצגו אברשה בלום ובֶּרֶקֶה שניידמיל. התפתח דיון ארוך, אך לבסוף נתנו נציגי ה"בונד" את הסכמתם לכך שאנשיהם יצטרפו לאי"ל וישולבו בתור יחידות של ה"בונד" לצד היחידות האחרות, אך הם לא היו מוכנים לקבל ייצוג בוועדה הפוליטית שהיתה אמורה להנחות את אי"ל בפעולותיו. הדבר, כך הסבירו, יהיה מנוגד למחויבותם כלפי מעמד הפועלים הפולני. על מנת להתגבר על בעיה זו, הם הציעו כי תוקם ועדת תיאום אשר תתאם את העניינים הפוליטיים בין ה"בונד" לבין הוועדה הפוליטית של אי"ל. כל אחד מחברי ועדת התיאום יהיה בעל זכות וטו על החלטות שיתקבלו על ידי הועדה הפוליטית. אברשה בלום חש כי כך ייראו הדברים כהלכה - הושגה התחשבות באילוצים האידיאולוגיים של ה"בונד". להערכתו, כך יוכלו אנשי ה"בונד" להצדיק את פעולותיהם לעמיתיהם הסוציאליסטים הפולנים, ובה בעת ליצור מצב שיאפשר פעולה משותפת.

וכך, לאחר מו"מ ארוך ומורכב, הוסכם על מבנה ארגוני מסורבל למדי, שיתן ל"בונד" מראית עין של פעולה עצמאית, אך בתיאום עם הוועדה הפוליטית המפקחת על פעולות אי"ל. ועדת התיאום (ז'ידובסקה קומיסיה קואורדינציה - ZKK), תמלא תפקיד זה. בוועדת התיאום ישבו נציג אחד של ה"בונד" ונציגי הוועדה הפוליטית של אי"ל, שתכונה הוועד היהודי הלאומי (ז'ידובסקה קומיטט נארודווי - ZKN). לנציג ה"בונד" בוועדת התיאום (ZKK) תהיה זכות וטו על החלטות הוועדה. מתחת למבנה-העל הפוליטי הזה יהיה הארגון הצבאי, אי"ל, והוא גם יהיה אחראי בפניו. נוסף לכך שהסדר זה אִפשר את הצטרפות ה"בונד" לאי"ל, היה לו עוד יתרון חשוב - הוא אִפשר לאריה וילנר להציג, במגעיו עם המחתרת הפולנית, את אי"ל כארגון המייצג את כל המפלגות הפוליטיות בגטו. הדבר היה חשוב, משום שהוא נאלץ לטפל בדאגות שהושמעו מצד אנשים במחתרת הפולנית כי ייתכן שהוא מייצג קבוצה קטנה בלבד בגטו, שאולי בכלל נשלטת על ידי קומוניסטים.[99]

עתה הגיעה העת לאייש את העמדות הבכירות בוועדות הפוליטיות ובארגון הלוחם, אי"ל. הואיל והמבנה היה פוליטי והתבסס על המפלגות ותנועות הנוער המשתתפות, צריך היה לאייש את הוועדות ואת פיקוד אי"ל כך שיהיה בהן ייצוג הולם לקבוצות אלה. ה"בונד" שלח את מנהיגו הבכיר בגטו, אברשה בלום, לייצגו בוועדת התיאום. מנחם קירשנבאום מן הציונים הכלליים, שהיה ראש ועדת התיאום של התנועות הציוניות בגטו, נבחר לייצג את הוועד היהודי הלאומי בוועדת

התיאום עם ה"בונד", ואילו צוקרמן מונה למזכיר הוועדה. ועדת התיאום נועדה לספק אמתלה ל"בונד" במגעיו עם עמיתיו הסוציאליסטים הפולנים, ותפקידה היה לתאם עם ה"בונד" את החלטות הוועד היהודי הלאומי, שה"בונד" כזכור סירב להצטרף אליו.

לראשות הוועד היהודי הלאומי, שהיה אמור - יחד עם ה"בונד" - לפקח על פעולות הזרוע הצבאית, אי"ל - נבחרו צוקרמן, קירשנבאום ויוחנן מורגנשטרן מ"פועלי ציון". הוקמו כמה ועדות משנה גם לוועדת התיאום וגם לוועד היהודי הלאומי, כדי לספק לכל המפלגות, לרבות הקומוניסטים, את הרושם שהם יטלו חלק בהחלטות החשובות. כפי שעתיד היה להתברר, הוועדות המסורבלות הללו יישארו חסרות מעש, ככל שהמרד התקרב והלך.

ההחלטות החשובות באמת נגעו לאיוש הפיקוד של אי"ל. גם כאן, מה שקבע היו שיקולים פוליטיים. בכל מקרה, לדמויות המובילות לא היו הכשרה או ניסיון צבאי מוקדם כלשהם, שיכשירו אותם לתפקידיהם. שלא כבית"ר, תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות לא הדגישו בעבר את הצורך בהכנה צבאית או סיפקו אימון צבאי או צבאי-למחצה לחבריהן. על כן, מה שהיה חשוב הוא להרכיב את פיקוד אי"ל מן הנציגים המובילים של הקבוצות הפוליטיות העיקריות המשתתפות בארגון. אלה היו "דרור", "השומר הצעיר", ה"בונד", "פועלי ציון", "פועלי ציון - שמאל" והקומוניסטים. הוחלט כי הן ייוצגו על ידי יצחק צוקרמן מ"דרור", מרדכי אנילביץ' מ"השומר הצעיר", בֶּרֶק שניידמיל מה"בונד", יוחנן מורגנשטרן מ"פועלי ציון", הירש ברלינסקי מ"פועלי ציון - שמאל" ומרדכי רוזנפלד מהקומוניסטים.[100]

בעת ייסודו לראשונה של אי"ל, ב-28 ביולי 1942, מייסדיו לא ראו צורך למנות מפקד. ההנחה היתה כי החלטותיו יתקבלו בצורה קולקטיבית על ידי כל חברי הפיקוד, שנחשבו שווים זה לזה. צוקרמן לא היה חשוב יותר או פחות מקפלן, או מחברים אחרים בפיקוד. הדבר נראה טבעי לחברי תנועות הנוער הסוציאליסטיות, שהיו חסרי כל מסורת צבאית והביטו במורת רוח על הארגון הצבאי-למחצה של בית"ר וההירכיה הצבאית שלה. עכשיו, לפתע, נוצר הצורך למנות אחד מחברי הפיקוד למפקד אי"ל. אי"ל שוב לא היה ארגון שהחברות בו הוגבלה רק לתנועות נוער, שבהן הנהגה קולקטיבית נראתה כטבעית למדי. התוספת של המפלגות הפוליטיות - במיוחד ה"בונד" והקומוניסטים - לאי"ל יצרה את הצורך במינוי מפקד. על אף שההנחה היתה כי ההחלטות יתקבלו בצורה קולקטיבית ולא תוקדש תשומת לב רבה מדי לבחירת האישיות שתמלא את תפקיד מפקד אי"ל, עתיד היה להתברר כי לתפקיד זה תהיה חשיבות רבה מאוד.

צוקרמן היה כוח מניע בהקמת ארגון התנגדות בגטו, אחד ממארגני הגוש האנטי-פשיסטי, וחבר הפיקוד המקורי של אי"ל שהוקם ביולי, וטבעי היה כי ייבחר להיות מפקד אי"ל בגלגולו החדש. אך אנילביץ' רצה את התפקיד, והציע את עצמו בישיבת הפיקוד. צוקרמן היה מאוכזב, בהיותו משוכנע כי הוא המועמד הטבעי לתפקיד, אך החליט לא לעשות מזה עניין. הואיל ואיש מבין ארבעת האחרים לא ראה עצמו כמקבל את תפקיד המפקד, אנילביץ' נבחר למפקד אי"ל. עם זאת, צוקרמן היה גם בוועדת התיאום עם ה"בונד" וגם בוועד היהודי הלאומי, והוא חש ביטחון כי יצליח לגרום לכך שהשפעתו תהא ניכרת.[101]

חברי הפיקוד קיבלו תחומי אחריות. על צוקרמן הוטלה האחריות למחסן הנשק, דבר שנתן לו שליטה על כל פעולה מתוכננת. ברלינסקי הופקד על התכנון, שניידמיל על המודיעין, ומורגנשטרן על הכספים. רוזנפלד נותר ללא תחום אחריות ספציפי. כעבור זמן מה החליף ה"בונד" את שניידמיל במארק אדלמן. אולם במקביל נוצר מעגל פנימי שנפגש תכופות וקיבל את ההחלטות החשובות. במעגל פנימי זה נכללו צוקרמן, לובטקין, אנילביץ', ולפעמים הצטרפה אליהם מרים היינסדורף, חברתו של יוסף קפלן המנוח.[102]

אריה וילנר מ"השומר הצעיר", אשר בחודשים האחרונים עסק בניסיונות ליצור קשרים עם ווארשה ה"ארית", מונה לייצג בה את אי"ל, ואדולף ברמן, מ"פועלי ציון - שמאל", מונה לייצג שם את הוועד היהודי הלאומי. לאון פיינר, חבר ה"בונד", שלא התגורר בגטו, היה עתיד להמשיך לייצג את ה"בונד" בווארשה ה"ארית".[103]

מרדכי אנילביץ' היה בן 23 בעת שהתמנה למפקד אי"ל. מבנה גופו ממוצע, פניו צרים ושערו ארוך. יחד עם חברתו מירה פרוכנר, הצעירה ממנו בכמה שנים, הוא חזר לווארשה מווילנה, הבטוחה כביכול, ב-1940, כדי לקבל על עצמו תפקיד הנהגה ב"שומר הצעיר" בפולין הכבושה בידי הגרמנים. מירה היתה לצִדו כל הזמן. הוא היה חבר הנהגת "השומר הצעיר" בווארשה לפני המלחמה, אך בגטו נחשבו עמיתיו, קפלן וברסלב, כבכירים ממנו בתנועה, אלא ששניהם נהרגו, כזכור, בתחילת הגירוש הגדול. הוא נולד למשפחה ענייה בווארשה והצטרף לבית"ר בגיל 12. שנים אחדות לאחר מכן, בעת שלמד בבית ספר תיכון, עזב את בית"ר והצטרף ל"שומר הצעיר", משום שהעדיף את הגישה המארקסיסטית לציונות של תנועה זו. בין חבריו הוא נחשב ל"שמאלי", ולבעל כישורים רטוריים מרשימים בוויכוחים על שאלות אידיאולוגיות. הוא "טרף" ספרים, ובשנים הראשונות בגטו נהג לבוא לעמנואל רינגלבלום כדי לשאול ממנו ספרים על היסטוריה יהודית ועל כלכלה. במהלך שלוש השנים הראשונות תחת הכיבוש הגרמני הוא התמסר לפעילויות

חינוכיות ותרבותיות בין חניכי "השומר הצעיר". למראית עין היה שקט ועצור, אך מאחורי חזות זו היתה אישיות שאפתנית ונחושה. עם תחילת הקמתו של אי"ל מחדש, באוקטובר, הוא הבהיר כי הוא רואה עצמו כמפקד הארגון, על אף שהיה צעיר מצוקרמן בארבע שנים ולא השתתף בארגון הקודם. לאחר שהפך למפקד אי"ל, הוא הביע חרטה על השנים שהושקעו בפעילות חינוכית ותרבותית. "צריכים היינו לאמן את הנוער בשימוש בנשק ולחנך אותו לנקום באויב הגדול ביותר של העם היהודי והמין האנושי," אמר.[104] הוא היה בערך בגילו של פאבל פרנקל. בגורלם של שני צעירים אלה נפל להוביל את מרד גטו וארשה.

באותו זמן היו באי"ל כמאה חברים, מאורגנים בקבוצות שמנו חמישה חברים כל אחת, כל קבוצה מורכבת מחברי אותו ארגון פוליטי או אותה תנועת נוער. מאגר הנשק של הארגון היה מורכב ממקלות, סכינים, אגרופני מתכת, כימיקלים לייצור חומרי נפץ ושני אקדחים.[105] לא פיקוד אי"ל ולא הוועדות הפוליטיות וועדות המשנה השונות שלהם כללו רביזיוניסטים. שום מחשבה לא הוקדשה באותו זמן על ידי מנהיגי אי"ל לצירוף הרביזיוניסטים לאי"ל או לתיאום פעולות אי"ל עִמם.

כפי שצוין, מבנה אי"ל, המתבסס על יחידות קרביות המאורגנות בהתאם לשיוך הפוליטי של חברי היחידה, לא רק שהוציא מן הכלל את הרביזיוניסטים, אלא גם לא הותיר מקום בשורותיו לאלה שרצו להשתתף בהתנגדות לגרמנים, אך לא השתייכו למפלגה או לתנועה כלשהן. לעומת זאת, הנהגת האצ"ל החליטה לפתוח את שורות הארגון לפני כל אלה ששאפו להילחם בגרמנים, במיוחד אם כבר רכשו לעצמם נשק משלהם. הם אימצו לעצמם את השם הפולני ז'ידובסקי ז'וויאז'ק וויסקובי - ארגון צבאי יהודי, בראשי תיבות ZZW ובעברית אצ"י, וככל שמאגר הנשק שלהם גדל, הם צירפו עוד ועוד חברים.

על אצ"י פיקד פאבל פרנקל, שנעזר בלאון רודל. הם קיבלו חיזוק מחברי בית"ר ששבו לגטו בחודש יוני מהרובײשוב. שלושה מהם, אלק הלברשטיין, סאלק הזנשפרונג ויצחק ביילבסקי, הצטרפו אל פרנקל, רודל ונתן שולץ, וביחד הם היוו את הפיקוד של אצ"י. רודל היה פעיל בתנועה הרביזיוניסטית והאחרים היו מנהיגים בכירים בבית"ר לפני המלחמה. גיוס הלוחמים הבלתי מזוהים פוליטית חיזק באופן ניכר את הארגון, אך הנהגתו המשיכה להיות מורכבת מגברים ונשים שגדלו בתנועה הרביזיוניסטית. שלא כאי"ל, לאצ"י לא היתה ועדה פוליטית שתפקח על הארגון הצבאי, אך היתה מועצה מייעצת שבראשה עמד ד"ר דוד ודובינסקי, ובה נכללו לאון רודל וד"ר מיכאל סטריקובסקי, שהיה בין מנהיגי תנועת הנוער המסונפת לרביזיוניסטים, "מסדה", לפני המלחמה.[106]

אילו היתה בגטו ורשה אישיות מובילה, אדם המסוגל לספק השראה לאנשים, להתעלות מעל יריבויות ועוינויות אידיאולוגיות מן העבר, שהפכו לחלוטין בלתי רלוונטיות בזמן הזה, ועם הכריזמה הדרושה לגיוס תומכים מכל חלקי קהילת הגטו, ייתכן שהיה מסוגל להוביל התנגדות לגרמנים במהלך הגירוש הגדול. אך כל הדמויות המובילות בחיים היהודיים עזבו את ורשה כאשר התקרב אליה הצבא הגרמני, בספטמבר 1939. בנסיבות אלה, בלתי נמנע היה שהיוזמה לארגון התנגדות לגרמנים תצא מתנועות הנוער וממנהיגיהן. שלא כרוב המכריע בין תושבי הגטו, לתנועות אלה היו חברים מאורגנים, מסורים וממושמעים, והנהגות מוכָּרות. הן זכו לנאמנות נלהבת של חבריהן. עד לגירוש הגדול ראו הנציגים המבוגרים של המפלגות והתנועות בגטו את הצעירים אלה כנמהרים וחסרי בגרות, ורעיונותיהם בדבר ארגון התנגדות לא נלקחו ברצינות. אך ככל שכישלון ההנהגה המבוגרת והממוסדת בגטו הפך גלוי וברור במהלך הגירוש הגדול, בהדרגה השתלטה על הגטו הנהגת תנועות הנוער.

אולם תנועות הנוער היו קשורות לקונצפציות האידיאולוגיות שעליהן נוסדו שנים רבות קודם לכן, והמשיכו ביריבות ובעוינות האידיאולוגית מן העבר. על התהום שבין התנועות בעלות האוריינטציה הסוציאליסטית, בין אלה הציוניות ובין ה"בונד", לבין התנועה הרביזיוניסטית, אי אפשר היה לגשר בגטו ורשה, אפילו כאשר התברר כי הגרמנים נחושים להרוג כל יהודי ויהודי, ללא כל התחשבות בשיוכו הפוליטי. אף שהאצ"ל, עוד בימיו של דוד רזיאל, ניסה לכונן את עצמו כארגון צבאי שאינו מסונף לשום תנועה פוליטית, הרי עד כמה שהדבר נגע לציונים הסוציאליסטים בארץ ישראל, אצ"ל לא היה אלא ארגון רביזיוניסטי נוסף. גם בגטו ורשה הנהגות ה"בונד" והקבוצות הציוניות-סוציאליסטיות התעקשו לראות באצ"י קבוצה רביזיוניסטית. וכך, באופן כמעט בלתי נמנע, התפתחו בגטו שני ארגוני התנגדות: אצ"י בפיקודו של פאבל פרנקל ואי"ל בפיקודו של מרדכי אנילביץ'.

כעת הם כבר היו מודעים לחלוטין זה לקיומו של זה. פגישות שטחיות התקיימו לסירוגין כדי לבדוק אם שני הארגונים בעלי המטרה המשותפת יוכלו למצוא דרך לאחד את כוחותיהם. ברקע היו חילוקי הדעות של השנים הקודמות, שהיו בלתי רלוונטיים לחלוטין בנסיבות הנוכחיות. עוינותו של ה"בונד" כלפי הרביזיוניסטים, שה"בונד" ראה בהם פשיסטים, היתה חריפה במיוחד. קרוב לוודאי שה"בונד" לא

היה מצטרף לאי"ל אילו נמנו הרביזיוניסטים עם חבריו. ומשעה שה"בונד" יוצג בפיקוד אי"ל והחזיק בזכות הווטו על הכרעות עקרוניות בוועדת התיאום, שהוקמה במיוחד כדי למצוא פתרון לאילוצים האידיאולוגיים של ה"בונד", אחדות בין אי"ל ואצ"י הפכה לכמעט בלתי אפשרית.

בווילנה היה יוסף גלזמן, מפקד בית"ר, יחד עם אבא קובנר מ"השומר הצעיר", בין מייסדי ה-FPO, ארגון ההתנגדות היהודי. לאחר מעשי הטבח בפונאר טען קובנר בתוקף כי אין עוד שום הבדלים בין יהודים המשתייכים לארגונים ותנועות שונים, וכי הגרמנים רוצים להשמיד את כולם. בווילנה ה"בונד" הצטרף רק מאוחר יותר לארגון שכבר היה קיים. אך בווארשה, בשל רתיעת התנועות הציוניות-סוציאליסטיות שם, "דרור" ו"השומר הצעיר", לכלול את הרביזיוניסטים בתוכניותיהן המקוריות להקמת ארגון התנגדות יהודי, סדר המאורעות היה הפוך.

למכשול זה התווספה בעיה מבנית. אי"ל היה מאורגן כאוסף של יחידות לוחמות, שכל אחת מהן הורכבה מחברי אותה מפלגה או תנועת נוער. לעומת זאת, אצ"י צירף לשורותיו גברים ונשים שרצו להילחם בגרמנים, ואשר לא השתייכו לשום תנועה, נוסף לגרעין שבא מבית"ר או מהרביזיוניסטים. איך ישולבו כולם במבנה הארגוני של אי"ל? ויתרה מזאת, הנהגת אי"ל היתה מודאגת מן האפשרות שבין החברים הבלתי מזוהים פוליטית באצ"י עלולים להסתנן סוכני גסטאפו, שעתה ימצאו דרך לחדור אל אי"ל.

מנהיגי כל אחד משני הארגונים הביטו אלה על אלה בצורה ביקורתית. אי"ל ראה עצמו כמורכב מן האליטה של הנוער היהודי בגטו, שעברה שנים של אינדוקטרינציה פוליטית, רוויה באידיאלים של הסוציאליזם. את אנשי אצ"י הם ראו כפשיסטים, או כנוטים לפשיזם, אשר אליהם נוספו עתה "טלאים" של "סבלים, מבריחים וגנבים".[107] לא היתה שום התלהבות לרעיון שהטוהר הפוליטי שלהם יתערבב ויזדהם עם אנשים אלה, על אף שכולם ניצבו בפני אויב משותף.

הנהגת אצ"י ראתה עצמה כלוחמים שקיבלו שנים של הדרכה ואינדוקטרינציה צבאית בבית"ר ובאצ"ל, שהחלו להכין את עצמם להתנגדות לגרמנים עוד זמן רב לפני שהאחרים אף החלו להשתעשע במחשבה מעין זו. הם חשו כי לוחמי אי"ל אינם אלא חובבים, בכל הנוגע לעניינים צבאיים, כי ארגונם מתבסס על ייצוג פוליטי ולא על ניסיון ויכולת צבאיים. הם היו מאומנים ומחומשים טוב יותר מאי"ל. איחוד הכוחות של אצ"י ואי"ל תחת פיקוד המורכב מאלה המנוסים והמוכשרים ביותר בנושאים צבאיים נראה כדרך שיש ללכת בה. אך לקבל על עצמם את מרותם של "הפוליטיקאים" של אי"ל והוועדות הפוליטיות שלו נראה, בעיניהם, כמסכן מאוד את השגת המטרה שלשמה הכינו את עצמם.

אי"ל, בפיקודו של אנילביץ', היה ארגון קוהרנטי חזק, בזכות מבנהו הארגוני. הלוחמים בכל יחידה קרבית היו חברי אותה מפלגה או תנועת נוער, שבטחו זה בזה והיו נאמנים אישית למפקד היחידה. בפיקוד אי"ל היה ייצוג לתנועות הנוער ולמפלגות הגדולות שמהן היה אי"ל מורכב, ולחבריהן היתה תחושה כי קולם נשמע בניהול הארגון. בכך היה טמון כוחו של אי"ל, אך בכך היתה טמונה גם הגבלה רצינית על התפתחותו. רוב תושבי הגטו לא השתייכו למפלגה או ארגון פוליטי כלשהם, ורבים מאלה שרצו ליטול חלק בהתנגדות לגרמנים חשו כי זה עניין לכל היהודים, ללא קשר לשיוכם הפוליטי. לאחר הגירושים הגדולים החלו רבים מן היהודים שנותרו בגטו, בראותם את הקץ המתקרב, להתכונן להתנגדות לגרמנים. לא זו בלבד שרבים הכינו בונקרים תת-קרקעיים להסתתר בהם בכל רחבי הגטו, אלא שחלקם אף החלו לרכוש נשק ותחמושת לעצמם, לבני משפחותיהם ולידידיהם. כשהם ביקשו להצטרף לאי"ל, בדרך כלל הם גילו כי המבנה המבוסס על מפלגות אי"ל לא יכול היה לקולטם. מבנה ארגוני זה הוא גם שהכשיל את קבלת אצ"י לשורותיו.

חלק מאלה שהתארגנו בעצמם - אלה המכונים **"וילדע"** - מצאו במרוצת הזמן את דרכם אל אצ"י, אשר על אף שהונהג על ידי הרביזיוניסטים, לא הגביל את החברות בו לחברי בית"ר או הרביזיוניסטים בלבד. עם הזמן הפך אצ"י, בפיקודו של פרנקל, לארגון התנגדות המונהג על ידי חברי בית"ר, אך לרבים מחבריו לא היתה בעבר שום השתייכות או הזדהות עם הרביזיוניסטים או עם תנועה אחרת כלשהי.

בין אלה שלא היה להם כל שיוך לתנועה הרביזיוניסטית ואשר הצטרפו לאצ"י היה ד"ר רישארד ואלבסקי יחד עם קבוצה בהנהגתו, ג'ק אייזנר וחבריו אשר במהלך המרד נטלו חלק בלחימה בכיכר מוראנובסקי, והקבוצה בהנהגתו של שמחה קורנגולד באזור בית המלאכה טבנס-שולץ, שקיבלה את הזמנת אצ"י להצטרף לשורותיו.

פרק 6

מתכוננים למרד

בכל מקום שבו היתה התנגדות יהודית לתוכנית הגרמנית להשמיד את העם היהודי, למעשה ניצבה אוכלוסייה אזרחית בלתי מזוינת - גברים, נשים וילדים - מול הס.ס וחילות העזר האוקראינים, הלטבים והליטאים, ומול הצבא הגרמני. אלה, מצִדם, קיבלו גיבוי מלא מן הביורוקרטיה הממשלתית של היטלר, שהיתה מסורה להשמדת היהודים, בכל מחיר ועד ליומה האחרון של המלחמה. התנגדות משמעותית הצריכה ארגון והנהגה. גם כאשר ארגון והנהגה כאלו היו קיימים, או שנוסדו במקום, העליונות הגרמנית בכוח אדם ובנשק היתה תמיד מהממת. נחישות קנאית מצד חברי קבוצה מאורגנת, שלא נשאה בנטל הדאגה לגורלם של בני משפחה, ואשר הונהגה על ידי אנשים בעלי מעמד, היתה תנאי מהותי לכך שתתקיים התנגדות.

כל האישים המובילים של הנהגת הקהילה היהודית בפולין עזבו אותה עם פרוץ המלחמה. היודנראט של וארשה לא היווה תחליף להנהגה זו. עד מהרה הוא נחשף כמוציא לפועל צייתני של פקודות הגסטאפו. אברהם לוין, אחד מרושמי היומנים בגטו וארשה, כתב על חברי היודנראט חודשיים לפני הגירוש הגדול: "בעולמנו הקטן והנידח קפצו בראש וטיפסו אל קיר-המזרח ברנשים, שאינם ראויים ואף לא נועדו לעמוד בראש עדת יהודים - זו הקהילה הגדולה באירופה - בימי מורא אלה. זוהי אחת מתוצאותיה הטפילות של המלחמה, האסון של 'עליונים למטה ותחתונים למעלה', אסון של מנהיגים שלא נמשחו לכהונתם."[108]

שלא כמשטרות היהודיות בגטאות קובנה וריגה, שהפכו למרכזי התנגדות לגרמנים, המשטרה היהודית בווארשה עשתה את רצון הגרמנים ברשעות ובברוטליות, ולא הראתה שום סימן של התנגדות. ארגוני הנוער המשיכו את קיומם הארגוני והאידיאולוגי הטרום-מלחמתי, והנהגתם שמרה על סמכותה ונהנתה מנאמנותם של החברים בארגונים. ביניהם היו, בראש ובראשונה, שתי תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות, "השומר הצעיר" ו"דרור", תנועת הנוער הרביזיוניסטי, בית"ר, ותנועת הנוער של "הבונד", "צוקונפט". אך בעוד שיוסף קפלן ושמואל ברסלב, מנהיגי "השומר הצעיר" בגטו וארשה, היו עצמאים בהחלטותיהם, ויצחק צוקרמן לא היה תלוי באופן מעשי במנהיגי "פועלי ציון", ארגון האם של "דרור", הרי ההכוונה ל"צוקונפט", תנועת הנוער של ה"בונד", באה מחברי ההנהגה המבוגרת של ה"בונד", מאוריצי אורז'ך ואברשה בלום.

האליטה של הנוער הרביזיוניסטי בגטו ראתה את עצמה כחיילים באצ"ל, וצייתה ללא כל שאלות למנהיגיה ולפאבל פרנקל, הבחור הצעיר שתפס את הפיקוד על האצ"ל בגטו.

המחתרת הפולנית הימנית, AK, קיבלה הוראות מן הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. ממשלה זו מינתה את נציגיה בפולין, ה"דלגאטורה" (נציגות) ואת המנהיגים הצבאיים שיובילו את הצבא המחתרתי הפולני. המחתרת הפולנית הקומוניסטית קיבלה הוראות ממוסקבה. שום שרשרת פיקוד דומה לא התקיימה אצל יהודי פולין.

הסמכות היהודית שממנה ניתן היה לצפות שתארגן מאמצי הצלה ותמציא הנחיה והוראות לארגוני ההתנגדות היהודיים באירופה הכבושה בידי הגרמנים היתה הנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל, ובמיוחד הוועד הפועל של הסוכנות היהודית בירושלים, בראשותו של דוד בן-גוריון. הסוכנות היהודית הקימה בראשית המלחמה "ועדת ארבעה", שבה היו חברים יצחק גרינבוים (יו"ר), אליהו דובקין, משה חיים שפירא ואמיל שמורק. גרינבוים נמנה בעבר עם מנהיגי יהדות פולין. תפקיד הוועדה היה לאסוף מידע על גורל יהודי אירופה במהלך שנות המלחמה.

נתן שוואלב, חבר גורדוניה, היה נציג "החלוץ" בז'נבה. משם הוא עמד בקשר מכתבים עם ראש מרכז "החלוץ" בווארשה, צביה לובטקין, וחברים נוספים. שוואלב היה הקשר היחידי בין הנהגת היישוב בארץ ישראל וגטו ווארשה. התקציב המוגבל מאוד שהועמד לרשותו לא הספיק לצרכים של תנועות הנוער שאיתם עמד בקשר.

המכתבים מפולין עברו את הצנזורה הגרמנית ולכן שפתם היתה מוסווית. למרות זאת הצליחו הכותבים להעביר תיאור המצב שם - הגירושים, הרציחות, ואף ההכנות של אי"ל למרד. שוואלב העביר את המכתבים לראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית בירושלים, ולהסתדרות בתל אביב. אך לא בז'נבה ולא בארץ ישראל קלטו את פירושם המלא של התוכן הנורא שהיה כלול במכתבים. כותבי המכתבים, שראו בשוואלב את המקשר בינם ובין ההנהגה בארץ ישראל, התאכזבו ממה שנראה היה להם כחוסר הבנה וחוסר התייחסות ראויה.*

[* ראה רעיה כהן, **בין שם לכאן** (עם עובד, תל אביב 1999) לתיאור פעילות הנציגויות בז'נבה.]

הכאב בא לידי ביטוי במכתבה של טוסיה אלטמן לשוואלב שנשלח ב-1942 בתקופת הגירושים מגטו ווארשה. "מחקתם אותנו מזיכרונכם" היא כתבה, "אני נרתעת מלבטא את המרירות שנצטברה כלפיך וכלפי חבריך מכיוון ששכחתם אותנו לגמרי. אני מתרעמת על שלא עזרת לי אף במילים אחדות... רק הוודאות שלעולם

לא נתראה עוד הביאה אותי לכתוב מכתב זה... יש לי רק שאיפה אחת... שהעולם ידע שישראל כל כך חולה".*

[* ברכה חבס, **מכתבים מהגטאות** (עם עובד, תל אביב 1943), עמ' 42-43. ברור שכאשר טוסיה אלטמן כותבת במכתב על ישראל שהוא "כל כך חולה" היא מתכוונת להשמדת יהודי פולין בעת ההיא.]

באוגוסט 1942, כאשר 1.5 מיליון יהודים כבר נרצחו, ובשיאו של הגירוש הגדול מגטו וארשה, שיגר גרהארד ריגנר, נציג הקונגרס היהודי העולמי בז'נבה, מברק לסטיפן וייז, נשיא הקונגרס היהודי העולמי והמנהיג המוביל של הציונים באמריקה, שבו סיפר כי למד מפי מקור מהימן שהיטלר הורה על השמדת כל יהודי אירופה בגז. שלושה חודשים הסתיר וייז מידע זה מן הציבור, ורק בנובמבר הוא אישר בפומבי את הידיעות על השמדה שיטתית של היהודים באירופה. במהלך תקופה זו נרצחו עוד כמיליון יהודים.[109]

עוד בספטמבר 1942, משלחת האצ"ל בניו יורק בראשות הלל קוק, אשר עד אז ריכזה את מאמציה בקידום הקמת צבא יהודי שיילחם בגרמנים לצידן של בעלות הברית, החליטה להסב את תשומת לבה למאמצים להצלת היהודים הלכודים תחת השלטון הגרמני באירופה. החלטה זו התבססה על הידיעות הבלתי-סדירות שהסתננו מאירופה בדבר רציחות המוניות של יהודים על ידי הגרמנים. בנובמבר 1942, לאחר שווייז סוף-סוף פירסם את תוכנו של מברק ריגנר, נכנסה להילוך גבוה פעילותה של משלחת האצ"ל לעורר את מודעותו של הציבור האמריקני לגורל יהודי אירופה וללחוץ על המימשל האמריקני לנקוט פעולות להצלתם. בנוסף לפרסום מודעות ענק בעיתונות האמריקאית, הועלה ב-9 במרס 1943 המיצג "לעולם לא נמות" על ידי הסופר הידוע בן הכט, שהצטרף לפעילות משלחת האצ"ל יחד עם חברי קונגרס ואנשים בולטים בציבוריות האמריקאית. "לעולם לא נמות" הוצג במדיסון סקוויר גארדן בפני קהל שמנה כ-40 אלף איש. לאחר מכן הועלה המיצג בערים רבות ברחבי ארה"ב. אישים רבים הודיעו על תמיכתם בקריאה למאמצי הצלה מידיים. אך גם כאן תפסו את הבמה היריבויות הפוליטיות הישנות. המימסד הציוני, שבראשו עמד וייז, לא זו בלבד שלא היה מוכן לשתף פעולה עם פעילות משלחת האצ"ל, אלא הוא גם התעקש לפתוח בהתקפות ארסיות על הלל קוק ואנשיו ואף ניסה לשכנע אמריקנים שהחליטו לסייע להם כי ינטשו אותם.

ועדת הארבעה בארץ ישראל, אף שכבר קיבלה דו"חות על פעולות גרמניות של השמדה המונית, כולל השימוש בתאי גזים ובכבשנים (קרמטוריום) לשרפת גופות, התייחסה עד אז בספקנות למהימנותם של דו"חות אלה, ולא הפיצה אותם בפומבי.

עד ראשית נובמבר 1942 היו ההנהגה הציונית והציבור היהודי בארץ מודאגים בעיקר מן האפשרות של התקדמות ה"אפריקה קורפוס" של רומל דרך מצרים אל ארץ ישראל, ועסקו בצעדים שיש לנקוט אם אפשרות זו תהפוך למציאות.

אך שני מאורעות בנובמבר שינו את הכול. בראשית נובמבר ניצח מונטגומרי את רומל באל-עלמיין והחל לרדוף אחרי כוחותיו של רומל לכיוון מערב, והאיום שריחף מעל היישוב היהודי בארץ ישראל לפתע הוסר. ובאותו חודש הגיעה ארצה קבוצת יהודים בעלי דרכונים בריטיים, או סרטיפיקטים שהתירו להם להיכנס לארץ, ואשר הוחלפו תמורת אזרחים גרמנים שהיו בידי בעלות הברית. חלקם עזבו את פולין כבר אחרי הגירושים הגדולים מגטו ורשה, וכאשר כבר היה ידוע גורלם הסופי של הנשלחים לטרבלינקה. עם בואם הביאו עדות חיה מן הזוועות שביצעו הגרמנים ביהודים, ובכך אישרו דו"חות קודמים על הרצח ההמוני. הפגישות פנים אל פנים עִמם ועדויותיהם סוף סוף גרמו לכך שיהודי א"י הבינו מה קורה לאחיהם ולאחיותיהם באירופה, ויצרו דאגה וחרדה חריפות ביותר. יהודי א"י היו מזועזעים ושרויים באבל כבד. ב-22 בנובמבר 1942 קיים הוועד הפועל של הסוכנות היהודית, בפעם הראשונה מאז פרוץ המלחמה, ישיבה שהוקדשה כמעט במלואה לגורל יהדות אירופה, ובה דיווח אליהו דובקין, אחד מחברי ועדת הארבעה, על פגישותיו עם האנשים שהגיעו לא מכבר מאירופה. מסקנתו היתה כי יש לקבל את דבריהם כאמיתיים. בסוף נובמבר 1942 פִּרסמה הסוכנות היהודית הודעה פומבית שאישרה כי הגרמנים עוסקים בהשמדה שיטתית של יהודי אירופה. הוכרז חודש של אבל ויום תענית, ונערכו הפגנות. הושמעו עתה האשמות נגד חברי הוועד הפועל של הסוכנות, ובמיוחד נגד גרינבוים, כי הם הסתירו מן הציבור את הידיעות שהגיעו בעבר על המערכה הגרמנית לחיסול יהודי אירופה. הוויכוח שהתעורר ביישוב היהודי בארץ ישראל התמקד בגודלן והיקפן של ההפגנות שצריך לקיים ובתביעה לפעולה להצלת שרידי יהדות אירופה. בעניין זה, הדעות המתונות יחסית של הנהגת הסוכנות היהודית נתקלו בהתנגדות מצד הרביזיוניסטים ו"אגודת ישראל", שחשו כי המצב מחייב נקיטת אמצעים קיצוניים.

אף שניצחונו של מונטגומרי באל-עלמיין ונחיתת כוחות בעלות הברית בצפון אפריקה סילקו את האיום מעל היישוב היהודי בארץ, והמנהיגים הציונים בא"י יכלו עתה להסב את תשומת לִבם המלאה ליהודים שתחת הכיבוש הגרמני, לא ננקטו שום צעדים קונקרטיים ליצירת מגע עם היהודים שעדיין היו בחיים בפולין. בעוד

שבעבר נטען כי הדיווחים שהתקבלו מאירופה על השמדות המוניות היו מוגזמים וכי רצוי להתייחס אליהם ב"כבדהו וחשדהו", הרי עתה נעה המטוטלת לצד השני, והושמע הטיעון כי ייתכן שלא נותרו עוד יהודים שאפשר להצילם. כאשר החלו להישמע תביעות כי יש לגייס כסף מן היישוב היהודי בארץ לצורך מאמצי ההצלה של היהודים ששרדו עד כה את מסע ההשמדה הגרמני באירופה, הצהירו מנהיגי הסוכנות היהודית כי סביר להניח שכבר לא נותר מישהו שאפשר להצילו, שבלאו הכי אי אפשר לעשות משהו שיש בו ממש, כי השלטונות הבריטיים אסרו על העברת כספים לשטחים שבשליטת מדינות ה"ציר", וכי בשום פנים ואופן אין לקחת את הכסף מן הכספים שנאספו למען הפעילויות הציוניות בארץ ישראל. לפתע נוצרה "התחרות", כביכול, בין הכספים הדרושים להצלה באירופה לבין הכספים הדרושים למפעל הציוני בארץ. הנהגת ההסתדרות, שאוזניה היו קשובות יותר לזעקת הציבור, פנתה בבקשה לוועד הפועל של הסוכנות היהודית להתיר פתיחת מסע לאיסוף כספים המיועדים באופן ספציפי למאמצי ההצלה באירופה, אך נתקלה בהתנגדות ובחבלה מתמדת מצד הנהגת הסוכנות. אפילו גרינבוים, יו"ר ועדת הארבעה, שהיה אמור להנחות את מאמצי ההצלה הציוניים באירופה, טען בעקשנות כי אין לעשות מאומה אשר עלול להחליש או לפגוע במפעל הציוני בארץ, וכי "הציונות היא מעל לכול". ההנהגה הציונית לא ראתה עצמה כהנהגת העם היהודי, אלא כהנהגת התנועה הציונית. כאשר זרזיף של כסף החל סוף סוף לעבור לוורשה מארץ ישראל, היה זה מאוחר מכדי לספק סיוע כלשהו במרד.[110]

אף שאצ"ל ותנועות הנוער הציוניות בגטו הכירו בסמכות ההנהגות של תנועותיהם בארץ ישראל, הם לא קיבלו שום הכוונה מהן. כל עוד המשיך רומל בהתקדמותו למצרים, עד שהובס על ידי מונטגומרי באל-עלמיין בנובמבר 1942, היתה ההנהגה הציונית בא"י עסוקה ראשה ורובה בסכנה המרחפת על יהודי ארץ ישראל אם ה"אפריקה קורפוס" ימשיך בהתקדמותו ויגיע ממצרים לארץ ישראל. כמעט שלא היתה תשומת לב לגורלם של יהודי אירופה. לאחר הפילוג בשורות האצ"ל ב-1940 והקמת לח"י, מותו של דוד רזיאל בהיותו בשליחות מטעם המודיעין הבריטי בעיראק במאי 1941, והריגתו של אברהם שטרן ("יאיר") על ידי הבולשת הבריטית בתל אביב בפברואר 1942, היה האצ"ל בארץ ישראל שרוי במבוכה שגבלה בתוהו ובוהו, וללא כל מקורות כספיים. הצעירים והצעירות בגטו וארשה היו מנותקים לחלוטין, למעשה, מבסיס הבית שלהם בארץ ישראל, לא קיבלו משם הנחיה כלשהי, ונאלצו לקבל את החלטותיהם בעצמם.

בשטחי הכיבוש הגרמני נעשו ניסיונות נקודתיים לספק הנחיה, סיוע ועידוד לחלק מתנועות הנוער והקבוצות המחתרתיות. "השומר הצעיר" ו"דרור" הפעילו בלדרים

כדי לקיים קשר בין גטו ורשה לבין גטאות אחרים. יוסף קפלן שלח כסף ל-FPO בגטו וילנה באמצעות חייקה גרוסמן ואירנה אדאמוביץ'. מרדכי אנילביץ' נשלח לזגלמביה בתור שליח "השומר הצעיר" שם. אי"ל, לאחר הקמתו הראשונית בגטו ורשה, שלח את חבר הפיקוד שלו, מרדכי טננבאום, לביאליסטוק כדי לארגן שם התנגדות. המנהיג הבכיר של בית"ר באזור הכיבוש הגרמני, יוסף גלזמן בווילנה, סגן מפקד ה-FPO, ניסה לתת הנחיות לרביזיוניסטים בגטו קובנה ובגטו ורשה. אולם האופן והעיתוי של פעולות ההתנגדות היהודית נותרו פועל יוצא מן התנאים והנסיבות המקומיים. לא היתה שום תנועת התנגדות יהודית מרכזית.

בגטאות, אלה שהכינו עצמם למלחמה בגרמנים, נדרשו להחליט אם להישאר בגטו או להצטרף לפרטיזנים ביערות. בעוד שבגטו נגזר עליהם להתייצב מול הגרמנים, בנחיתות מספרית קשה ועוד יותר מכך - בנחיתות בנשק, ביערות אפשר יהיה להתחבא מן הגרמנים, לבצע פעולות חבלה במתקנים גרמניים, לארוב ליחידות גרמניות, כאשר הסיכוי להצלחות מקומיות ולהישרדות גבוה בהרבה מאשר בגטו. בנוסף, ביערות הם ציפו לקבל עזרה מכוחות הפרטיזנים הפולנים והקומוניסטים, בעוד שבגטו היה עליהם להתכונן ללחימה לבדם, ללא כל עזרה.

יתר על כן, בגטו היו הלוחמים תלויים בתמיכה המוסרית של תושבי הגטו. כל עוד הצליחו הגרמנים להונות ולהשלות רבים מן היהודים כי יש להם סיכוי לשרוד בחיים את המלחמה, כי רק על חלק מן היהודים נגזר גירוש, או אף השמדה, ניתן היה לשער כי ייווצרו התנגדות ואף זעם כלפי אלה אשר בשל התנגדותם לגרמנים בוודאי יביאו אסון על כל אלה שהצליחו לשרוד עד כה. ללא תמיכה מוסרית, ההתנגדות לגרמנים בתוך חומות הגטו תהיה חסרת טעם ואף הרסנית.

ואף על פי כן, הלוחמים בגטו ורשה - אי"ל ואצ"י - בחרו לנהל את ההתנגדות לגרמנים בתוך הגטו. הם הבינו כי שלא כמו התרומות שיוכלו לתרום ללוחמת הפרטיזנים נגד הגרמנים, התנגדות בתוך הגטו תזוהה בצורה ייחודית בתור התנגדות יהודית לגרמנים, ותהפוך לקרב על כבודו של העם היהודי. קרב נואש, קרב שבו נגזר עליהם לנחול מפלה צבאית, אך קרב שהשפעתו ההיסטורית תהדהד לאורך דורות. ההחלטה הקשה והנוראה מכול היתה בחירת העיתוי הנכון לקרב הזה.[111]

הלוחמים בגטו המתינו לרגע שבו תהיה להם התמיכה המוסרית של תושבי הגטו. רגע זה הגיע רק לאחר שבגירוש הגדול נשלחו 270,000 גברים, נשים וטף אל תאי הגזים בטרבלינקה. כאמור, הגירוש ההמוני הסתיים ב-21 בספטמבר 1942.

יהושע פרלה, סופר ידוע שכתב ביידיש, ואשר שרד את הגירוש הגדול, כתב בגטו ורשה באוקטובר 1942, "לשלוש פעמים מאה אלף איש לא היה האומץ

לומר: לא. כל אחד מהם ביקש להציל את עורו בלבד. כל אחד מהם היה מוכן להקריב אף את אביו, את אמו, את אשתו ואת ילדיו."[112] המילים הללו נכתבו שישה חודשים לפני פרוץ מרד גטו וארשה.

אנשים עגומים ומדוכאים נותרו בגטו לאחר היום האחרון של המשלוחים לטרבלינקה. אבות איבדו רעיות וילדים, נשים איבדו את בעליהן, משפחות שלמות נספו. ביום כיפור, היום האחרון לגירוש, חלק מניצולי הגירוש הגדול נאספו כדי לקיים תפילות בגטו, בכל מקום שבו התאפשר הדבר. בבתי מלאכה ובדירות קטנות התקבצו יהודים כדי להקשיב לחזן המזמר את תפילות היום הקדוש. כל אלה שבאו לתפילה איבדו בני משפחה וידידים בשבעת השבועות האחרונים. באחד מבתי המלאכה הוביל את התפילה החזן המפורסם גרשון סירוטה. במשך שנים הוא שימש כחזן בית הכנסת הגדול טלומאצקי בוואראשה, זכה לפרסום עולמי בהופעותיו הרבות באירופה ובארצות הברית, ואף כונה "קארוזו היהודי". קולו של סירוטה נשבר בהגיעו לתפילה האחרונה, "אבינו מלכנו", ובכי נשמע מן הקהל הקטן כאשר הוא שר את המילים, "אבינו מלכנו, חמול עלינו ועל עוללינו וטפנו, אבינו מלכנו, עשה למען הרוגים על שם קודשך... אבינו מלכנו, נקום נקמת דם עבדיך השפוך."[113] אך כיצד אפשר יהיה לנקום את רצח המיליונים, ומה תביא השנה החדשה בכנפיה לאלה ששרדו עד כה?

בעקבות הגירושים התרוקנו לחלוטין אזורים שלמים של הגטו. הגטו היה מורכב כעת משלושה אזורים מבודדים - מה שנותר מן הגטו המרכזי, אזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, ואזור בתי המלאכה של המברשות. הגרמנים הורו לאוכלוסיית הגטו לעבור לאזורים חדשים עד 27 בספטמבר בשעה 2 אחר הצהריים. בין האזורים המיושבים היו עתה גושי בתים גדולים, נטושים מאדם. רוב הניצולים היו פועלים בבתי המלאכה, עובדי היודנראט, שהחזיקו מסמכים שהתקבלו על דעת הגרמנים, ואחרים שהסתתרו בבתי המלאכה ובבונקרים שהוכנו מראש ובמקומות מסתור במהלך פעולות האיסוף היומיות. רבים מהם איבדו בגירושים את בני משפחותיהם הקרובים ביותר.

מצב הרוח בגטו השתנה. לא היה כל ספק כי המוות המתין למגורשים, וכי כוונת הגרמנים, בסופו של דבר, היא לחסל לחלוטין את גטו וארשה. לא נותרו עוד האשליות כי הגרמנים לא יעזו לעשות בוואראשה את מה שעשו בווילנה ובלובלין. הפועלים בבתי המלאכה עדיין נצמדו ל"עבודה הפרודוקטיבית" שלהם, אך רבים

מהם כבר התכוננו לגרוע מכול. נבנו בונקרים ומקומות מסתור אחרים, ואלה שהיו להם אמצעים כספיים, או מראה "ארי", עשו סידורים לעזוב את הגטו ולנסות למצוא מקום מחבוא בוורשה ה"ארית". היו כאלה שרכשו אקדחים, ורעיון ההתנגדות לגרמנים, בפעם הבאה שבה יתחילו הגירושים, הלך וקנה לעצמו תומכים.

גם אי"ל וגם אצ"י, מבלי שתיאמו זאת ביניהם, החליטו על אותם צעדים בדיוק כדי להתחזק ולהכין את עצמם לקראת הקרב הממשמש ובא: להרוג שוטרים במשטרה היהודית ומשתפי פעולה אחרים עם הגרמנים בגטו, על מנת להחליש את סמכות היודנראט ולהשליט את סמכותם-הם במקומה, תוך ריפוי ידיהם של משתפי הפעולה עם הגרמנים; לאלץ את היודנראט לתרום כספים ולהוציא בכוח כספים מיהודים עשירים בגטו; ולהשתמש בכספים אלה לרכוש נשק בצד ה"ארי", להבריח את הנשק לגטו, ולבנות מאגר נשק לחימוש לוחמיהם.

המטרה הראשונה היתה שרינסקי. יעקב לייקין, שירש את שרינסקי כמפקד המשטרה היהודית, היה היעד הבא. ב-29 באוקטובר עקבה חוליה שמנתה שלושה מחברי "השומר הצעיר", שהונחתה על ידי אנילביץ', אחרי לייקין בדרכו לביתו מתחנת המשטרה. הוא נורה ונהרג. אי"ל פִּרסם הודעה שהודפסה במכונת כתיבה ובה נאמר כי גזר הדין נגד יעקב לייקין בוצע ב-29 באוקטובר בשעה 6:10 בערב. חודש לאחר מכן, ב-29 בנובמבר 1942, עקבה יחידת אי"ל אחרי ישראל פירסט, פקיד היודנראט, ששיתף פעולה עם הגסטאפו, בדרכו לביתו בגטו. גם הוא נורה ונהרג.[114] לוחמי אצ"י נכנסו לביתו של יורק פירסטנברג, אחד הקצינים הבכירים במשטרה היהודית, ולאחר שקראו באוזניו את רשימת פשעיו, הוציאו אותו להורג בירייה. לאחר מכן הוציאו לוחמי אצ"י להורג את אנה מילביץ, לשעבר חברה ב"שומר הצעיר", שהפכה להיות מלשינה של הגסטאפו. כמה סוכני גסטאפו באזור בתי המלאכה של המברשות הוצאו גם הם להורג על ידי אצ"י. לוחמי אי"ל ואצ"י בחרו בזה אחר זה קצינים ושוטרים במשטרה היהודית ופקידים ביודנראט ששיתפו פעולה עם הגרמנים, וכך החלישו את סמכות היודנראט והמשטרה היהודית. אברהם לוין, אחד מרושמי היומנים בגטו, לא ידע באותה עת - כמוהו כרוב יהודי הגטו - מי הם המוציאים להורג. "אין יודעים דבר ברור על רצח זה," הוא כתב ביומנו על הריגת לייקין, "משערים שזהו מעשה נקמה וגמול באלה היהודים שגיאלו את ידיהם בדם אחיהם, בצודם מאות אלפים יהודים לאומשלאגפלאץ ולטרבלינקה."[115] ב-30 בנובמבר 1942 הוא שוב התייחס להוצאתם להורג של משתפי פעולה

יהודים בגטו מבלי לדעת את זהות המתנקשים: "המעשה הזה עשה רושם חזק על היהודים והבהיל את אלה שמצפונם אינו נקי וידיהם מגואלות בדם קדושים."[116]

הגרמנים לא טרחו להתעסק בהריגת יהודים על ידי יהודים בגטו. הם הקימו ארגון של סוכניהם בגטו, "זאגייב", שהתחפש לארגון מחתרתי של התנגדות, במגמה ללכוד בשורותיו יהודים שתִכננו התנגדות. כאשר הוסר המסווה מעל פניהם, רוב חברי "זאגייב" חוסלו על ידי לוחמי אי"ל ואצ"י.

באווירה שנוצרה בעקבות חיסולי העונשין, קל היה לשחד חברים במשטרה היהודית ובמשטרה הפולנית ששמרו על הכניסה לגטו. כך התאפשר להבריח נשק ותחמושת לגטו. החלה הברחה בקנה מידה משמעותי של אקדחים ורימוני יד לגטו, שבוצעה על ידי אי"ל ואצ"י, אך גם על ידי יחידים וקבוצות ללא שיוך. כל מה שנדרש היה כסף לקניית נשק בוורשה ה"ארית", והברחת הנשק לגטו הפכה לעסק משגשג לאלה שהתכוונו להרוויח מן המצב.

אך מאין יבוא הכסף לרכישת הנשק והתחמושת? שום סיוע לא הגיע מהסוכנות היהודית בארץ ישראל, אך אי"ל קיבל סיוע כספי מסוים מיצחק גיטרמן ודוד גוז'יק, נציגי ה"ג'וינט" בגטו, שהיתה להם גישה לכספים שהועברו לגטו על ידי ה"ג'וינט" העולמי. אצ"י לא נהנה מכספים אלה, שנשמרו לטובת הארגונים הקשורים עם הממסד. אבל רוב הכסף הושג על ידי פשיטות על יהודים עשירים, אלה שמצאו דרכים להרוויח מן המצב בגטו באמצעות קשרים עם היודנראט, המבריחים או הגרמנים. גם אוצר היודנראט הפך ליעד להחרמת כספים לטובת ההתנגדות. אי"ל ואצ"י ביצעו פעולות כאלה, שכונו "החרמות". אך הם לא היו היחידים. כנופיות גנבים, ביניהם גם שודדים פולנים שנכנסו לגטו, שלפעמים התחפשו ללוחמי אי"ל או אצ"י, ניצלו את המצב של "איש הישר בעיניו יעשה" בגטו באותה תקופה, וגנבו כל מה שיכלו. קומוניסטים יהודים, חברי המפלגה הקומוניסטית הפולנית (PRR) ביצעו גם הם לפעמים החרמות של כספים מיהודים בגטו, על אף שהם הצטרפו לאי"ל ולכאורה היו כפופים למשמעתו. אולם הרוב המכריע של הכסף שהושג בהחרמות אלה נלקח על ידי אי"ל ואצ"י.

הואיל ואי"ל ואצ"י לא תיאמו את פעולותיהם, הם מצאו עצמם באופן תדיר פונים לאותם יעדים, תובעים כסף מאותו אדם, או מפעילים לחץ על אדם אשר לדעת הארגון הלוחם האחר מוטב היה להניחו לנפשו. כך, למשל, אנשי אי"ל טענו כי על אף שפירסטנברג הרוויח ביושר את גזר דין המוות שהוטל עליו מטעם אצ"י, הם כבר היו במו"מ איתו על נשק שהוא הבטיח להשיג להם, בניסיון לקנות את חייו מהם. כאשר אצ"י הרג כמה בלשים גרמנים, ללא מדים, שסיירו בחוצות הגטו, אי"ל

ראה בזה פעולה שגויה, וחשש כי הדבר יביא פעולות גמול גרמניות מיידיות. אך לפחות לכאורה, העניין עבר ללא תגובה.

מפעם לפעם פרצו קטטות בין חברי שני הארגונים בשל חילוקי דעות מסוג זה. זה קרה פעם בדירה ברח' לשנו 74, שבה התגורר אחד היהודים העשירים בגטו. כאשר נודע לצוקרמן כי אצ"י מתכונן להיכנס לדירת האיש, הוא שיגר לאזור יחידה של אי"ל כדי למנוע את ההחרמה. בתקרית אחרת תבע אצ"י כסף מאברהם גפנר, ראש רשות האספקה של היודנראט. אולם גפנר הודיע כי הוא ישא ויתן עם צביה לובטקין בלבד, והיתה זו היא שלבסוף קיבלה ממנו כסף ואספקה עבור אי"ל.[117]

היודנראט נלחץ והושפל על ידי הקנסות שהוטלו עליו ועל ראשו, מארק ליכטנבאום. אי"ל חטף את בנו ואיים להוציאו להורג אם לא ישלם את הקנס שהוטל עליו. במקרה אחר אילצו לוחמי אי"ל את גזבר היודנראט לפתוח את כספת היודנראט ורוקנו אותה מתוכנה. הכסף שימש לרכישת נשק בווארשה ה"ארית", שהוברח אל הגטו.

לפיגלה פלטל בת ה-21, שכינויה היה ולאדקה, חברה ב"צוקונפט", תנועת הנוער של ה"בונד", היתה חזות "ארית", והיא עבדה כבלדרית בשירות אי"ל. אחת ממשימותיה היתה לרכוש נשק בווארשה ה"ארית" ולהבריחו אל הגטו. "תחילה היית צריך למצוא נשק. סיכנת בזה את חייך, אך השגת את הנשק. אחר כך היה צריך להבריח את הנשק שנרכש אל הגטו," היא כתבה לאחר המלחמה.[118]

גם לדוד לנדאו, חבר בית"ר לפני המלחמה, היתה חזות "ארית" והוא דיבר פולנית מושלמת, ובאופן זה יכול היה לנוע בווארשה כאשר יצא מן הגטו, מחופש לפולני ומחפש נשק לשם רכישתו והברחתו אל הגטו, כדי להוסיפו למאגר הנשק של אצ"י. בעת שהיה יוצא מן הגטו היה מסתיר על גופו חבילת שטרות, שנועדו לשמשו לרכישת נשק או תחמושת. לפעמים קיבל פקודות ספציפיות להשיג סוגים שונים של תחמושת לנשק שהיה במחסן. בדרך כלל היה קונה נשק מכל הבא ליד, עם כמה כדורים. לאחר מכן היה מזמין כמויות גדולות של כדורים התואמים לנשק שרכש. הוא הפך לאחד הקניינים העיקריים של הנשק בווארשה ה"ארית".[119]

לוחמים אחדים של אצ"י היו יוצאים מן הגטו כל בוקר, יחד עם אחרים שהועסקו על ידי הגרמנים בעבודה מחוץ לגטו. הם עבדו בתחנת הרכבת "ווארשה-פראגה". לתחנה זו הגיעו חיילים גרמנים ואיטלקים רבים, שחזרו מחזית סטלינגרד. חלקם

רצו מאוד למכור את נִשקם תמורת מזומנים. נשק זה עשה את דרכו למאגר של אצ"י.[120]

שושנה ("אמילקה") קוסובר בת ה-20, חברת בית"ר בראדזימין לפני המלחמה, החליטה לעבור לווארשה ב-1942, כאשר החלו ההוצאות להורג באזור שלה. בווארשה היא החלה לעבוד אצל אולגירד רודניצקי-אוסטקיאוויץ', קצין AK ("ארמיה קראיובה"), המחתרת הפולנית, כשהיא מעמידה פני פולנייה. היא נעשתה בלדרית של ה-AK, ובלטה באומץ לִבה ובתושייתה. אך היא לא שכחה את שורשיה ובאה תכופות לביקורים במטה אצ"י בגטו, ברח' מוראנובסקה 7, ובכל אחד מביקוריה הביאה עִמה נשק שהבריחה לתוך הגטו. באחד המקרים היא נכנסה למשרדו של פרנקל והביאה לו כמה אקדחים שהבריחה לגטו. היא הביטה בו ואמרה, "שמע, אתה נראה כמו פולני ומדבר פולנית מושלמת. אתה יכול לעזוב את הגטו, לחיות בביטחון יחסי בצד השני, ולעזור לארגון שלך משם." "אני אשאר כאן עד הסוף," השיב פרנקל. "אמילקה" ידעה כי זו תהיה תשובתו, אך לא יכלה להתאפק מלומר, "אז אתה רוצה למות כגיבור." "לא," השיב פרנקל, "אני לא רוצה לחיות בכל מחיר. אני רוצה למות כאדם."[121]

לא את כל הנשק למען אצ"י צריך היה להבריח דרך שערי הגטו, שעליהם הופקדו שומרים. אצ"י בנה שתי מנהרות מתחת לחומות הגטו - האחת ברח' מוראנובסקה 7, באזור הגטו המרכזי, והשנייה בקרמליצקה 5, באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ. מנהרות אלה שימשו בין היתר להכנסת נשק אל הגטו.

פרנקל הבין כי האקדחים ורימוני היד שהוברחו אל הגטו יוכלו להועיל בהיתקלויות מטווח קצר, אך לא יעזרו הרבה בהיתקלויות עם חיילים גרמנים החמושים בנשק קרב סטנדרטי. היה צורך להשיג נשק בעל טווח גדול יותר, כמו רובים ומקלעים.

אולם נשק מסוג זה ניתן היה להשיג רק אצל המחתרת הפולנית. פרנקל חיפש קשר אל מחתרת זו, בתקווה כי בנסיבות הנוכחיות ניתן יהיה לחדש את הקשר הטרום-מלחמתי בין הרביזיוניסטים לבין ממשלת פולין. הוא הצליח להגיע אל יאנוש צ'זארי קטלינג-שמלי, שכינויו היה "ארפאד". קטלינג היה בין מנהיגי קבוצה מחתרתית פולנית בשם PLAN (ר"ת של פולסקה לודובה אקציה ניאפודלגלושצ'ובה - פעולת העם הפולני למען חירות), שהיתה קשורה עם ה"ארמיה קראיובה", ארגון המחתרת הפולני העיקרי.

קטלינג לא רצה לקבל החלטות כלשהן לפני שייפגש פנים אל פנים עם מנהיג המחתרת היהודית המבקש את עזרתו. הוסדרה פגישה בבוקר חורפי קר, בשעה 11

בבוקר, בטארגובק, רובע מרוחק של מעמד הפועלים הפולני, באזור של בית הקברות ברודנו. לקטלינג היו פקפוקים רציניים לפני הליכתו למפגש. המקום שנקבע היה מרוחק ומבודד, ובהחלט היה עלול להתגלות כמלכודת. בדרכים נעו פטרולים גרמניים רבים, שהפכו את הנסיעה למסוכנת. ואף על פי כן, לא עמד בפיתוי להיפגש עם יהודים אשר, כך סופר לו, נחושים להילחם באויב המשותף. חמוש בנִשקו, מלווה על ידי שלושה שומרי ראש חמושים, התקרב קטלינג בזהירות אל המקום שנקבע לפגישה.

המקום שבו עמדה הפגישה להתקיים היה מבודד משאר הבניינים באזור. היה זה צריף פרימיטיבי, חד-קומתי, לא ממש מתאים למגורי אדם. בהיכנסו לבניין מצא קטלינג חדר נמוך ואפל, מלא במדפי עץ שעליהם אוחסנו כמויות גדולות של רימוני יד, תחמושת ואקדחים. בחדר עמדו כמה גברים צעירים בשנות העשרים שלהם, שאותם זיהה כיהודים, לבושים בבגדים פשוטים ומגפיים על רגליהם. בחגורותיהם היו תקועים אקדחים ורימונים. על פי התנהגותם לא התקשה קטלינג לזהותם כחברי ארגון צבאי. היו אלה פאבל פרנקל וכמה מחבריו באצ"י.

לא היה מקום לשבת, והקבוצה כולה עמדה במהלך השיחה, כשהידיים בתוך כיסי המעילים, בגלל הקור. לאחר לחיצות ידיים נימוסיות החל פרנקל, בפולנית שוטפת, לתאר את אופיו ומטרותיו של ארגונו. בהכירו היטב את הפולנים ידע פרנקל מה יעורר ביותר את עניינם. "ברצוננו להיות חלק מן המחתרת הפולנית ולהשתתף בפעולות נגד הגרמנים מחוץ לגטו," הוא אמר לקטלינג, "אנו גם מצפים שיכולותינו הצבאיות בגטו ינוצלו במקרה של התקוממות נגד הגרמנים. אנו מצהירים על נאמנותנו לפולין ולהנהגת המחתרת הפולנית," הוא סיים. קטלינג הקשיב בסבלנות. עכשיו החל פרנקל למנות את בקשותיו של אצ"י. "אנו רוצים לרכוש מכם נשק ואנו מבקשים שמדריכים מטעמכם יבואו אל הגטו כדי להדריך את לוחמינו."

בהמשך השיחה למד קטלינג כי פרנקל כבר עשה ניסיונות אחדים לקבל סיוע מן המחתרת הפולנית, אך כולם נכשלו. "אנו מניחים כי הבעיה היתה נעוצה באנשים שעִמם באנו במגע, ולא במדיניות הרשמית של המחתרת הפולנית, ולכן החלטנו לעשות ניסיון."

"אנו תלמידי ז'בוטינסקי," הסביר פרנקל, ותיאר את היחסים המיוחדים שהתפתחו בין ז'בוטינסקי לבין ממשלת פולין לפני המלחמה, ואת הסיוע שתנועתו קיבלה באותה עת מהצבא הפולני, כולל הדרכה לחברי הארגון הצבאי הלאומי שבאו לפולין מארץ ישראל. "אף שהתנאים שונים כעת, אנו מקווים כי נוכל להקים מערכת יחסים דומה. אנו שמים את מבטחנו בעם הפולני ובמנהיגיו," סיים פרנקל.

קטלינג ענה כי אין לו הסמכות בשם ה-AK או ה"דלגאטורה" להשיב על דרישותיהם או אף לשאת ולתת עִמם. "אך אני מוכן ליטול על עצמי את המשימה להסדיר את הסיוע שאתם מבקשים." הם קבעו זמן ומקום לפגישתם הבאה, וקטלינג קיבל הזמנה לבקרם בגטו.

"אבל איך אוכל להגיע אליכם בגטו, ואיך הצלחתם לצאת מן הגטו אל המקום המרוחק הזה?" שאל קטלינג. פרנקל הסביר לקטלינג כי אצ"י בנה מנהרה שהובילה החוצה מן הגטו, כי הם יצאו מן הגטו בשעת לילה לפני כמה ימים והגיעו לצריף זה, שאותו שכרו מנהג חשמלית פולני. כאן הם ריכזו נשק ומזון שהשיגו בווארשה, כדי להביאם אל הגטו דרך המנהרה. ביום הפגישה הם רכשו כמות גדולה של נשק ותחמושת, שהם חייבים להכניס אל הגטו בהקדם האפשרי. קבוצת הלוחמים של אצ"י היתה חמושה היטב והם חשו ביטחון ביכולתם להגן על עצמם, אם ייעצרו על ידי האויב. הם הציבו שומרים מסביב לצריף והיו מוכנים להגן עליו אם יתגלו.

אף שקור מקפיא שרר בצריף, הקרח נשבר בין הצדדים, בין הצעירים היהודים לבין מנהיג המחתרת הפולני. קטלינג התרשם מאוד. הבחורים האלה נראו נחושים להילחם בגרמנים, ולפחות למראית עין לא חרדו מן הסכנות הניצבות מולם. הוא התרשם שהם מסורים ואחראים. בעת שנפרדו אמר קטלינג לפרנקל כי יעשה כל שביכולתו כדי לסייע להם לבצע את תוכניותיהם. שניהם חשו, בעת הפרידה, כי ברית של אמון נקשרה ביניהם, וכי הם לא יכזיבו איש את רעהו.

בראשית ינואר נכנס קטלינג אל הגטו דרך מנהרת מוראנובסקה (ראו פרק 4), כדי להיפגש שוב עם פרנקל ועם אנשיו. במנהרה אפשר היה להשתמש רק בשעות הלילה. לשם כך צריך היה להיכנס לבית ברחוב מוראנובסקה 6, בצד האחר של החומה המקיפה את הגטו, לפני תחילת העוצר, ואז להיכנס למנהרה, דרך המרתף, לאחר שהשתרר חושך. המנהרה היתה מוארת בתאורה חשמלית ומרופדת בשמיכות, וקטלינג נאלץ לזחול על ארבע לאורך כל המנהרה. ביוצאו מן המנהרה הגיע קטלינג אל מרתף הבית במוראנובסקה 7, שם קיבל את פניו פרנקל, שעלה יחד עִמו אל המִפקדה. יחידה של חיילי אצ"י חמושים עמדה שם למסדר המפקד. פרנקל מסר לקטלינג דו"ח על המצב בגטו ועל הכנותיהם. קטלינג התרשם ביותר מן ההתנהגות הצבאית של לוחמי אצ"י ומן הצורה המדויקת והמהימנה שבה מסר פרנקל את דיווחו.

עכשיו הגיע תורו של קטלינג לדווח. הוא התנצל על כך שטרם קיבל תשובה מ-AK, משום שלא היה די זמן כדי להסדיר זאת. עם זאת, הוא הביא עִמו חומרי נפץ ונוזלים לבקבוקי מולוטוב, והיה מוכן להדריך את לוחמי אצ"י בשימושם. הוא בילה

את הלילה במתן הדרכה על השימוש בחומר שהביא לגטו, ועזב עם עלות השחר באותה דרך שבה הגיע, המנהרה.

קטלינג חזר אל הגטו כמה פעמים, ושיתוף פעולה הדוק נוצר בינו וארגונו לבין אצ"י, על אף שלא השיג את אישור ה-AK לשיתוף פעולה זה. כאשר שומר הבית במוראנובסקה 6 סירב לשתף פעולה בנוגע לשימוש במנהרה, קטלינג החליף אותו באחד מאנשיו.[122]

אריה (יורֶק) וילנר נולד ב-1917 בוורשה והיה חבר פעיל ב"השומר הצעיר" בבירת פולין. יחד עם רבים מחבריו הוא נמלט לווילנה כאשר הצבא הגרמני התקרב לוורשה, והיה בווילנה כאשר הגרמנים התחילו את הטבח ההמוני בפונאר. באוקטובר 1942 הוא הצליח להגיע מווילנה אל גטו ורשה. היתה לו חזות פולנית, וקל היה לו לנוע מחוץ לגטו. אי"ל בחר בו לייצוג בוורשה ה"ארית" לצורך רכישת נשק עבור הארגון. ניסיונותיו הראשוניים ליצור קשר עם ה-AK העלו חרס. "אין אנו מאמינים שאתם היהודים תילחמו, אתם הולכים כצאן לטבח," אמרו לו נציגי ה-AK. בייאושו פנה וילנר אל הקומוניסטים, שהיו ידידותיים יותר, ודרכם הצליח לרכוש כמה אקדחים ישנים ורימוני יד, שהוברחו אל תוך הגטו בראשית ספטמבר 1942. אלה היו כלי הנשק שהתגלו על ידי הגרמנים בעת שהועברו ממקום מחבוא אחד בגטו לאחר, ב-3 בספטמבר.

פרנקל היה בר מזל בקשר שהצליח ליצור עם קטלינג. לעומתו, וילנר, שניסה להשיג את עזרת ה-AK לאי"ל, נתקל בצרות אינסופיות. בפגישתו הראשונה עם נציגי ה-AK הוא נשאל מי הם חברי הארגון שאותו הוא מייצג. הובהר לו כי תנאי לכך שה-AK תעזור למחתרת בגטו הוא שתייצג את כל המפלגות והתנועות בגטו. לאחר ההסכם שהושג עם ה"בונד" בנובמבר, וייסוד הוועדה לפיקוח על פעילות אי"ל, יכול היה וילנר למסור להם כי כל המפלגות מיוצגות באי"ל. הוא אף כלל את הרביזיוניסטים, ביודעו כי היחסים שהיו לרביזיוניסטים לפני המלחמה עם ממשלת פולין והצבא הפולני היו מוכרים היטב ל-AK. בתבונה הוא העלים את השתתפותם של הקומוניסטים באי"ל, ביודעו עד כמה עוינת ה-AK את הקומוניסטים, ואת חשדה כי התנועות הציוניות-סוציאליסטיות קרובות בהשקפתן אל הקומוניסטים.

אבל כעת הציבה ה-AK דילמה בפני וילנר. אנשי המחתרת הפולנית אמרו לווילנר כי כתנאי לתמיכתם, הם דורשים הצהרה כי במקרה של מלחמה בין פולין

לבין בריה"מ, אי"ל יהיה מוכן ללחום נגד הצבא האדום. תביעה זו, ביחס למצב היפותטי עתידי, שקשה היה לשערו באותה עת, גרמה לעצבנות גדולה בין חלק מהארגונים החברים באי"ל, שנצמדו לאידיאולוגיות הטרום-מלחמתיות אפילו בעת הזאת. במקום לפטור את הנושא כבלתי רלוונטי ולומר ל-AK את מה שרצתה לשמוע, נפתח דיון ארוך ומורכב. "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון - שמאל" חשו כי הצהרה כזו תהווה בגידה ב"אידיאלים המקודשים ביותר שלנו". נציגי ה"בונד" סירבו להביע דעה בעניין. ישיבת אי"ל שהתכנסה לדון בדרישה הפולנית לא הצליחה להגיע לסיכום. למחרת הם נפגשו שנית, וברלינסקי בא עם רעיון כיצד להשתחרר מן הדילמה הזאת. הוא הציע כי במקום אי"ל, הוועד היהודי הלאומי (ZKN) יעביר לפולנים הצהרה שבה יאמר, "כאזרחי פולין, אנו מחויבים להחלטותיה של ממשלת פולין." לאחר מכן ברלינסקי, שדיבר בשם "פועלי ציון - שמאל", טיהר את מצפונו באמצעות נשיאת הנאום הבא: "חברים יקרים! במקרה של סכסוך בין פולין לבין בריה"מ אנחנו נעשה הכול כדי להחליש את יכולת הלחימה של פולין. מקומנו הוא בשורות הצבא האדום, ואנו נעשה כל שבכוחנו כדי לסייע לו לנצח. נובמבר 1917 לימד אותנו כי רבים מידידינו היום יהפכו לאויבים מרים ברגע המכריע של המאבק על השליטה במעמד הפועלים. התאחדנו כדי להילחם נגד הכובש הגרמני, נגד חיסול ההמונים היהודים בגטו וארשה. אין להוציא מכלל האפשרות כי הנשק שנרכוש במאמץ משותף יופנה איש נגד רעהו, בעת שבה ייקבע אופיו של העולם בעתיד, אם האינטרסים הפוליטיים של מעמד הפועלים וחלוציו (האוואנגארד, במקור) ידרשו זאת מאיתנו." נציג "השומר הצעיר" הנהן בראשו להסכמה, ונציג ה"בונד" שתק. לאחר קבלת ההצהרה מטעם הוועד היהודי הלאומי לא השמיעה ה-AK דרישות נוספות בעלות אופי פוליטי.[123]

לגנרל סטפאן רובצקי ("גרוט"), מפקד ה-AK באותה עת, היתה דעה שלילית בעליל כלפי אספקה כלשהי של נשק ליהודים בגטו. במברק לממשלת פולין הגולה הוא כתב ב-2 בינואר 1943: "יהודים מכל מיני קבוצות, כולל קומוניסטים, פנו אלינו לאחרונה בבקשה לנשק, כאילו יש ברשותנו מחסנים מלאים בנשק. בתור ניסיון, הוצאתי כמה אקדחים. אין לי שום ביטחון שהם בכלל ישתמשו בנשק הזה. לא אתן עוד שום נשק." על מנת שעמדה זו תובהר מעל לכל ספק, קטלינג הועמד לבית דין צבאי של ה-AK באשמת הסיוע שהגיש לאצ"י.[124]

וילנר, שנעזר בטוסיה אלטמן, לא הצליח להשיג שום סיוע משמעותי מה-AK, ונאלץ להסתפק ברכישות מזדמנות של נשק, שהוברח לאחר מכן אל הגטו דרך שערי הכניסה.

לא מספר הלוחמים היהודים, כי אם המספר והאיכות של כלי הנשק שברשותם, הם שעתידים היו לקבוע את אופי הקרב עם הגרמנים, כאשר יבוא.

לקראת ערב 23 בדצמבר 1942, יום לפני ערב חג המולד, קיבל דוד לנדאו הזמנה להשתתף בישיבה במטה אצ"י במוראנובסקה 7. מועד הפגישה נבחר בתבונה על ידי מנהיגי הארגון, על סמך ההנחה כי הגרמנים יהיו עסוקים בהכנות לחגיגות, ולא יופיעו בגטו. בעודם ממתינים למנהיגיהם תפסו הנאספים מקומות על הספסלים הארוכים שהושמו בחדר הגדול ביותר בדירה, והחליפו דעות על ההתפתחויות מאז הגירוש הגדול ועל המצב הנוכחי בגטו.

לקח זמן מה בטרם הגיעו המנהיגים. היו אלה פרנקל, רודל, והאחים לופאטה - יאן ויוזק, בניו של האופה לופאטה. פרנקל קם לדבר. הוא הזהיר כי בכל רגע יכול להתרחש ניסיון חדש מצד הגרמנים לחסל את הגטו. האבדות הכבדות שנגרמו לגרמנים בסטלינגרד, רבע מיליון החיילים שנותקו מיתר הכוחות, והתבוסה המתקרבת שם, עלולים להובילם להחלטה לפרוק את תסכולם על שארית יהודי וארשה. יחד עם התקדמות בעלות הברית בצפון אפריקה, ייתכן בהחלט שהמפלה הגרמנית בסטלינגרד מבשרת את תבוסת הגרמנים במלחמה. "כן, חברים," המשיך, "אפשר כבר לראות את סופה של גרמניה ההיטלראית, אך אנו לא נחיה כדי להגיע לזה."

פרנקל המשיך ואמר כי היקף מסע ההשמדה הגרמני נגד היהודים ידוע היטב בלונדון ובוושינגטון, אך לא ננקטו שום צעדים להפסקת ההרג. "אנו לבדנו," הוא הכריז, "נצטרך להילחם לבדנו על כבודו של העם היהודי ועל הזכות למות בכבוד, ולגרום לגרמנים מספר מקסימלי של אבדות."

לאחר מכן תיאר פרנקל את היחסים בין אי"ל לבין אצ"י. בעניינים הנוגעים לאיסוף כספים בגטו לצורך רכישת נשק, הושג תיאום עם אי"ל, על מנת למנוע פנייה לאותו אדם מצד שני הארגונים. חילוקי הדעות באשר למבנה הארגוני נמשכו - אי"ל התעקש לקבל רק חברי תנועות נוער ומפלגות פוליטיות, ולהתארגן ביחידות קרביות בהתאם לשיוך המפלגתי, בעוד שאצ"י פתח את שורותיו לפני גברים ונשים שלא השתייכו לשום מפלגה או תנועה.

לאחר שפרנקל סיים את דבריו הגיע זמן השאלות. שאלה שחזרה ונשנתה היתה מתי תתחיל הלחימה בגרמנים. האם הקרב יתחיל כאשר יחדשו הגרמנים את הגירושים? רבים לא שבעו נחת, כאשר פרנקל נמנע מלהשיב על השאלה, באומרו כי ההחלטה תתקבל על פי המצב שיהיה באותו זמן. היה עליו להסביר כי הלחימה נגד הגרמנים תצטרך להיות חלק מהתקוממות כללית, ופירוש הדבר היה כי יהיה

עליהם להיות בטוחים שאי"ל יצטרף למרד. רבים סירבו לקבל תשובה זו, והאווירה בחדר נעשתה מתוחה.

"מדוע עלינו להמתין להם? ומה אם הם לא יורו על אנשיהם לתקוף את הגרמנים?" קראו כמה מן הנוכחים. פרנקל נותר רגוע אך תקיף: "אנו עצמאים בכל מה שנוגע לפקודה להשתמש בנשק נגד הגרמנים. אם נחליט כי הגיעה העת מחר, זו תהיה החלטתנו אנו. איש לא יוכל לומר לנו מה אנו יכולים לעשות ומה לא - ההחלטה תהיה בידינו." הוא הסביר כי על אף שבזמן זה, איכות הציוד שבידי אצ"י עולה על זו שבידי אי"ל, אי"ל מייצג כמעט את כל המפלגות והתנועות בגטו, ולכן חשוב כי ההתנגדות לגרמנים תהיה מאמץ משולב של שני הארגונים. פירוש הדבר היה כי אצ"י ימתין להחלטת הפיקוד של אי"ל באשר למועד תחילת המרד. "אם נגיע למסקנה כי הם כשלו ולא התחילו את הלחימה ברגע הנכון, תהיה לנו ההצדקה לפעול לבדנו," סיים פרנקל.

לא הכול היו מרוצים מהסברו של פרנקל, אך רודל קרא לסדר. "אתם חיילים, עליכם לקבל על עצמכם משמעת צבאית ולמלא את פקודותיו של מפקדנו," הוא אמר, ובזה ננעל הדיון.

בשלב מסוים יצא יוזק לופאטה מן החדר. כשפרנקל קרא לו לחזור, הוא הופיע לתדהמת כל הנוכחים לבוש במדי ס.ס. פרנקל הסביר כי אצ"י הצליח לרכוש מדים כאלה והוא מתכוון להשתמש בהם כדי לזרוע בלבול בשורות הגרמנים, בבוא העת לכך. בינתיים, הדגיש, יש לשמור על כך בסוד גמור. לאחר מכן נאמר ללוחמי אצ"י כי הם חופשיים לצאת.[125]

מנחם קירשנבאום, יו"ר הוועד היהודי הלאומי (ZKN), הבין כי חיוני לאחד את שני ארגוני ההתנגדות. כאיש הציונים הכלליים, הוא - בניגוד לעמיתיו הציונים-סוציאליסטים בוועד - לא הגה עוינות כלפי הרביזיוניסטים. כדי לבדוק את הנושא הוא בחר שני אנשים שקיימו יחסים טובים עם הרביזיוניסטים, נחום רמבה והלל זיידמן. נחום רמבה, מזכיר היודנראט שנהנה מיוקרה רבה, היה אחיו של אייזיק רמבה, בעבר ממנהיגי בית"ר בפולין שעלה ארצה, ועתה נשא בתפקיד בכיר בתנועה הרביזיוניסטית בא"י. הלל זיידמן, שהיה עיתונאי לפני המלחמה וכעת שימש כארכיונאי הגטו, היה מקורב להנהגה הדתית של הגטו והיו לו ידידים רבים בקרב הרביזיוניסטים. קירשנבאום חשב כי לאור הרקע שלהם, רמבה וזיידמן יוכלו למצוא שפה משותפת עם הרביזיוניסטים. אך בה בעת, הם לא ייצגו את הפיקוד

של אי"ל, שכל חבריו השתייכו לתנועות עם היסטוריה ארוכה של עימותים ויריבויות מול הרביזיוניסטים. מה שיביאו עִמם רמבה וזיידמן בהחלט עלול שלא להתקבל על דעת הפיקוד של אי"ל. יתרה מכך, הוועד היהודי הלאומי לא כלל את "בונד", אשר לנציגו בוועדת התיאום היתה זכות הווטו על כל הסכם שאולי אפשר יהיה להשיג.

ב-7 בינואר 1943 עשו רמבה וזיידמן את דרכם אל בניין גדול בזמנהופה מס' 21, שאליו העביר היודנראט את משרדיו אחרי הגירוש הגדול. לאחר שטיפסו אל עליית הגג הם ירדו דרך פתח ברצפה שבקומת עליית הגג אל חדר חבוי שדלתותיו נחתמו, ונותר בו רק חור הצצה קטן. היה זה מקום מחבוא ששימש כמה מן הרביזיוניסטים בגטו. כאשר רמבה וזיידמן נכנסו אל החדר, הם זיהו בין הנאספים את הרביזיוניסטים לאון רודל וצבי זילברברג, אשר יחד עם אחיו, משה, הביא את הידיעות על מעשי הטבח בלובלין לגטו וארשה, באפריל 1942. כן נוכח ד"ר מיכאל סטריקובסקי, מהרביזיוניסטים הבולטים בגטו.

הם התיישבו, ולאחר שיחת נימוסין שאל רמבה מה מעשי ארגון ההתנגדות שלהם בתקופה זו. סופר לו כי אצ"י צובר נשק, וכי בזמן זה כמה מחבריהם משתייכים לחוליות עבודה היוצאות מן הגטו כל בוקר לעבודה בתחנה המזרחית של מסילת הברזל, מה שמאפשר להם לרכוש נשק ולאחר מכן להבריחו אל הגטו.

רמבה וזיידמן העלו את ההצעה כי הנשק שהם מכניסים אל הגטו יועבר למחסן נשק משותף, כחלק מתהליך של איחוד שני ארגוני ההתנגדות. במענה לכך העלו כמה מן הרביזיוניסטים הנוכחים דאגות לגבי הקשרים של ה"בונד" - החבר באי"ל - עם הסוציאליסטים הפולנים. לחששם, קשרים אלה עלולים להוביל לדליפת מידע שיסכן את ארגון ההתנגדות. רמבה הביע זלזול בדאגות אלה. ראשית, אמר, אנשי ה"בונד" מתעסקים בעיקר בכתיבת דו"חות לממשלת פולין הגולה בלונדון. שנית, אין הוא מאמין כי יש להם קשרים של ממש עם הסוציאליסטים הפולנים - הם רק מתרברבים בקשרים כאלה. זיידמן, מצִדו, היה זהיר יותר. הוא הודה כי פגישותיו עם סוציאליסטים פולנים הותירו אצלו רושם רע, בעיקר בשל יחסם ליהודים.

לאחר דיון ארוך הציעו רמבה וזיידמן כי ד"ר ודובינסקי ורביזיוניסט נוסף יהיו נוכחים בישיבות הוועד היהודי הלאומי, כצעד ראשון לקראת איחוד אצ"י ואי"ל. אך הדרך לאחדות בין אצ"י ואי"ל היתה עדיין רחוקה. רק אם פרנקל ואנילביץ' יוכלו להיפגש פנים אל פנים, ואם אנילביץ' יוכל להתגבר על המכשול של ה"בונד", ניתן יהיה לאחד את שני הארגונים.

זיידמן ניצל את ההזדמנות כדי לאסוף כמה פרסומים של אצ"י, ששוכפלו במכונת סטנסיל, לארכיונו. הוא הבחין בכותרתו של אחד המאמרים: "Morituri te

"salutant" (ההולכים למות מצדיעים לך), ברכת הגלדיאטורים ההולכים למות, בעוברם לפני קיסר רומא. לאחר מכן טיפסו הוא ורמבה חזרה לעליית הגג ומשם ירדו אל הרחוב, כשהם שבעי רצון מכך שהתקדמו צעד לקראת אחדות בין אי"ל ואצ"י. אך יידרש עוד מו"מ פורמלי בין שני הארגונים, בטרם ניתן יהיה להשיג משהו מהותי.[126]

ב-9 בינואר הגיע רייכספיהרר-ס.ס היינריך הימלר לווארשה. הוא נפגש עם הקולונל פרֶטֶר, ראש פיקוד החימוש בווארשה ועם מפקד הס.ס והמשטרה בווארשה, אוברפיהרר (אל"מ) פרדיננד פון זאמרן-פראנקנג. "באתי לווארשה," הכריז הימלר, "כדי לבדוק אם בוצעה פקודת הפיהרר לחסל את הגטו עד סוף 1942." נאמר לו כי יש עדיין כ-40,000 יהודים בגטו, וכי רובם מועסקים בבתי מלאכה העובדים למען המאמץ המלחמתי הגרמני. לדידו של הימלר, היה זה מספר גדול מדי. השאלה, מבחינתו, היתה מהו המספר המינימלי של יהודים שיש להשאירם בחיים כדי לעבוד בבתי המלאכה ולייצר מוצרים למען המאמץ המלחמתי. עניין זה היה שייך למחלקה של הקולונל פרטר. את כל השאר, הורה הימלר, יש להשמיד במהירות המרבית האפשרית. הימלר לא הגה אמון בחלק מאנשי העסקים הגרמנים כמו ואלטר טבנס ופריץ שולץ, שהשתמשו בעבודת עבדים יהודים בבתי המלאכה שלהם בגטו והתעשרו על ידי כך. "אלה ספסרי מלחמה, המפעילים 'תעשיות חימוש' פיקטיביות," הוא רגש. "יש לבדוק את ספרי החשבונות שלהם במיקרוסקופ, וצריך לגייסם לצבא ולשלוח אותם לחזית. אם אינני טועה, אדם שהיה חסר רכוש רק לפני שלוש שנים הפך כאן לאיש עשיר, אם לא מיליונר ממש, וזאת רק מפני שאנחנו, המדינה, דחפנו לזרועותיו עבודה יהודית זולה." לאחר שדיבר ברוח זו במשך זמן מה, הוא הורה לזאמרן-פראנקנג לגרש 8,000 יהודים תכף ומיד, ומן היתרה, לשלוח 16,000 למחנות עבודת כפייה. למעשה, באותה עת היו בגטו יותר מ-50 אלף יהודים, שהתכוננו לקראת פעולה גרמנית לחיסול הגטו. הם היו משוכנעים כי פעולה כזו תבוא בקרוב.[127]

למחרת, ב-10 בינואר 1942, קיבל זיידמן הזמנה לבקר בבונקר, אחד מרבים שצצו בכל רחבי הגטו. בונקרים תת-קרקעיים אלה היו מיועדים לספק מקומות מחבוא לתקופת זמן משמעותית, על מנת לאפשר ליהודים לשרוד את הגירוש הבא, ואולי אף להגיע לסוף המלחמה בחיים.

שני בחורי ישיבה הורו לו להופיע באותו יום בשעה 5 אחה"צ ברח' נאלווקי מס' 35. "בוא לבדך," נאמר לו, "ובלי שאלות." היתה נימה צבאית בהוראה שמסרו לו שני הנערים הלבושים לבוש חרדי מסורתי, שהפך נדיר בגטו באותם ימים. בשעה

היעודה הגיע זיידמן לנאלווקי 35, שם פגש אותו בחור ישיבה אחר, שהורה לו ללכת אחריו. הם עברו דרך מעברים רבים ושלוש חצרות, ולבסוף נכנסו למרתף, דרך כניסה שהיתה כשתי קומות מתחת לרחוב. הם המשיכו דרך המרתף, ויצאו ממנו ברח' קופייצקה מס' 11. שם טיפסו במדרגות אל הקומה העליונה. בחדר קטן היה סולם שהוביל לעליית הגג. הם טיפסו על הסולם והמשיכו דרך מעברים שונים, מתפתלים וחודרים דרך פתחים צרים, עד שלבסוף יצאו אל עליית גג ברח' זמנהופה 38. שם הם ירדו. הבניין היה חתום לגמרי. בהיכנסם לאחד החדרים, הם ניצבו מול תנור. בחור הישיבה נכנס אל התנור ונעלם. "בוא אחרי," הוא קרא אל זיידמן, שזחל אחריו לתוך התנור, ומצא עצמו בפתח המוביל אל מרתף. באמצעות סולם חבלים הוא ירד מטה, עד שלבסוף עמד על קרקע מוצקה. בהביטו סביבו ראה חדר גדול, מואר בנורות חשמליות. בחדר צדדי קטן ראה מטבח עם כירה חשמלית וכירת גז, ומזווה מלא מזון. לשאלתו לכמה זמן יספיק המלאי נענה כי הדבר תלוי במספר משתמשי הבונקר, אך ל-120 איש צריך המלאי להספיק לשמונה חודשים. "זה בוודאי יספיק, המצב לא יישאר כך יותר מזמן זה," נאמר לו.

הבונקר, אחד מרבים שנבנו בגטו, היה ממוקם מתחת לבניין שנחרב בהפצצות של 1939. מעל הקרקע היה רק חצץ ואבק, ללא סימן חיים. אך בבונקר היו כל הסידורים - תאורה חשמלית, מים, גז, מאגר מים מיוחד, שירותים ומלאי גדול של מזון. בנוסף היה מלאי פחם, במקרה שתופסק אספקת החשמל, ומלאי של נרות.

הבונקרים נבנו על ידי מהנדסים וטכנאים יהודים, שהעלו כמה רעיונות מחוכמים ביותר. זיידמן חשב כי הם בין ההישגים הטכנולוגיים של המלחמה, ובתום המלחמה, הם בוודאי יעוררו תדהמה בעולם. אך עוד לפני שהסתיימה המלחמה הרחיבו הגרמנים את הגטו, ולא נותרו בו עוד בונקרים. שום בונקר לא עמד בפני השיטות המסודרות שהפעילו הגרמנים כדי לגלותם ולצוד את תושביהם.

זיידמן הובל אל החדר הסמוך, שבו נערך שיעור גמרא. המהנדסים שבנו את הבונקר התירו את השימוש בו לתלמידי הישיבה. כמה מהם קרבו לזיידמן ואמרו לו כי הם עומדים להצטרף לתנועת ההתנגדות הרביזיוניסטית, אך הם זקוקים לכסף כדי לרכוש נשק. "עלינו להיות מוכנים למלחמה," אמרו. הרב מנחם זֶמְבָּה, כבן 60, אחד הרבנים הגדולים בפולין, וממנהיגי "אגודת ישראל" בגטו, עודד את תלמידיו להתכונן להתנגדות לגרמנים. היה זה אות לבחורי הישיבות, אשר עד כה שמרו מרחק מארגוני ההתנגדות, ועתה, בעידוד רבניהם, החלו להצטרף להתנגדות. זיידמן הבטיח לנסות ולהשיג להם את הסיוע שביקשו. לאחר מכן חזר באותו שביל עקלקל שבו הגיע למקום.

כעבור כמה ימים נכח זיידמן בוויכוח שבו נטל חלק הרב זמבה, ושמע את דעתו כי בזמן הגירוש הגדול זו היתה שגיאה ללכת מרצון אל האומשלאגפלאץ - היהודים היו צריכים להתנגד. "אבל השלינו את עצמנו בדמיונות שווא," המשיך הרב, "עם חכם ונבון - ניטל ממנו שכלו. האמנו כל הזמן - אולי ושמא ואפשר... וגם היה יסוד להאמין. הנה אויבינו הִרבו כל כך לדבר על גדולינו רבי ההשפעה - על היהודי ברנרד ברוך, על היהודי מורגנטוי, על היהודי הור-בלישה. מדוע הם לא נזכרו בנו, באחיהם, הנתונים לכליון? האמנו וקיווינו, שסוף ההצלה לבוא. אלמלא אשליה זו, שהיתה הגיונית כשלעצמה - אפשר שהיינו מתנהגים אחרת. חוץ מזה, שגינו קשה, בשעה שחשבנו את אויבנו לטיפש, ואת עצמנו לחכמים גדולים. 'אם יאמרו שאין חכמה ביוון - אל תאמין'. מאידך גיסא, היתה הפיקחות אצלנו מרובה מהחוכמה - והפיקחות לא תמיד היא מידה מועילה. הרי הגמרא אומרת: אהניא ליה שטותיה לפלניא - לפלוני הועילה שטותו. לא תמיד עוזרת הפיקחות. 'קורח שפיקח היה מה ראה לשטות זו'? יש שזוהי שטות לאדם להיות פיקח. צריכים היינו להשתמש בכל האמצעים ולהזעיק את העולם. ועכשיו אנו חייבים להתנגד. אסור לנו להסגיר את עצמנו בידי האויב."

ואז הוסיף הרב זמבה, "יש דרכים שונות לקידוש השם. אילו הכריחו כיום את היהודים לשמד, ואפשר היה להינצל על ידי השתמדות, כמו בספרד או בשעת גזירת ד'תתנ"ו [הפרעות ביהודי גרמניה בעת מסע הצלב הראשון, 1096] היתה מיתתנו כשלעצמה בחינת קידוש השם. הרמב"ם אומר אפילו שבשעה שיהודי נהרג משום שהוא יהודי, הרי זה בלבד קידוש השם. והלכה כמותו. אך כיום הזה, הדרך היחידה לקדש את השם היא התנגדות מזוינת בפועל." כאשר נשמעו דבריו של הרב זמבה, נפסקו כל הוויכוחים בקהילה החרדית. פסק ההלכה ניתן.

זיידמן, בהאזינו לרב זמבה, זכר פגישה שהתקיימה בווארשה זמן קצר לפני המלחמה עם וולפגאנג פון וייזל, המנהיג הרביזיוניסטי שבא מארץ ישראל לנאום באספות פולין. "יש לי רק שליחות אחת כאן, בפולין," אמר לו פון וייזל, "לחזור ולשנן בכל עיר ובכל עיירה, לצעירים ולזקנים: יהודים, לימדו לירות."[128]

בגטו התפשטו שמועות על גירוש הממשמש ובא, העלול להתחיל ב-15 בינואר 1943. קירשנבאום זימן לישיבה את הוועד הלאומי היהודי (ZKN) לדון במצב. חברי הוועד נאספו בביתו בשעת ערב. לא כולם הגיעו. ישיבות מסוג זה היו כרוכות בסכנה, ויש כאלה שהעדיפו להישאר במחבואם. הגיעו אנילביץ', רינגלבלום, טוסיה

אלטמן, אלכסנדר לנדאו, נציג של "צוקונפט" ונציג של "אגודת ישראל". כן היה ייצוג ל"דרור" ול"שומר הצעיר". עוד נכח בישיבה נציג ה"בונד" אוז'ק, שהגיע לגטו ממקום מחבואו בווארשה ה"ארית". קירשנבאום העלה את השאלה הגורלית: האם על ההתנגדות להתחיל מיד כאשר יפתחו הגרמנים בביצוע הגירוש הבא? נציג "צוקונפט", שעליו הוטל ליצור קשר עם הפרטיזנים הפולנים, דיווח כי הם אומרים שמוקדם עדיין לפעול; הם אינם מוכנים ולכן אינם יכולים להבטיח עזרה. עצתם היא להמתין. אוז'ק תמך בעמדה זו, אם כי הוא לא האמין בסיוע מהפרטיזנים הפולנים, אשר לדבריו היו מאורגנים באופן דל ועלוב.

קירשנבאום דיווח על הנשק הנמצא ברשותם, אשר נקנה משוטרים פולנים וממבריחים במחיר של 3,000 עד 4,000 זלוטי לאקדח. עתה כבר הגיע המחיר בשוק לכ-5,000 זלוטי לאקדח. (שער החליפין בשוק השחור היה 50 זלוטי לדולר ארצות הברית, כלומר מחיר האקדח היה כמאה דולר, סכום גבוה מאוד באותה תקופה.)

זיידמן, שנכח בישיבה, דיווח על מגעיו עם אנשי המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (PPS). התוצאות, כך אמר, אפס. איש לא הבטיח עזרה, וכל אחד נתן תירוצים שונים ומשונים. אחד מהם טען כי לא הגיעה העת לפעול. שני אמר כי הם ממתינים לאות מלונדון. שלישי התבטא בכנות, "אין אנו יכולים לקלקל את דימויה של תנועת ההתנגדות בעיני העם הפולני על ידי עזרה ליהודים, משום שכפי שאתם בוודאי יודעים, הפולנים שונאים יהודים." רק סוציאליסט פולני אחד שנפגש עם זיידמן אמר לו, "התחילו בהתנגדות, ומיד נסייע לכם." אוז'ק, שהכיר אותו אדם, העיר כי אין לו שום השפעה בקרב הסוציאליסטים הפולנים, וכי אם לא די בכך, הוא שקרן ידוע לשמצה.

אוז'ק, אשר רק חודשים אחדים קודם לכן תלה את תקוותיו בסוציאליסטים הפולנים, ותבע בתוקף כי ההתנגדות לגרמנים תהא מותנית בהשתתפות הסוציאליסטים הפולנים במרד, היה עתה פסימי ביותר באשר לסיכוי להשיג סיוע מהם. "ישנן סיבות לכך," הוסיף בארשת מסתורית, מבלי שנתן כל הסבר נוסף לכך. קירשנבאום הביע את הדעה כי אין לצפות לשום סיוע מבחוץ. "אחרי הכול," אמר, "ידוע היטב כי הפולנים מסגירים לידי הגרמנים כל יהודי שהם מגלים מחוץ לגטו. פולנים רבים גילו דרך חדשה להתפרנס - הם מאיימים על יהודים שהם רואים מחוץ לגטו להסגירם בידי הגרמנים וסוחטים מהם כספים."

אולם הנציג הצעיר של "צוקונפט", תנועת הנוער של ה"בונד", סירב להודות כי "סולידריות פרולטארית" איננה קיימת. "אנו חייבים למצוא את הכתובת הנכונה ולפנות אל הסוציאליסטים האמיתיים," הוא אמר. הוא התיימר להכיר סוציאליסטים

כאלה, ואמר כי חבריו נמצאים עִמם בקשר. לדבריו, אין צורך לומר נואש, ויש להמשיך את המאמצים ליצור קשר עם כוחות פרולטאריים מחוץ לגטו.

קירשנבאום נעל את הישיבה מבלי שהתקבלה החלטה.[129]

פרק 7

החודשים האחרונים לפני המרד

ינואר 1943-אפריל 1943

בציפייה לצעד גרמני לחיסול הגטו פִּרסמו בינואר 1943 שני ארגוני ההתנגדות כרוזים ליהודי הגטו. שני הכרוזים היו בפולנית. בכרוז של אי"ל נאמר:

אל המוני היהודים בגטו!

ב-22 בינואר 1943 ימלאו 6 חודשים להתחלת ההגליה בוורשה. כולנו זוכרים היטב את ימי האימים, שבהם הובלו 300,000 אחינו ואחיותינו והומתו באכזריות במחנה המוות טרבלינקה. חלפו 6 חודשים של חיי פחד מוות מתמיד, בלי דעת מה ילד יום. מכל עבר הגיעונו ידיעות על השמדת יהודים בג"ג, בגרמניה, בארצות הכבושות. בהאזיננו לבשורות העגומות חיכינו לשעתנו כל יום וכל רגע. היום חייבים אנו להבין, שהמרצחים ההיטלריסטים הניחו אותנו חיים, רק מפני שהם רוצים לנצל את כוח העבודה שלנו עד לטיפה האחרונה של דם וזיעה, עד לנשימה האחרונה. עבדים היינו. וכשאין העבדים מביאים עוד רווחים, הורגים אותם. דבר זה חייב כל איש מאיתנו להבין, וכל איש מאיתנו חייב לזכור זאת תמיד.

בשבועות האחרונים הפיצו אנשים מחוגים מסוימים ידיעות על מכתבים שבאו כביכול מן היהודים שהובלו מוורשה, הנמצאים כביכול במחנות על יד מינסק או בוברויסק. **המוני העם היהודים, אל תאמינו במעשיות אלה. הן מופצות על ידי יהודים שהם בשירות הגסטאפו.** המרצחים העקובים מדם יש להם בזה מטרה מסוימת: להרגיע את האוכלוסייה היהודית, כדי שאחר כך תיעשה ההגליה הבאה בלי קשיים, בכוחות מינימליים וללא קורבנות מצד הגרמנים. הם רוצים שהיהודים לא יכינו מחבואים ולא יתנגדו. יהודים, אל תחזרו על סיפורי השקרים.

אל תסייעו בידי הסוכנים. אנשי הגסטאפו הנפשעים יבואו על שכרם. המוני העם היהודים, השעה קרבה. חייבים אתם להיות מוכנים להתנגד, לא למסור את עצמכם לשחיטה ככבשים. **אפילו יהודי אחד אל ילך אל הקרון. אנשים**

שאין להם יכולת להתנגד באופן אקטיבי, יעמידו התנגדות פסיבית, כלומר יתחבאו. עכשיו קיבלנו ידיעה מלבוב, שהמשטרה היהודית ביצעה בעצמה שם הגליה של שלושת אלפי יהודים.* בוורשה לא ייעשה עוד כזאת. ההתנקשות בלייקין מעידה על כך. ססמתנו חייבת להיות עתה: **יהיו הכול נכונים למות כבני אדם!**

* ב-11 בינואר 1943 הגיע לוורשה יהודי מלבוב ודיווח על שורת הרציחות והגירושים שהתקיימו שם מאז אוגוסט 1942.

בכרוז שפִּרסם אצ"י בינואר 1943 נאמר:

היכונו למעשים! היו דרוכים!

אנו קמים למלחמה!

הננו מאלה ששמו להם למטרה לעורר את העם. רצוננו להטיל ססמה בקרב ציבורנו:

עורה והילחם!

אל תתייאש מפתח הצלה!

דע שאין הצלה צפונה בהליכה לקראת המוות באדישות, כצאן לטבח. צפונה היא במשהו גדול הרבה יותר: במלחמה!

העומד על נפשו יש לו סיכויים להינצל! המוותר מראש על התגוננות - כבר הפסיד! לו מחכה אך ורק מוות מחפיר במכונת החנק של טרבלינקה.

עורה העם למלחמה!

מצא בנפשך עוז למעשי טירוף!

הקץ להשלמתנו המחפירה עם אמירה כגון כולנו נידונים למוות!

שקר!!!

אף אנו לחיים נכתבנו! גם אנו זכאים להם!

רק צריך לדעת להילחם עליהם! אין זו חוכמה לחיות כשנותנים לך חיים **בעין טובה!** חוכמה היא לחיות דווקא בשעה שרוצים לגזול חיים אלה ממך.

עורה העם והילחם על חייך!

תהיה כל אם כלביאה המגוננת על גוריה!

אל יעמוד שום אב על דם ילדיו וישקוט!

בל תישנה עוד חרפת המערכה הראשונה של השמדתנו!

הקץ לייאוש ולחוסר האמונה!

הקץ לרוח העבדות שבתוכנו!

ישלם הצורר בדם בשרו על כל נפש בישראל!

ייהפך נא כל בית למבצר לנו!

עורה העם למלחמה!

במלחמה צפונה הצלתך!

העומד על נפשו יש לו פתח הצלה!

בשם המלחמה על חייהם של אותם ההמונים חסרי הישע, שאנו רוצים להביא להם הצלה, ושחייבים אנו להניעם למעשים - קמים אנו! לא על נפשותינו בלבד רוצים אנו להילחם. לנו מותר יהיה להציל את עצמנו רק אז כאשר נשלים את חובתנו! **כל עוד יהיו בסכנה חייו של יהודי, ואפילו אחד ויחיד, עלינו להיות דרוכים להילחם!!!**

ססמתנו:

לא עוד ייספה אפילו יהודי אחד בטרבלינקה!

הלאה הבוגדים בעם!

מלחמה לחיים ולמוות עם הכובש עד נשימתנו האחרונה!

היכונו למעשים!

היו דרוכים![130]

---

15 בינואר הגיע וחלף, ועדיין לא היה שום סימן מצד הגרמנים ל"אקציה" של גירוש. אי"ל ואצ"י הניחו כי הפעולה נדחתה. ב-17 בינואר בשעה 5 אחה"צ תוכננה ישיבת הפיקוד של אי"ל, לדון בתוכניות להגנת הגטו, אולם אנילביץ' דחה את הישיבה ל-19 בינואר באותה שעה. אלא שהפגישה המתוכננת מעולם לא התקיימה.[131] שני הארגונים נתפסו בהפתעה, כאשר בקור המקפיא (טמפרטורה של מינוס 20 מעלות צלזיוס) של שעות הבוקר המוקדמות ב-18 בינואר, הגטו כותר, וחוליות הפועלים היומיים, ה"פלאצובסקה", שנהגו לצאת מן הגטו כל בוקר ב-6:30 לעבודה בצד ה"ארי", הסתובבו בשערי הגטו וחזרו כלעומת שבאו.

אוברפיהרר-ס.ס (אל"מ) פרדיננד פון זאמרן-פראנקנג ריכז חיילי ס.ס גרמנים וחיילי-עזר אוקראינים ולטבים כדי לבצע את פקודותיו של הימלר - לשלוח 8,000 יהודים מן הגטו לתאי הגזים בטרבלינקה. זאמרן-פראנקנג, עורך דין בן 46, ממוצא אוסטרי, חבר הס.ס מאז שנת 1932, קיבל את תפקיד מפקד הס.ס והמשטרה בווארשה ב-22 ביולי 1942, יום תחילתו של הגירוש הגדול. אותו גירוש בוצע

תחת פיקודו. ואף על פי כן, הוא לא נמנה עם חביביו של הימלר. לטענת הימלר, הוא היה "איש חיל הפרשים, נחמד ואדיב, אך בשום אופן לא מתאים לתפקידו". זאמרן-פראנקנג התקדם לתפקידו הנוכחי בעזרתו של אוסטרי אחר, ארנסט קאלטנברונר, שירש את תפקיד ראש ה-Reichsicherheitshauptamt (RSHA - ר"ת של המשרד הראשי לביטחון הרייך), לאחר שריינהארד היידריך חוסל על ידי המחתרת הצ'כית ב-1942. עתה עמד בפני זאמרן-פראנקנג מבחן, ולא היה ספק כי הימלר יעקוב אחריו בקפדנות. לצפייה במבצע הוא הזמין את מפקד מחנה העבודה בטרבלינקה, האופטשטורמפיהרר-ס.ס (סרן) תאודור ואן אויפן-מאלמדי.

תחנתם הראשונה של הגרמנים היתה בבניין היודנראט ברח' זמנהופה מס' 21, בכניסה לגטו המרכזי. שם הם תפסו את כל מי שהצליחו לשים את ידיהם עליו, לרבות חברים ביודנראט שנמצאו בבניין. משם הם המשיכו לרחוב מילא, כיתרו את הבניינים ברחוב זה, אילצו את הדיירים לרדת אל הרחוב, והצעידו אותם אל האומשלאגפלאץ. אחר כך הגיע תורם של רחוב ניסקה ועובדי ה-werterfassung, מחסן הסחורות שהגרמנים גזלו מיהודים מגורשים. מכאן הם התקדמו אל בתי המלאכה, ואלה שסווגו באופן שרירותי כפועלים "בלתי לגיטימיים" נשלחו גם הם לאומשלאגפלאץ. בית היתומים ברחוב סטאבקי היווה מטרה קלה.[132]

כעת היה הגטו כולו שרוי בפאניקה. כולם הבינו כי ציד האדם בעיצומו. הפעם לא נמצא אף אחד שהלך מרצונו לאומשלאגפלאץ. כל מי שיכול היה הסתתר. הבונקרים שהוכנו מראש התמלאו למלוא כושר קיבולם.

באותו יום נתפס אי"ל כשהוא אינו מוכן. הוא לא הכין בונקרים להסתיר בהם את לוחמיו. מלאי הנשק שלו כלל כמה אקדחים ורימונים, וכמה בקבוקי מולוטוב מתוצרת בית. רק שתי קבוצות לוחמים עם כלי נשק אחדים רוכזו בשני מקומות, אולם אלה היו מופרדות ורחוקות זו מזו: אנילביץ', עם קבוצה של חברי "השומר הצעיר" במילא 63, בקצה המערבי של הגטו, וצוקרמן, עם קבוצה מחברי "דרור" בזמנהופה 58, בניין שהשקיף על האומשלאגפלאץ. ההיערכות הפתאומית של החיילים הגרמנים, שחסמו חלקים שונים בגטו המרכזי, ובתחילה התרכזו ברח' מילא, גרמה לכך שאנילביץ' וצוקרמן לא יכלו ליצור קשר ביניהם ולהחליט כיצד ינהגו במצב בלתי צפוי זה. למעשה, כבר משעות הבוקר המוקדמות נותקו אנילביץ' ואנשיו מלוחמי אי"ל האחרים.

מיד כאשר הבין צוקרמן כי מדובר ב"אקציה" חדשה המתבצעת עתה, הוא ניסה ליצור מגע עם אנילביץ', אך די מהר גילה כי הדבר בלתי אפשרי. כעבור זמן קצר כותר גם האזור שבו נמצא הוא-עצמו.

בעת שצוקרמן וחבריו הביטו למטה, על הרחוב, מאחד החלונות בקומה הרביעית של הבניין בזמנהופה 58, ביהודים הרבים המובלים אל האומשלאגפלאץ על ידי מספר קטן של גרמנים, הם הזדעזעו לגלות יחידה של "השומר הצעיר" בין טורי מאות היהודים שנעו לאורך הרחוב. היתה זו יחידתו של אנילביץ', שהגרמנים סילקו אותה בכוח מן הבניין במילא 63 והצעידו אותה לכיוון האומשלאגפלאץ, יחד עם כל האחרים. צוקרמן היה אובד עצות. הוא חשב להשליך רימונים על הטור הצועד, אך הבין כי פעולה כזו תפגע ביותר יהודים מאשר גרמנים. בעודו שוקל את האפשרויות, הוא נדהם בזהותו את אנילביץ' בתוך הקבוצה. לאחר המלחמה תיאר צוקרמן את המחזה:

> הדברים התרחשו לעינינו. כמה מאנשי הפלוגה של מרדכי אנילביץ' חששו שמא הם מתקרבים לאומשלאגפלאץ (המרחק משם לא היה גדול) והפצירו באנילביץ' שיתן את הפקודה. כשהגיעו לקרן הרחובות זמנהוף-ניסקה הוא נתן את הסימן, הגם שידע שהתקווה להינצל היא מזערית. הלוחמים שהיו בתוך הקבוצה התחילו להשליך את רימוניהם. רבים נהרגו. האנשים התפזרו. תחילה היינו בטוחים שכולם נהרגו, שלושה ימים הייתי בטוח שמרדכי נהרג.
> [133]

למעשה, שלושה מחברי הקבוצה הצליחו להימלט ולהסתתר בבניין קטן סמוך, ברחוב ניסקה. שם הם התגלו על ידי יחידת כבאים פולנית שפעלה באזור, והוסגרו על ידיהם לגרמנים. הם נרצחו במקום. אנילביץ' הצליח לגבור על גרמני שרדף אחריו ולקח ממנו את הרובה שלו. בעודו רץ עם הרובה הוא נמשך אל בונקר סמוך, של כמה טיפוסים יהודים מן העולם התחתון, שנדהמו לראות יהודי עם רובה. שם הוא נשאר במשך שלושה ימים, ללא מושג על מה שקורה למעלה, ברחובות. אחרי שה"אקציה" הסתיימה, הוא יצא מן הבונקר ויצר מגע עם צוקרמן וחבריו, אשר כבר אמרו נואש לחייו.

צוקרמן וקבוצתו, בקומה הרביעית של הבניין בזמנהופה 58, הבינו כי הגרמנים עתידים לערוך חיפושים בכל הבניינים ברחוב, וכי תורם חייב לבוא גם הוא. ההיתקלות של אנילביץ' ויחידתו עם הגרמנים ברחוב, שלה היו עדים, ומה שנראה כאובדן היחידה כולה, הובילו את צוקרמן למסקנה כי אין ביכולתם להתעמת עם הגרמנים בשטח פתוח, וכי מוטב לנסות ולהפתיעם. על כן החליט להמתין להם, במקום לרדת אל הרחוב. ארבעה גרמנים נכנסו לחדר שבו חיכו להם צוקרמן וזכריה ארטשטיין. השניים ירו לעברם, והגרמנים ברחו. מיד לאחר מכן נחפזו

צוקרמן ואנשי יחידתו לעזוב את הבניין ולהימלט דרך הגגות, ביודעם כי הגרמנים ישובו.[134]

באותו ערב נעצר יצחק גיטרמן, אחד ממנהלי ה"ג'וינט" בוורשה וחבר הוועד היהודי הלאומי, בכניסה לבניין ברח' ווליניסקה מס' 21, על ידי קבוצה של חיילי ס.ס, ונורה למוות במקום. הוועד היהודי הלאומי איבד אחד מחבריו. באומשלאגפלאץ קרה דבר שהגרמנים לא התנסו בו עד אותה עת. אחד מאנשי קבוצה של חברי ה"בונד", שנתפסו והובאו לשם תחת משמר, החל לדבר עם חבריו להטיף להם שלא יעלו על הרכבות. הם שמעו בקולו וסירבו לעלות על הקרונות. ואן אויפן-מאלמדי, שהיה במקום ובדק את ה"מטען" האנושי, הורה לירות בהם למוות במקום.[135]

ה"אקציה" נמשכה ארבעה ימים, מ-19 עד 22 בינואר 1943. הגרמנים הצליחו לשלוח לטרבלינקה 6,500 יהודים. ברובם היו אלה הזקנים, החולים, התשושים והילדים. המכסה של 8,000 שקבע הימלר לא מולאה, וזו לראשונה מאז הקמת הגטו, קצת יותר משנתיים קודם לכן, נתקלו הגרמנים בהתנגדות מסוימת של כמה יהודים חמושים. כמה גרמנים נפצעו, ביניהם קצין משטרה בדרגת פקד. אי"ל איבד כמה מטובי אנשיו, אך שאב עידוד מכך שלמרות הכול שרד הארגון את התנגשותו הראשונה עם הגרמנים.

ה"אקציה" הפתיעה את הוועד הלאומי היהודי. לחברי הוועד לא היתה ההזדמנות, שלה ציפו בהתאם לקונצפציה הארגונית שלהם, להיפגש ולהחליט אם זה הזמן הנכון להתנגדות. לא היתה שום אפשרות ליצור מגע בין אי"ל ואצ"י ולהגיע להחלטה על תגובה מתואמת. יחידותיו הקטנות של אי"ל, שחימושן עדיין היה דל, היו מפוזרות וללא קשר ביניהן. אולם אותם לוחמים שהיו חמושים ואשר נלכדו בציד האדם של הגרמנים החליטו על דעת עצמם להתנגד ולגרום לגרמנים אבדות. חרף האבדות הכבדות שנגרמו לאי"ל, העימות הגביר את המורל אצלם והיווה מקור השראה לתושבי הגטו.

גם אצ"י נתפס בהפתעה. אך לחבריו היו סידורים מוקדמים למקומות מסתור, והם לא נלכדו במהלך הציד בן ארבעת הימים. פרנקל ורודל, בהעריכם את הכוחות שהכניסו הגרמנים לגטו, הגיעו למסקנה כבר ביום הראשון של ה"אקציה" כי אין זו הפעולה הגדולה של חיסול הגטו שלה ציפו, המועד שנקבע למרד המתוכנן. החלטתם היתה לנצור את נִשקם ולא לשלוח לקרב את חייליהם, כי אם להמתין לפעולה הגדולה, שהם היו בטוחים כי בוא תבוא.[136]

ביום האחרון ל"אקציה" נאם פרנקל לפני כמה מלוחמי אצ"י שנאספו במטה אצ"י במוראנובסקה 7. לאחר שסקר את התקדמות המלחמה בצפון אפריקה ובסטלינגרד ואת הגירושים האחרונים בגטו, הוא סיכם:

> מלחמתנו, כאשר תבוא, ולא משנה עד כמה קצרה תהא, לא תִישָׁכח! אנו נחיה בדפי ההיסטוריה היהודית! ילדים בארץ ישראל של העתיד ילמדו על אודותינו ואנו נהיה להם המופת לאומץ לב. הם יראו שאולי מאוחר מדי, אך יהודי הגטו החליטו להתנגד לגירושים אל המוות. גם אלה שאין להם רובים ואין להם ארגון כבר אינם פוחדים להתנגד. הרוצחים כבר שמו לב לכך. רוחם של הגרמנים נפולה. היום הם יעזבו אותנו בשקט, ויתכוננו טוב יותר לחיסולנו. מובן שאנו נילחם עם נשק בידינו, ורובנו ניפול בקרב. אך אנחנו נחיה, בחייהם ובלִבם של הדורות הבאים ובדפי ההיסטוריה שלהם.
>
> חברים! אנחנו נמות בטרם עת, אך לא נידונו לאבדון. אנו נחיה כל עוד ההיסטוריה היהודית ממשיכה לחיות![137]

באותו יום אחר הצהריים הוצאו מן הגטו החיילים שהוכנסו אליו כדי לבצע את הגירוש. חיילים גרמנים לא שבו עוד אל הגטו לביצוע משימתם הרצחנית עד ל-19 באפריל 1943, יום פרוץ המרד בגטו וארשה.

כאשר אנילביץ' וצוקרמן סקרו את אירועי ה"אקציה" הגרמנית, הם הגיעו למסקנה כי עליהם להתארגן מחדש. היה צורך למנות מפקדי אזורים לשלושת החלקים של הגטו שלא היו קשורים זה עם זה - הגטו המרכזי, אזור בתי המלאכה של יצרני המברשות ואזור בתי המלאכה טבנס-שולץ. אנילביץ' קיבל את הפיקוד על הגטו המרכזי, צוקרמן - על אזור טבנס-שולץ, ומארק אדלמן - על אזור יצרני המברשות. ה"אקציה" הגרמנית המפתיעה לימדה אותם כי את כלי הנשק במחסנם הדל יש לחלק ליחידות הקרביות, כך שאנשיהן יהיו מוכנים לכל אירוע, ולא לשמור את הנשק במחסן מרכזי.[138]

בסכמו את לקחי מאורעות ינואר אמר צוקרמן לאחר המלחמה:

> הלקח הראשון והחשוב ביותר היה כי אין ביכולתנו להגן על עצמנו בקרב גלוי, פנים אל פנים, בגלל הכמות והאיכות של הנשק שלנו. למדנו זאת משתי

תקריות בולטות של הגנה עצמית: קרב הרחוב של יחידתו של מרדכי אנילביץ' ומותם של רוב חברי הקבוצה, בעת שיחידתי הביטה על מה שמתרחש מן הגגות ומן הקומות הגבוהות. זה לימד אותנו שאסור לנו בכלל לצאת אל הרחובות, כי אל לנו להיתפס בחוץ. לכן, היה עלינו לנהל לוחמת גרילה מן הבתים... הדבר השני שלמדנו מיד, כבר בשעת בוקר מוקדמת ב-18 בינואר, היה כי עלינו לשמור על בידוד מלא בין היחידות ולטפח את עצמאותן... כי בקרב, כל יחידה חייבת לעמוד לבדה, ולפעול באחריותו של מפקדה.[139]

על אף שבכל רחבי הגטו נבנו בונקרים החליט הפיקוד של אי"ל לא לבנות בונקרים או מקומות מסתור לחבריו. "חששנו כי על דעתם של כמה חברים יעלה הרעיון כי אפשר לברוח דרך מקומות המסתור והבונקרים. ואת זה אפשר לעשות אחרי 48 שעות לחימה... חששנו מפני הרעיון שלא נצטרך להילחם עד הסוף," הסביר זאת צוקרמן.[140]

גם פיקוד אצ"י מינה מפקדים אזוריים - פרנקל, ולצִדו רודל, הופקד על הגטו המרכזי, שמואל לופט פיקד על כוחות אצ"י באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, ונתן שולץ, אחד מחברי בית"ר שחזרו מהרוביישוב, פיקד על אזור בתי המלאכה טבנס-שולץ. אך בניגוד לטקטיקה שאימץ אי"ל, הפיקוד של אצ"י החליט להתעמת חזיתית מול הגרמנים בגטו המרכזי. הוחלט לבצר את אזור כיכר מוראנובסקי ולרכז שם כוחות רציניים ואת הנשק הכבד ביותר שהיה בידי אצ"י, כדי להתייצב לקרב מול הגרמנים, בבוא העת.[141]

אצ"י הכין מחבואים ובונקרים לאנשיו, למקרה הצורך. המנהרות ברח' מוראנובסקה 7 שבגטו המרכזי וברח' קרמליצקה 5 באזור טבנס-שולץ סיפקו לאצ"י קשר אל העולם החיצון.

הימלר לא הסתיר את חוסר שביעות רצונו מן הפעולה בינואר. מסקנתו מן ההתנגדות שבה נתקלו הגרמנים היתה כי יש להרוס את גטו וארשה עד היסוד. ב-16 בפברואר 1943 הוא הוציא את הפקודה הבאה למפקד העליון של הס.ס והמשטרה בשטחי ה"גנרלגוברנמנט", אוברגרופנפיהרר-ס.ס (אלוף) פרידריך-וילהלם קרוגר, שזאמרן-פראנקנג היה כפוף לו ישירות:

מסיבות ביטחון הנני מצווה בזה כי גטו ורשה ייהרס, לאחר שמחנה הריכוז יועבר למקום אחר [כוונתו היתה לרכז את פועלי המפעלים במחנה ריכוז ולהעבירו לאזור לובלין]. יש לטפל בכל החלקים השימושיים של הבניינים וכן בחומרים מכל מיני סוגים.

הריסת הגטו והעברת מחנה הריכוז נחוצים משום שוורשה לעולם לא תשקוט ומעשי הפשע שלה לעולם לא יסתיימו, כל עוד הגטו עומד על תלו.

יש להגיש לי תוכנית כללית להריסת הגטו. לכל הפחות נחוץ כי מרחב המגורים שהיה קיים עד כה ל-500,000 תת-אנשים, ואשר לעולם לא יתאים למגורי גרמנים, ייעלם לחלוטין. בדרך זו נקטין ונצמצם את וארשה, עיר בת מיליון איש, אשר תמיד היתה מרכז של ניוון ושל מרי.[142]

הימלר נאלץ למצוא פשרה בין תאוותו להרוג מספר רב ככל האפשר של יהודים לבין מילוי דרישות רשות החימוש והאספקה הגרמנית להמשך תפקוד בתי המלאכה בגטו וארשה, שעבדו למען מאמץ המלחמה הגרמני תוך שימוש בעבודת עבדים יהודים, ותוך כדי כך לציית לפקודותיו של היטלר בדבר הריסת גטו וארשה. הפתרון שמצא היה העברת בתי המלאכה החיוניים של גטו וארשה למקומות מחוץ לוורשה - טראווניקי ופוניאטובה שבאזור לובלין, שהיו אמורים להתנהל כמחנות ריכוז, ואת היהודים הנותרים בגטו לשלוח לטרבלינקה.

המומחים לניהול מחנות ריכוז היו הס.ס, ועל דעת הימלר עלה הרעיון להכפיף את בתי המלאכה למרות הס.ס. במוחו השטני, הוא זיהה בכך יתרון כפול - גם חיזוק המשאבים הכלכליים של האימפריה שהוא עמד בראשה, וגם העברת הפועלים, המיועדים להשמדה בבוא העת, לסמכות הס.ס. למטרה זו לא נמצא בין הכפופים להימלר אדם מתאים יותר מאשר אודילו גלובוצניק, מפקד הס.ס והמשטרה באזור לובלין. הוא קנה את המוניטין שלו אצל הימלר בכך שהקים את מרכזי ההשמדה בבלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה ומיידאנק. על פי התוכנית, הוא יקבל את האחריות ל"מחנות הריכוז של בתי מלאכה" באזור לובלין. בהתאם לכך הורה הימלר כי גלובוצניק יקבל את השליטה על בתי המלאכה המפעילים עבודת עבדים יהודית בגטו וארשה, ויעביר אותם לאזור לובלין.

הבעיה שעמדה בפני גלובוצניק היתה כיצד לשכנע אלפי פועלים יהודים לעבור מרצון מבתי המלאכה, יחד עם כלי העבודה והייצור שלהם, ולנוע לאזור לובלין. הוא ידע כי היהודים יודעים כי תנועות כאלה בעבר, על אף שפורסמו כתנועות למחנות עבודה, היו למעשה תנועות אל מחנה המוות טרבלינקה. פירושן היה לא עבודה כי אם מוות. אם גלובוצניק, ששמו כרוצח הלך לפניו, ייראה כאיש המופקד

על התנועה, קשה יהיה להשיג את שיתוף הפעולה של העובדים בהוצאת המכונות מבתי המלאכה וביצוע התנועה. על מנת להקנות לעניין חזות של תנועה שנועדה באמת ובתמים להמשיך את העבודה שבה עסקו הפועלים בגטו, ולהשקיט את הדאגה כי זו עוד תחבולה גרמנית, החליט גלובוצניק להפעיל למשימה זו את ואלטר טבנס, שבבעלותו היו בתי המלאכה הגדולים ביותר להעסקת עבדים יהודים בגטו ורשה. ב-31 בינואר 1943 חתם גלובוצניק על חוזה בעניין זה עם טבנס. טבנס, מצִדו, היה מעדיף להמשיך לנהל את מפעליו בגטו ורשה מאשר להיות כפוף לס.ס ולעבור לאזור לובלין. אולם לא היתה לו ברירה אלא לציית להוראות, ביודעו כי מקורן בהימלר. כך הפך טבנס ל-Kommissar-Umsiedlungs (ממונה על היישוב מחדש).

טבנס, איש עסקים גרמני בן 34 מעיר הנמל ברמן, התעשר כתוצאה מעבודת עבדים יהודית בבית המלאכה שלו בגטו ורשה. הוא התגלה כמעסיק אכזרי, שהצליף בשוט בעובדיו, ופעם אף ירה בהם. לא היו לו שום היסוסים לרמותם או למסור אותם לס.ס למשלוח לטרבלינקה, כל אימת שזה התאים לו. אולם רבים מן הפועלים הניחו כי במקרה זה יגברו האינטרסים המסחריים שלו, וכי בתי המלאכה אכן יועברו וימשיכו בייצור באזור לובלין. טבנס החל במאמץ ליישם את התוכנית. הוא באופן אישי, וגם עוזריו, הופיעו באספות של עובדי בתי המלאכה, והסבירו כי העברת בתי המלאכה תהיה לטובת הפועלים ובני משפחותיהם. במקומות החדשים, כך הבטיח, התנאים יהיו בריאים הרבה יותר מאשר בגטו ורשה. הוא נתן את מילת הכבוד שלו, כי הסיבה היחידה להעברת העובדים ומשפחותיהם היא המשך תפקודם של בתי המלאכה. "אל תאמינו לשמועות הזדוניות, שאני יודע כי מופצות בגטו, כי גירוש משמעו מוות," הוא ביקש. במקביל איים כי אלה שלא יעברו יכולים לצפות לגרוע ביותר. "די לי ללחוץ על כפתור ואלפי אנשי ס.ס יבואו ויירו בכל היהודים במקום," היה טיעונו המשכנע ביותר.[143]

בעניין זה החליטו גם הרבנים בגטו לנקוט עמדה. בפגישה ביניהם, בראשותו של הרב מנחם זמבה, הוחלט לייעץ לפועלים בבתי המלאכה שלא לעבור לטראווניקי ולפוניאטובה.

שני ארגוני ההתנגדות היהודים קראו לפועלים לא לעבור, והסבירו כי גירוש משמעו מוות ולא הינצלות. בליל 14 במרס תלה אי"ל כרוז על קירות הגטו שבו הצטוו פועלי בתי המלאכה לא לשתף פעולה עם התוכניות של טבנס. טבנס הבין עתה כי הוא נמצא בתחרות ישירה עם המחתרת היהודית בגטו. על כף המאזניים היו האינטרסים העסקיים שלו, והוא נזקק לשיתוף הפעולה של פועליו היהודים לצורך המעבר. במקרה זה, השימוש בכוח לא יהווה את הגורם המכריע.

ב-20 במרס 1943 הגיב טבנס לכרוז אי"ל בכרוז משלו, שנועד ל"פועלי החימוש היהודים של אזור המגורים היהודי". בשם עצמו ובשם שותפו, שולץ, הוא השיב לקריאת ה"Kommando der Kampforganization" (הפיקוד של הארגון הקרבי - כך נחתם הכרוז של אי"ל). "פועלי חימוש יהודים. אל תאמינו לאלה הרוצים להוליך אתכם שולל. מתוך שכנוע מלא אני מייעץ לכם: לכו לטראווניקי, לכו לפוניאטובה. האמינו רק לבעלי בתי המלאכה הגרמנים, שיחד עמכם מבקשים להעביר את הייצור לפוניאטובה ולטראווניקי. קחו עמכם את נשותיכם וילדיכם, כי גם להם ידאגו." על החתום היה ואלטר צ' טבנס, הממונה על העברת בתי המלאכה באזור המגורים היהודי של ורשה.[144]

רבים מן הפועלים נכנעו לפיתוי והאמינו לקריאתו, בעיקר לאחר שלגטו חזרו כמה ממנהלי העבודה שנשלחו לאזור החדש כדי לעשות את ההכנות הראשונות למעבר, ודיווחו כי התוכניות הן אמיתיות. אך בסופו של דבר אלה שהסכימו לעבור לא נמלטו מההשמדה. הס.ס רצח אותם כעבור כמה חודשים.

רוח של מרי החלה לחדור לרבים מתושבי הגטו. רובם הבינו כי מילוי הוראות הגרמנים תביא למותם. חלקם הצטרפו לארגוני ההתנגדות, אחרים רכשו אקדחים להגנת משפחותיהם, ורבים האמינו כי הבונקרים יוכלו להבטיח את שרידתם עד תום המלחמה. על אף שחלק מעובדי בתי המלאכה שמעו לקריאתו של טבנס, המעבר לאזור לובלין הצליח רק באופן חלקי. מסקנתו של הימלר היתה כי הגיעה העת להרוס את גטו ורשה.

גם יהודי הגטו הגיעו למסקנה כי קרב והולך ניסיון גרמני לחסל את הגטו. אלה שיכלו להרשות זאת לעצמם החלו בבניית בונקרים שבהם יוכלו להסתתר לתקופה ארוכה. בניית בונקר היתה מעבר ליכולתו של אדם יחיד כלשהו. נדרשו לכך משאבים וידע טכני. נוצרו קבוצות שבנו דירות תת-קרקעיות מוסוות, ובהן שירותים ומקלחות, אספקת מים ומלאי גדול של מזון. הן נבנו בלילות, בחשאיות גמורה. ההערכה היתה כי אם מלאי המזון יספיק לשם כך, ניתן יהיה לשרוד בבונקר למשך שנה ואף שנה וחצי. איש מן המסתתרים בבונקרים לא היה בר מזל עד כדי כך.

מבחינת אי"ל, העדיפות הראשונה לאחר מאורעות ינואר היתה לרכוש עוד נשק ללוחמיו. וילנר נשלח לצד ה"ארי" כדי ליצור קשר גם עם ה-AK, המחתרת הימנית שפעלה תחת סמכותה של ממשלת פולין הגולה בלונדון, וגם עם ה-AL (Armia Ludowa - צבא העם, בפולנית), המחתרת השמאלית הפולנית. בתחילה לא הביאו

מגעים אלה תוצאות של ממש, אולם לאחר שהגיעו לוורשה הידיעות על ההתנגדות היהודית בינואר, ה-AK שלחה לאי"ל 50 אקדחים, רימונים וחומרי נפץ.

לאחר מפלת הגרמנים בסטלינגרד גילה וילנר כי בוורשה יש שוק נשק משגשג, וכי הוא אינו תלוי ב-AK או ב-AL - כל שנזקק לו היה כסף. בעזרתם של טוסיה אלטמן, מיכאל קלפפיש, פייגלה ("ולאדקה") פלטל ואחרים, הוא הצליח לרכוש מספר לא מבוטל של אקדחים, שאותם אפשר היה להשליך אל הגטו מעל החומה, בזמנים ובמקומות שנקבעו מראש. רובים היו יקרים יותר, ואי"ל התקשה להחדירם אל הגטו. הנשק הסטנדרטי של לוחמי אי"ל היה האקדח, שטווחו היעיל מוגבל ביותר.

ב-6 במרס 1943 נעצר וילנר בוורשה על ידי הגסטאפו, בעת שעסק ברכישת אקדח. הגרמנים חשבו כי הוא לוחם מחתרת פולני ועינו אותו קשות. הם שמו מתחת רגליו מטילי ברזל לוהטים, בתקווה להוציא מפיו מידע על המחתרת הפולנית. כאשר גילו כי הוא יהודי, אבד עניינם בו, והם שלחו אותו לבית הסוהר פאוויאק ומשם למחנה עבודה סמוך לוורשה. מן המחנה הוא הוברח חזרה אל הגטו. הוא הגיע, פצוע וחבול, בלתי מסוגל ללכת כתוצאה מהעינויים שעבר. הוא נותר נכה בצורה קשה.[145]

מעצרו של וילנר הביא לניתוק הקשר בין אי"ל לבין AK ו-AL. הפולנים פחדו להמשיך במגעים אלה, מחשש כי ארגונם יהיה בסכנה של חשיפה בעקבות מעצרו של וילנר. רק בראשית אפריל הם אותתו על נכונותם לחדש את הקשרים שנותקו. עתה היה על אי"ל להחליט מי יחליף את וילנר. ברור היה כי זה חייב להיות אדם בכיר, שיוכל להמשיך את המו"מ עם AK ו-AL, ובה בעת יוכל להופיע כפולני ברחובות ורשה. כאשר נפגשו חברי החוג הפנימי של אי"ל - אנילביץ', צוקרמן, צביה לובטקין ומרים היינסדורף - לדון בנושא זה, התברר כי הם יצטרכו לבחור בין אנילביץ' לבין צוקרמן. צוקרמן חשב כי אנילביץ' הוא המתאים ביותר למשימה, בעוד שאנילביץ' הציע כי צוקרמן יקבל על עצמו את האחריות לייצוג אי"ל בחוץ. הנושא הובא להכרעת פורום הנהגה רחב יותר של אי"ל, וצוקרמן הוא שנבחר. החלטה זו הצריכה שינוי במבנה הפיקוד האזורי של אי"ל, הואיל וכזכור צוקרמן היה מפקד אי"ל באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ. כדי להחליפו הועבר אליעזר גלר, החבר המוביל בתנועת הנוער הציונית-סוציאליסטית "גורדוניה" בגטו, מאזור בתי המלאכה של יצרני המברשות אל אזור טבנס-שולץ, והופקד על יחידות אי"ל שם. אנילביץ' וצוקרמן האמינו כי יש לשחרר את אנילביץ' מן האחריות הישירה

לגטו המרכזי, על מנת שיוכל להתרכז בפיקוד הכללי על כוחות אי"ל בגטו. לצורך מילוי החלל שנוצר מונה ישראל קאנאל למפקד כוחות אי"ל בגטו המרכזי.[146]

לאצ"י, בניגוד לאי"ל, לא היה ייצוג קבוע בוורשה ה"ארית", אך אנשיו יצרו קשר עם קבוצות מחתרת פולניות שמכרו להם נשק ותחמושת, ואף סיפקו הדרכה לחברי הארגון. חלק מחברי הארגון היו בחוליות העבודה שעזבו את הגטו כל בוקר לעבודה בתחנת הרכבת המזרחית של וארשה, ושם היו להם הזדמנויות רבות לרכוש נשק ותחמושת. ובנוסף, לוחמים בודדים של אצ"י מצאו דרכים לצאת מן הגטו ולהסדיר רכש של נשק בוורשה ה"ארית". אחד מהם, סטפאן ולדיסלאב, שבמאי 1942 ניסה ליצור קשר עם האצ"ל בארץ ישראל על ידי מברק ששיגר דרך הצלב האדום להלל צור בנתניה, היה בוורשה ה"ארית" ב-4 בפברואר 1943 על מנת לרכוש אקדחים לאצ"י. בשובו לגטו נעצר על ידי חיילים גרמנים. הוא שלף את אקדחו ותקף אותם, והרג שני גרמנים לפני שנהרג בעצמו. גופתו נמצאה על ידי חבריו שהמתינו לשובו, והוא הובא לקבורה בבית העלמין היהודי של וארשה. מצבתו נמצאת שם עד היום, וכתוב עליה: "פה נטמן סטפאן ולדיסלאב ("נשר"), הי"ד, חייל אצ"ל, שנפל בעד הגנת שחרור העם. 4 בפברואר 1943, כ"ט שבט תש"ג. חבריו." "נשר" היה כינויו באצ"ל.[147]

בין ינואר לבין ראשית המרד ב-19 באפריל 1943, קוימו פגישות בין נציגי אי"ל ואצ"י לדון באפשרות של איחוד שני הארגונים. בין המשתתפים בכמה מן הפגישות היו אנילביץ', צוקרמן, לובטקין ואדלמן מטעם אי"ל, וודובינסקי, פרנקל ורודל מטעם אצ"י. שום התקדמות של ממש לא הושגה בדיונים אלה. אצ"י, בהשוותו את הערכת היכולת הצבאית של שני הארגונים, חש כי הוא יכול לנהל את הדיון עם אי"ל על בסיס של שוויון. היתה זו עובדה כי אנשיו היו מצוידים ומאומנים טוב יותר מאנשי אי"ל. לעומתו, אי"ל ראה עצמו כארגון ההתנגדות החשוב ביותר בגטו, הכולל בשורותיו את כל תנועות הנוער והמפלגות הפוליטיות לבד מן הרביזיוניסטים. התיעוב האידיאולוגי שרוב החברים באי"ל חשו כלפי הרביזיוניסטים בוודאי לא סייע ליוזמה לאיחוד שני הארגונים. ודובינסקי, שייצג את אצ"י בחלק מן הפגישות עם נציגי אי"ל, כתב מאוחר יותר על המו"מ, "מלכתחילה קיוויתי כי יהיה רק ארגון לוחם אחד. אולם לאחר שתי פגישות עם צביה לובטקין, נציגת המפלגה הציונית השמאלית קיצונית, ועם מרדכי אנילביץ', שמונה לראש הארגון היהודי הלוחם, ברור היה כי אין סיכוי שתקווה זו תתממש."

שני נושאים התבררו כמכשולים שאין לעוברם. אצ"י חפץ במיזוג של שני הארגונים, כאשר האדם בעל הכישורים הצבאיים הטובים ביותר יקבל פיקוד על הארגון המאוחד. אי"ל היה מוכן לקבל את חברי אצ"י לשורותיו כיחידים, אך לא את אצ"י כיחידה. תנאי זה הפך את רעיון האחדות בין שני הארגונים לבלתי מעשי, ואילו היה מתממש, קרוב לוודאי שהיה פוגע ביכולת הצבאית המשולבת של שני הארגונים, כיוון שהיה כרוך בפירוק היחידות המאומנות הקיימות של אצ"י. הוא גם עמד בניגוד למבנה הארגוני של אי"ל, שהתבסס על יחידות לוחמות שכל אחת מהן מורכבת מחברי תנועה או מפלגה מסוימת. תביעת אצ"י כי המפקד העליון יהיה בעל הכישורים הצבאיים הטובים ביותר - אין ספק שהם חשבו על פאבל פרנקל - אולי היה בה היגיון, אך אי אפשר היה ליישמה על המבנה הקיים של אי"ל, שהתבסס על מתן ייצוג לתנועות ולמפלגות הפוליטיות בפיקוד על אי"ל.[148] בכל מקרה, הדבר לא היה מקבל אישור מן הוועד הלאומי, או מן ה"בונד" בוועדת התיאום.

ימים ספורים לפני פרוץ המרד נעשה ניסיון אחרון לאיחוד הכוחות על ידי רישארד ואלבסקי, רופא בן 37 בעל השקפות שמאליות, שקיבץ סביבו קבוצת אנשים שהיו נחושים להשתתף בקרב נגד הגרמנים. הם הצליחו לרכוש נשק וביקשו להצטרף לאי"ל, אך גילו כי דלתות הארגון נעולות בפניהם. הם לא היו חברי אחת הקבוצות שמהן הורכב אי"ל ולא התאימו לארגון.

לאחר המלחמה תיאר ואלבסקי את מאמציו להצטרף בתחילה לאי"ל ולאחר מכן את הצטרפותו לשורות אצ"י:

> ...הזמן מתקצר והולך, אנו מצפים ל'אקציה' כל יום, אין אנו יכולים להמשיך עוד זמן ארוך בוואקום ארגוני זה. בשורותינו נשמעים יותר ויותר קולות נגד המדיניות של אי"ל ולמען הקמת ארגון צבאי עצמאי שלישי. התנגדתי לכך, משום שמשמעות הדבר היתה המשך הפילוג בגטו הלוחם. חשתי כי איחוד כל הכוחות הלוחמים בגטו בארגון אחד הוא חיוני.
>
> ...אנו מנסים בפעם האחרונה. אנו משגרים אולטימטום אחרון, אם אי"ל לא יקיים את ההסכם, ננתק את הקשר. והגענו לנקודה שבה ניתקנו את הקשר.
>
> ...ברגע מכריע זה, כאשר הגטו עומד לפני עימות כללי, כאשר כל המאמצים חייבים להיות מופנים לחיזוק יכולת הלחימה שלנו, הפילוג הארגוני של המחתרת בגטו גורם למתח פנימי, לחיכוך ולמאבק בין הארגונים על השפעה, כסף ושליטה בגטו...

הטיעונים הנוגדים מחלישים את כוחה של ההתנגדות בגטו. בכל מחיר אנו חייבים לשים קץ לסכסוכים אלה ולהשיג איחוד של המחתרת היהודית.

על בסיס קו זה אנו פונים לארגון הצבאי השני בהצעה לשיתוף פעולה - אצ"י, הממוקם סמוך מאוד אלינו. הפעם הושג ההסכם במהירות. אנו ממשיכים כיחידה צבאית אוטונומית תחת פיקוד אצ"י, בעודנו שומרים על מבנה ארגוני עצמאי, מפקדי קבוצות ומפקדי אזורים משלנו.

...היחסים הפנימיים בגטו, במיוחד בין אי"ל ואצ"י, לא השתפרו. באופן ברור, אי"ל חותר להשיג שליטה בלעדית בגטו ומתעלם מן העובדה כי ישנם ארגונים חמושים אחרים שאינם קשורים לאי"ל, יש אצ"י ויש קבוצות חמושות אחרות שאינן קשורות לאי"ל. הם מתעלמים מכך שאצ"י מייצג כוח צבאי רציני בגטו, ומכך שהם חמושים טוב יותר, מאורגנים מצוין ויש להם קשרים טובים יותר בצד ה"ארי" - לדוגמה, מדריך שהוא סרן במחתרת הפולנית מבקר אצל אנשי אצ"י; והם יושבים באזור מבוצר היטב.[149]

ואלבסקי קיווה כי הצטרפות קבוצתו לאצ"י תהיה צעד ראשון בהשגת אחדות בין אי"ל ואצ"י. הוא הוסמך על ידי אצ"י להסדיר פגישה בין שתי ההנהגות. לאחר היסוס מה, הסכים אי"ל לקיים את הפגישה. במהלכה לא הושגה התקדמות כלשהי לקראת איחוד, אולם הושגה הסכמה על אסטרטגיה מתואמת. כאשר הגרמנים ייכנסו לגטו, ההגנה תתבסס על משולש, שקודקודו כיכר מוראנובסקי, ושתי שוקיו הן הצמתים מילא-זמנהופה וגנשה-נאלווקי. אצ"י הופקד על כיכר מוראנובסקי ואי"ל - על שתי השוקיים. אך בעוד שאצ"י ביצר את כיכר מוראנובסקי והתכונן לעימות ממושך עם כוחות גרמנים שם, אי"ל לא נסוג מהחלטתו הקודמת, שלא להתנגש עם הגרמנים פנים אל פנים. בנסיבות אלה, אי אפשר היה להחזיק את המשולש.

פרק 8

הימים האחרונים לפני פרוץ המרד

15-18 אפריל 1943

ביום שלישי, 15 באפריל 1943, טלפן הימלר אל בריגאדפיהרר-ס.ס (תת-אלוף) יורגן שטרופ בראדום. "שטרופ יקירי," פנה אליו הימלר, "הכול, אפילו העניינים החשובים ביותר, מחוויר לעומת המשימה שהטלתי עליך בווארשה. הגיעה העת לפעולה הגדולה. עליך להתייצב בפניו של קרוגר בקראקוב כדי לתאם עִמו תוכניות מסוימות; ב-17 באפריל אתה חייב להיות בווארשה. מקראקוב טלפן להאהן, והוא יודיע לך בסודיות על כתובת המגורים שהוכנה לך."[150] ב-20 באפריל עמד לחול יום הולדתו ה-54 של היטלר, וחיסול גטו וארשה היה המתנה שהימלר הכין לפיהרר ליום הולדתו. מתנה זו אולי תפצה אותו על התבוסות הגדולות שנחלו צבאות גרמניה בחודשים האחרונים בסטלינגרד ובצפון אפריקה. שטרופ היה מפקד כוחות המשטרה והס.ס באזור ראדום. אוברגרופנפיהרר-ס.ס (אלוף) פרידריך קרוגר היה מפקד המשטרה והס.ס בכל שטח ה"גנרלגוברנמנט" (פולין הכבושה), ולודוויג האהן היה מפקד הגסטאפו בווארשה.

הימלר לא העריך במיוחד את פון זאמרן-פראנקנג, ראה בו טיפוס רכרוכי ובלתי אמין, והכין את החלפתו באדם שאותו חשב כנכון וראוי למשימה. הימלר הכיר היטב את האיש שלו. שטרופ בן ה-43 היה אחד הנוהים הראשונים אחרי היטלר. הוא הצטרף למפלגה הנאצית ולס.ס בשנת 1932. בשנות המלחמה שירת באוגדת הס.ס "טוטנקופף" (גולגולת המוות) בחזית המזרחית, ובתקופה האחרונה הצטיין בציד פרטיזנים שפעלו באוקראינה. לדברי מאכס יזואיטר, ראש המטה שלו בעת שהותו בווארשה, "שטרופ בלט בשנאתו העזה ליהודים. אילו זה היה תלוי בשטרופ, אפילו רכבת אחת מלאה ביהודים לא היתה יוצאת מווארשה. שטרופ היה מחסל את כל היהודים כאן, בווארשה."[151]

בקראקוב העביר קרוגר לשטרופ את פקודותיו של הימלר: עליו לנסוע מיד לווארשה ושם לפקח על גירוש היהודים מהגטו. בהגיעו לווארשה בשבת, 17 באפריל, הוביל אותו האהן למעונו המפואר בשדרות רוז (Aleja Roz) שמיקומו

נשמר בסוד, ונתן לו סקירה על המצב בוורשה ועל כישלונותיו הרבים של פון זאמרן-פראנקנג.[152]

ב-13 באפריל קיבל אי"ל מסר באמצעות אחד מאנשי הקשר שלו בוורשה ה"ארית". במסר נאמר, "אם אינכם רוצים שהמלח יגיע אחרי האוכל, עליכם לבוא עכשיו." אנילביץ' וצוקרמן שיערו כי המסר היה רמז לכך שה-AK מבקשת להיפגש בדחיפות עם צוקרמן ולדון בסיוע לאי"ל. צוקרמן התכונן במהירות ליציאה מהגטו כבר באותו יום אחר הצהריים. הוא צויד בתעודות פולניות מזויפות, הולבש בחליפה ששאל ממישהו ואשר היתה קטנה בהרבה ממידתו, נשא עִמו חבילה של בגדים משומשים מתחת לזרועו, והתחזה לפולני שבא לעשות עסקים בגטו. הוא יצא דרך שער הגטו, ששומריו קיבלו שוחד כדי להניח לו לעבור ללא בדיקות מיותרות. במרחק של כמאה מטרים מן הגטו פגשה אותו צעירה בלונדינית יפהפייה, פראניה ביאטוס בת ה-17, אחת מבלדריות אי"ל בוורשה שהתחזתה לצעירה פולנייה גנדרנית, והובילה אותו לדירה שבה נעשו מראש סידורים לשהייתו.[153]

צוקרמן היה להוט לחידוש הקשר עם ה-AK, שנותק כאשר וילנר נעצר על ידי הגסטאפו. הוא נפגש עם אדולף ברמן, נציג הוועד הלאומי היהודי בוורשה, שהסדיר פגישה עם הנריק וולינסקי ("ואצלב"), הממונה על העניינים היהודיים ב-AK. כאשר השניים נפגשו, כעבור ימים מעטים, מצא צוקרמן מולו איש קטן קומה, ממושקף, בגיל העמידה. הוא התאכזב מרה ממה ששמע. ה-AK, כך אמר לו וולינסקי, מציעה להסדיר שלוחמי הגטו יעזבו את הגטו ויהפכו ליחידה פרטיזנית תחת סמכותה. היה ברור כי ה-AK איננה מעוניינת בפתיחת התקוממות בגטו. צוקרמן הבין כי ה-AK מודאגת שמא התקוממות בגטו עלולה לגרום לתחילת מלחמה של פולנים נגד גרמנים, מחוץ לגטו, התפתחות שנחשבה באותה עת כטרם זמנה, ולכן עלולה להזיק למטרות ה-AK. צוקרמן הסביר לו כי אי"ל נחוש לצאת לקרב נגד הגרמנים בגטו. על טיעוניו של צוקרמן השיב וולינסקי כי הוא מוסר לבן שיחו מדיניות שעליה החליט גורם בעל סמכות גבוהה יותר, וכי אין לו הסמכות לשינויים כלשהם במדיניות זו. אז ביקש צוקרמן להיפגש עם ראש ה-AK, סטפאן רובצקי ("גרוט"), ונענה על ידי וולינסקי כי הוא יקבל תשובה לבקשתו ב-18 או ב-19 באפריל.[154]

צוקרמן שיגר דו"ח על שיחתו לאנילביץ' בגטו באמצעות חוליית עבודה שחזרה לגטו לאחר יום עבודה בוורשה. הוא גם כתב לו כי בכוונתו לחזור אל הגטו בערב

פסח, 19 באפריל, כדי לבלות את ליל הסדר עם חבריו. גם אנילביץ' וגם לובטקין דחקו בו, בתשובתם, להישאר בווארשה ולהמשיך במגעיו עם הפולנים. "עוד לא עשית מאומה וכבר אתה חוזר אל הגטו?" כתבה לובטקין. אך צוקרמן החליט לשוב אל הגטו חרף עצת חבריו. הוא חש בודד ולא רצה להחמיץ את הסדר. הוא היה נחוש להיכנס חזרה לגטו ב-19 באפריל. בהתעוררו בבוקר יום שני, 19 באפריל, גטו וארשה היה מכותר וחתום על ידי חיילים גרמנים, והמרד כבר החל.[155]

דוד לנדאו היה בווארשה ה"ארית" בשבת, 17 באפריל, כדי לבקר את אשתו, לובה, שהיתה שם במחבוא. הוא הבחין בתנועה יוצאת דופן ברחובות. נראה היה שמשהו מתרחש. בהגיעו למקום העבודה של החוליה שעִמה התכונן לחזור אל הגטו, מנהל העבודה נראה עצבני. "חיכיתי לך מאז שעות הבוקר. עליך להתייצב בהקדם האפשרי במוראנובסקה," אמר המנהל. לקראת סוף היום, התנועה הצבאית הגוברת ברחובות הבהירה מעל לכל ספק כי הגרמנים מתכננים מבצע גדול. אותו ערב, כאשר התייצב לנדאו בפני הממונה עליו במִפקדת אי"ל, הוא הצטווה שלא לצאת מן הגטו מעתה ואילך. "איננו יודעים אם רגע האמת יהיה ביום שני, ערב פסח, או ביום שלישי, יום הולדתו של היטלר. אנו חייבים להיות מסוגלים לאתר אותך תוך רגעים ספורים," נאמר לו.[156]

הגרמנים קבעו את המועד - יום שני, 19 באפריל. הם ציפו להגיש להיטלר את המתנה ליום הולדתו למחרת, 20 באפריל. בבוקר יום ראשון, 18 באפריל, זימן פון זאמרן-פראנקנג ישיבה במשרדו בשדרות אויאזדובסקי, שבה נכחו כל הקצינים שהיו אמורים להשתתף בחיסול גטו וארשה למחרת: אוברשטורמבאנפיהרר (סא"ל) ד"ר לודוויג האהן, מפקד המשטרה ושירותי הביטחון בווארשה, מפקדי יחידות הס.ס בווארשה, מפקדי גדודי החי"ר והחרמ"ש שהצטוו ליטול חלק במבצע, מפקדי משטרת הביטחון והמשטרה הרגילה, וקציני המטה שלו.

זאמרן-פראנקנג הודיע לנאספים כי למחרת, יום ב', יועברו היהודים שעדיין נותרו בווארשה. מיד עם תחילת הדיון בעיתוי המדויק שבו יפעלו היחידות השונות, נכנס אל החדר יורגן שטרופ. דומה היה שנוכחותו הביכה את

זאמרן-פראנקנג. שטרופ החליט שלא לקחת חלק בדיון, ולא היתה לו כוונה להעלות הצעות כלשהן באשר לתוכנית הפעולה של זאמרן-פראנקנג.

בשעות אחר הצהריים המוקדמות ב-18 באפריל החליט שטרופ לצאת לסיור בגטו. הוא ציפה למצוא את הרחובות צפופים מאדם, אך הופתע לגלות אותם ריקים. הוא הרגיש כי היהודים קיבלו התרעה מוקדמת על המבצע המתקרב. בשובו למעונו בערב הוא עשה אמבטיה, אכל סטייק, שתה קצת יין, ולפני עלותו על יצועו ביקש השכמה בשעה 4 בבוקר למחרת.[157]

הפעם לא היו אי״ל ואצ״י עתידים להיתפס בהפתעה. שני הארגונים היו מוכנים. פגישות רבות ודיונים ארוכים לא הביאו את האיחוד לשורותיהם. לא הושגו אפילו תיאום או אסטרטגיה משותפת. בגטו המרכזי אישר הפיקוד של אי״ל כי כוחות אצ״י יחזיקו את האזור שמסביב לכיכר מוראנובסקי. בכך הסתכם התיאום. על אף שלשני הארגונים היו באזורי בתי המלאכה של יצרני המברשות וטבנס-שולץ יחידות המוכנות להילחם בגרמנים בעת שייכנסו לגטו, פעילויותיהן של יחידות אלה לא תואמו.

ערב המרד, 18 באפריל 1943, מצא את מפקד אי״ל, מרדכי אנילביץ׳, יחד עם ישראל קאנאל בן ה-23, שמונה למפקד כוחות אי״ל בגטו המרכזי על מנת שאנילביץ׳ יהיה חופשי לתת הוראות כלליות לכל כוחות אי״ל בגטו, במִפקדת אי״ל ברחוב מילא מס׳ 29. כאשר הגיעו הידיעות כי הגרמנים מתכוננים להיכנס לגטו בכוח למחרת, התייצבו יחידות אי״ל בגטו המרכזי בעמדות שנקבעו להן מראש, השולטות על הכניסות הדרומיות לגטו המרכזי - בקרן הרחובות נאלווקי-גנשה ובפינת זמנהופה-מילא: שתי מחלקות, בפיקודם של זכריה ארטשטיין ולוטק רוטבלט, בכניסת נאלווקי, וארבע מחלקות, בפיקודם של ברל בראודה, אהרון בריסקין, מרדכי גרובאס ולייב גרוזאלץ, מעל הצומת זמנהופה-מילא.[158] קבוצה של לוחמי אצ״י, בפיקודו של אחד ממפקדי היחידות בארגון, יאן (״פיקה״) פינקל, תפסה עמדות קרוב מאוד לצומת זה, במילא 28 ובמילא 29.[159]

בכל אחת מן המחלקות של אי״ל בגטו המרכזי היו כ-15-20 לוחמים. כל לוחם של אי״ל צויד באקדח ובכ-10-15 כדורים, 4-5 רימוני יד, ו-4-5 בקבוקי מולוטוב מתוצרת בית.[160] ארבעת הרובים שהיו ללוחמי אי״ל בגטו המרכזי חולקו בין ארבע המחלקות שבזמנהופה ושתי המחלקות שבנאלווקי.

אזור בתי המלאכה טבנס-שולץ היה שטח גדול יחסית, מופרד מן הגטו המרכזי, שמצפון-מערב גבל ברחוב נובוליפקי ומדרום-מזרח ברחוב לשנו, ונחצה על ידי רחוב נובוליפיה, שעבר במקביל לשני הרחובות הנ"ל. בחלק גדול מן השטח היו בתי מלאכה שסיפקו ציוד לכוחות המזוינים הגרמנים, ובניינים שבהם התגוררו היהודים שהועסקו בבתי מלאכה אלה ובני משפחותיהם. סביר היה להניח כי יחידות גרמניות שינועו אל הגטו יעברו סמוך לבתי המלאכה הללו, ויספקו ליחידות אי"ל ואצ"י המוצבות שם הזדמנות להטרידן בעת מעברן. על יחידות אי"ל באזור זה פיקד אליעזר גלר, חבר "גורדוניה" הבכיר בגטו, שמונה לפקד על כוחות אי"ל באזור כאשר צוקרמן נשלח לווארשה ה"ארית". לוחמיו, שהיו מאורגנים בשמונה מחלקות מוקטנות, היו חמושים באקדחים, רימונים, בקבוקי מולוטוב ורובה יחיד. הם איישו שמונה עמדות: ארבע ברחוב נובוליפיה, אחת ברחוב סמוצ'ה שהובילה אל רחוב נובוליפיה ושלוש ברחוב לשנו.[161] באזור זה שברו לוחמי אי"ל קירות שהפרידו בין בניינים וחיברו בין עליות גג, על מנת שתתאפשר להם תנועה חופשית באזור. באופן זה הם יכלו לנוע בין העמדות בלשנו, נובוליפיה, חלק מסמוצ'ה וחלק מנובוליפקי מבלי לרדת אל הרחובות. מנהרה נחפרה מן העמדה בפיקודו של דוד נודובורסקי, בנובוליפיה 69, אל פינת ז'לז'נה, שם היתה ה-Befehlstelle, החפ"ק של הגסטאפו בכניסה לגטו. הוטמן שם מוקש, שמנגנון הפעלתו חובר בחוטי חשמל אל עמדתו של נודובורסקי, על מנת להפעילו ברגע המתאים.

אליעזר גלר בן ה-25, ששירת בצבא פולין בעת הפלישה הגרמנית למדינה זו, הפך עם שובו לפעיל המרכזי בתנועת הנוער "גורדוניה" בגטו. הוא לא האמין בסיכוייה של התנגדות מאורגנת בגטו וארשה, והעביר רבים מחברי "גורדוניה" בגטו וארשה לערים פרובינציאליות במהלך חודשי הגירוש הגדול, מה שגרם ליחסים מתוחים בינו לבין צוקרמן. בשובו לגטו וארשה הביע את חרטתו על מה שהגדיר "החלטה מוטעית". "ברור עתה מעל לכל ספק כי את כל הכוחות והאנרגיה... צריך היה לכוון לקראת הכנה להגנה עצמית ולהתנגדות," הוא כתב בינואר.[162]

דוד נודובורסקי בן ה-27, חבר "השומר הצעיר", נתפס על ידי הגרמנים במהלך הגירוש הגדול ונשלח לטרבלינקה, אך הצליח להימלט ולחזור לגטו וארשה, בהביאו לתושבי הגטו אישור על הגורל המצפה להם לאחר גירושם מן הגטו. עתה הוטל עליו להוביל אחת מן היחידות הלוחמות של אי"ל.

כוחות אצ"י באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ היו חמושים טוב יותר מכוחות אי"ל. תחת פיקודו של נתן שולץ, שחזר לגטו וארשה מן המשקים החקלאיים

בהרובּיישוב ביוני 1942, הם איישו שמונה עמדות: חמש לאורך רחוב נובוליפיה, שתיים לאורך רחוב לשנו, ואחת ברחוב קרמליצקה מס' 5, שם שכנה מִפקדת אצ"י ושם גם היתה המנהרה שבנה אצ"י ואשר הובילה אל הצד ה"ארי" של ורשה.[163] מפקדי יחידות אצ"י באזור, נוסף לנתן שולץ, היו פנחס טאוב ושמחה ויטלסון. הם, יחד עם אלק הלברשטיין, שהועבר אל הגטו המרכזי כדי לפקד על יחידה שם, היו חברי סניף בית"ר בצפון ורשה לפני המלחמה, והכירו היטב את פאבל פרנקל מאותם ימים.

לא היה כל תיאום בין כוחות אי"ל וכוחות אצ"י באזור, אך שני הארגונים היו מודעים כל אחד לנוכחות האחר. בשעות הבוקר המוקדמות ב-19 באפריל התקרב אדם לעמדת אי"ל שהיתה מאוישת בחברי "גורדוניה", ברחוב לשנו 76, בפיקודו של יעקב פייגנבלאט בן ה-23. פייגנבלאט שיער כי האיש הוא מפקד אצ"י באזור. הוא הציע להעביר לאי"ל קופסת רימוני יד וחבית של חומרי נפץ. פייגנבלאט קיבל בשמחה רבה את ההצעה ושלח שלושה מאנשיו לרחוב קרמליצקה 5, מִפקדת אצ"י באזור טבנס-שולץ, לקבל את הרימונים וחומרי הנפץ. אלה אכן נמסרו וחולקו ליחידות אי"ל באזור.[164]

אזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, שרחוב פראנצישקאנסקה הפריד בינו לבין הגטו המרכזי, היה גוש בניינים קטן יחסית, מוקף בחומה, שגבל ברחובות פראנצישקאנסקה, ואלובה, סוויאנטויארסקה ובוניפראטרסקה. היו בו בתי מלאכה שחלקם ייצרו מברשות לצבא הגרמני, ובניינים שבהם גרו הפועלים ובני משפחותיהם.

מפקד כוחות אי"ל כאן היה מַארֶק אדלמן בן ה-21, איש ה"בונד", שהחליף את בֶּרֶק שניידמיל כנציג ה"בונד" בפיקוד אי"ל לאחר התפטרותו של שניידמיל. חמש יחידות של אי"ל הוצבו באזור. חבר אחר בפיקוד אי"ל, הירש ברלינסקי, פיקד על יחידת "פועלי ציון - שמאל" שם. כל אחד מלוחמי אי"ל היה חמוש באקדח, בכמה רימונים ובבקבוקי מולוטוב אחדים. לשניים מבין הלוחמים היו רובים. הלוחמים חפרו מנהרה מתחת לשער הכניסה לאזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, והטמינו שם מוקש. החוטים לפיצוץ המוקש הוליכו אל עמדת הפיקוד של יחידתו של חנוך גוטמן ברחוב ואלובה מס' 6, שהשקיפה על השער.[165]

שלוש יחידות של אצ"י הוצבו באזור יצרני המברשות, כשמפקדן הראשי הוא שמואל לופט, ממִפקדתו ברח' סוויאנטויארסקה מס' 30. שלושת מפקדי היחידות היו יוזק לופאטה, אחד האחים לופאטה, יצחק בילבסקי, שלפני המלחמה היה פעיל של בית"ר בלודז', ודוד שולמן, עורך דין רביזיוניסטי שעבר מאזור טבנס-שולץ

לאזור יצרני המברשות זמן קצר לפני פרוץ המרד.[166] כמו לוחמי אי"ל, גם הם היו חמושים באקדחים, ברימונים ובבקבוקי מולוטוב. היחידות איישו בונקרים לאורך רחוב סוויאנטויארסקה. לא היה שום מגע בין כוחות שני הארגונים באזור זה.

המאמץ העיקרי של אצ"י, תחת פיקודו של פאבל פרנקל, להיכנס לעימות חזיתי עם החיילים הגרמנים הנכנסים לגטו, תוכנן להיערך בכיכר מוראנובסקי, בפינתו הצפון-מזרחית של הגטו. רישארד ואלבסקי, אשר יחד עם קבוצתו הצטרף לאצ"י ויועד להשתתף בהגנת כיכר מוראנובסקי, תיאר כך את הכיכר וסביבותיה, ואת ההכנות להגנתה:

> גושי בניינים גבוהים הקיפו את כיכר מוראנובסקי. רחובות צרים הפרידו בין הגושים. הוקמו מִתרסי הגנה. שורה של בתים, מעברים מוסווים, מרתפים המקושרים זה לזה, עליות גג סמויות - כל אלה אִפשרו לעבור מבית לבית מבלי להיכנס לכיכר הפתוחה... המבנה הטופוגרפי של כיכר מוראנובסקי היה נוח במיוחד להגנת הגטו. הכיכר היתה בדיוק ממול הנתיב [שבו ישתמשו הגרמנים] הנדרש לתפוס חלק זה של הגטו. בחזית הבתים הוקמו העמדות לקו ההגנה הראשון. שני בניינים עצומים, משני צדי הכיכר, הפכו לעמדות מבוצרות. בבניינים אלה הוכנו עמדות ירי למקלעים, אך בנוסף בוצרו גם הבניינים האחרים והוקמה רשת עמדות לרובאים; החלונות שבחזית הבתים נאטמו, והמרתפים הוסבו לבונקרים. באופן זה הוקם גוש של עמדות מגן בכיכר מוראנובסקי.[167]

באזור זה ריכז פרנקל כמאתיים מלוחמיו, שאורגנו בארבע יחידות בפיקודם של לאון רודל, אלק הלברשטיין, מאיר טובלוס ויוסף גולדהבר. הם היו חמושים במיטב הציוד שהיה לאצ"י, כולל רובים ושני מקלעים. היו אלה הלוחמים המאומנים ביותר והחמושים ביותר בגטו.[168]

עמנואל רינגלבלום, רושם תולדות הגטו, היה חבר בכיר ב"פועלי ציון - שמאל". באופן טבעי, יחסו כלפי הרביזיוניסטים היה שלילי, והוא ראה את האידיאולוגיה של תנועתם כדומה ל"פשיזם בסגנון האיטלקי". חרף זאת, הוא ראה מחובתו לשמור על רישום אובייקטיבי של המאורעות בגטו. הוא ידע כי נוסף לאי"ל יש בגטו עוד ארגון מחתרתי, אצ"י, וכי הוא מונהג על ידי רביזיוניסטים.

זמן קצר לפני פרוץ המרד הוא עשה את דרכו לחלק הצפון-מזרחי של הגטו המרכזי, שבאותה עת כבר היה גוש בניינים ללא דיירים, שכונה "האזור הפרוע"

("וילדע"). הוא נכנס למִפקדת אצ"י ברח' מוראנובסקה 7. המִפקדה היתה ממוקמת בדירה בת שישה חדרים בקומה הראשונה של הבניין הנטוש מדייריו.

שבועות אחדים לאחר מכן הוא כתב את מה שראו עיניו בביקורו:

> בחדר הפיקוד היה רדיו באיכות מעולה, שקלט חדשות מכל רחבי העולם, ולידו עמדה מכונת כתיבה. שוחחתי עם המפקדים במשך מספר שעות. הם היו חמושים באקדחים שהיו תקועים בחגורותיהם. סוגי נשק שונים היו תלויים בחדרים הגדולים: מקלעים קלים, רובים, אקדחים מסוגים שונים, רימוני יד, תרמילי תחמושת, מדים גרמניים וכו', שכולם נוצלו במלואם ב'אקציה' של אפריל. היתה פעילות קדחתנית בחדר הפיקוד. כמו בכל מטה צבאי, לוחמים קיבלו פקודות להתייצבות במקומות שונים, שאליהם נוספו הלוחמים לקבלת הדרכה והוראות. התקבלו דו"חות על החרמת רכוש מאנשים עשירים, שבוצעו על ידי קבוצות שונות לצורך התחמשות אצ"י. בעת שהייתי שם התבצעה רכישה של נשק מקצין לשעבר בצבא הפולני, בסכום של רבע מיליון זלוטי; 50 אלף זלוטי שולמו כמקדמה על החשבון. נקנו שני מקלעים במחיר של 40,000 זלוטי כל אחד, וכמות גדולה של רימונים ופצצות. בתשובה לשאלתי מדוע לא הוסוותה המִפקדה נאמר לי כי אין כל חשש לבגידה מצד התומכים, וכי במקרה של ביקור מצד אורח לא קרוא, למשל ז'נדארם - הוא לא יֵצא מן המקום בחיים.[169]

רינגלבלום התרשם מאוד ממה שראה במוראנובסקה 7, מן ההתנהגות הצבאית של מפקדי אצ"י שנשאו בגלוי את נִשקם האישי, מביטחונם העצמי ומהיעדר כל פחד אצלם. הוא הצטער על חוסר האחדות בין שני ארגוני ההתנגדות בזמנים כה נואשים. הוא נתן ביטוי לתחושה זו כמה חודשים לאחר המרד, בעודו מסתתר בוורשה ה"ארית", זמן קצר לפני שהוא ומשפחתו נתפסו על ידי הגרמנים ונורו. בפתק שהשאיר הוא כתב:

> מאז המלחמה ניצב הציבור היהודי בפני בעיות מכריעות. המאבקים הפוליטיים הקודמים היו חייבים להיפסק. צריך היה להקים חזית פוליטית מאוחדת שתקיף את הכול, מן השמאל עד הימין. מערכת ההשמדה של היטלר נגד העם היהודי כוונה נגד כל המעמדות וכל המגזרים. בעיני האויב אין כל הבדל בין בונדיסטים לבין ציונים. את שניהם הוא שונא ואת שניהם הוא מבקש להשמיד, ומשום כך צריך היה לשנות את המאבק הפנימי בתוך

הציבור היהודי, ולהקים חזית לאומית מאוחדת נגד כוחות הרשע של הפשיזם הגרמני.[170]

ב-18 באפריל 1943, יום לפני פרוץ המרד, היו ואלבסקי ולאון רודל במִפקדת אצ"י במוראנובסקה 7 עסוקים בהכנות של הרגע האחרון. ואלבסקי, ששרד את הלחימה בגטו נזכר מאוחר יותר בדבריו של רודל:

> כולנו ניפול כאן. אלה בקרב, הנשק בידם, ואלה כקורבנות שווא. אך חשוב כי יישמר זכר הקרב שלנו, כי העולם יֵדע כי היה קרב. קרב קשה, עקוב מדם. ואם יקרה כי מבין שנינו, אתה תישאר בחיים... ובמקום כלשהו, בזמן כלשהו, תפגוש את חברי, אנא ספר להם מה אמרתי, אמור להם כי אף לא לרגע היה פקפוק בלִבי כי גרמניה של היטלר תובס, לא בלִבי ולא בלב חברי... כי אנו לוחמים למען בני עמנו וכי נמות למענם. כי אנו מאמינים שמדינה יהודית קום תקום, אחרי מאבק עם אויבינו, שם בארץ הרחוקה... כי בתקופות שעבוד רחוקות, כאשר הלגיונות הרומיים רמסו את העולם העתיק כולו, והעולם כולו כרע ברך בפניהם, רק פרובינציה רומית קטנה אחת, יהודה, לקחה את נִשקה בידיה וקמה ללחום לחירות ולהגנת כבוד האדם, מול עולם של אי צדק. וזו הסיבה שיהודה חרותה בהיסטוריה האנושית כסמל למלחמה לחופש האדם... ואולי, בבוא היום, בעוד שנים רבות, בהיכתב ההיסטוריה של המאבק נגד הכובשים הנאציים, גם אנחנו ניזכר, ומי יודע, נהפוך, כמו יהודה הקטנה בשעתה, זו אשר לחמה ברומי האדירה, לסמל לרוחו של האדם שאותה אי אפשר לדכא, שעצם מהותה היא המאבק למען החופש, למען הזכות לחיות, הזכות להתקיים.[171]

היה זה יום אביב חמים ונהדר. מעבר לחומת הגטו, מול שטח המברשתנים, בכיכר קרסינסקי, חגגו את קרנבל הפסחא. המוזיקה של מנגן תיבת הנגינה של הקרוסלה חדרה לרחובות השוממים של הגטו.

לוחמי אצ"י פירקו, ניקו, והרכיבו שוב את הרובים, מכונות הירייה והאקדחים שלהם בפעם האחרונה.[172]

פרק 9

דגלים מעל הגטו

22-19 באפריל 1943

יום ב', 19 באפריל 1943, ערב פסח - היום הראשון ללחימה

תוכניתו של אוברפיהרר-ס.ס (אל"מ) פרדיננד פון זאמרן-פראנקנג היתה לטהר את מה שנותר מן הגטו המרכזי ולהעביר את היהודים משם לטרבלינקה, תוך העברת העובדים בטבנס-שולץ ובבתי המלאכה של המברשות ובני משפחותיהם למקום החדש של בתי מלאכה אלה, באזור לובלין.

כוחותיו נכנסו אל הגטו המרכזי ב-19 באפריל בשעה 06:00 - 850 איש, בפיקודם של 16 קצינים. הכוח כלל יחידות של גדוד הפאנצר מס' 3 (אימונים ועתודה) של הס.ס, יחידות של כוחות העתודה הממונעים של הס.ס, יחידות של החטיבה המשטרתית מס' 22 של הס.ס, יחידה של אנשי "טראווניקי" (אוקראינים בשירות הגרמנים), ואנשי ביטחון.[173] אליהם נלוו טנק קל ושתי מכוניות משוריינות כבדות. הטנק היה LT -38 צ'כי, מצויד בתותח שקודה בקליבר 37 מ"מ ושני מקלעים בקליבר 7.92 מ"מ; אנשי צְוותו היו מגדוד הפאנצר מס' 3 (אימונים ועתודה) של הס.ס.[174]

בשעות האפלה והקור שלפני עלות השחר, ב-19 באפריל, ניצב יעקב פוטרמילך, חבר יחידת אי"ל בפיקודו של יעקב פייגנבלאט באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, בעמדת השמירה שלו ברח' לשנו מס' 76, צופה על השומר בשער הגטו שבקרן הרחובות ז'לז'נה ולשנו. בשעה רבע לחמש הוא ראה משאית המתקרבת לשער הגטו. שישה גרמנים קפצו מן המשאית, תפסו עמדות לאורך הרחוב, והמשאית המשיכה לכיוון הגטו המרכזי. כאשר התבהר, הוא הבחין בשומרים גרמנים ופולנים שהוצבו לאורך חומת הגטו. יחידתו היתה מוכנה לקרב.

בשעה 5 לפנות בוקר ראו פוטרמילך וחבריו כמה יחידות גרמניות מתקרבות. הגרמנים צעדו, כשהם באים מאוקופובה לאורך לשנו, לכיוון הגטו המרכזי. אליעזר גלר, מפקד אי"ל באזור טבנס-שולץ, הצטרף אל פוטרמילך בעמדתו. רימון יד שיושלך על הגרמנים על ידי גלר היה אמור להיות האות להתקפה על הגרמנים

מעמדות אי"ל לאורך לשנו, אך גלר לא זרק את הרימון. כמה יחידות ס.ס עברו, אחריהן כמה שריוניות, ושוב עוד חיילי ס.ס. גלר עמד, מחזיק בידו את הרימון. לוחמיו המתינו בחוסר סבלנות, אך הוא לא זרק אותו. בינתיים עברו הגרמנים, והרימון טרם נזרק. לאחר הפסקה קצרה הופיעו גרמנים נוספים, ואחריהם אוקראינים ופולנים, ואחריהם קבוצת גרמנים על אופנועים וכמה משאיות מלאות בגרמנים בחגור קרב מלא. בסוף הטור היה מטבח שדה. הם עברו את לשנו לכל אורכו, לאורך חומת הגטו, ופנו שמאלה בקרמליצקה, לעבר הגטו המרכזי.[175] גלר לא הבין את ההוראות שהועברו לו בטלפון על ידי יצחק צוקרמן, לשעבר מפקד אזור בתי המלאכה טבנס-שולץ וכעת איש הקשר של אי"ל עם וארשה ה"ארית", שלפיהן היה עליו לתקוף את הגרמנים אם וכאשר יתקרבו לגטו המרכזי דרך רחוב לשנו.[176] גם יחידות אצ"י באזור טבנס-שולץ, בפיקודו של פנחס טאוב, לא נקטו שום פעולה באותו זמן.[177]

הם התקדמו אל הגטו המרכזי מדרום, נעים לאורך רחוב לשנו, עברו את אזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, ואז פנו צפונה ברחוב קרמליצקה, ומשם מזרחה ברחוב נובוליפקי, בואכה רחוב נאלווקי. בקרן הרחובות נאלווקי וגנשה נעו חלק מן הכוחות לאורך גנשה, לכיוון שער הגטו המרכזי ברחוב זמנהופה, ואילו השאר נכנסו אל הגטו המרכזי דרך רחוב נאלווקי.

בעלות השחר של 19 באפריל הצטרפה צביה לובטקין ליחידת אי"ל המורכבת מחברי "דרור", בפיקודו של זכריה ארטשטיין בן ה-20, שלובטקין ראתה בו אחד הלוחמים האמיצים ביותר באי"ל. הם הוצבו ברחוב נאלווקי 33. טוביה בוז'יקובסקי, איש היחידה, בן 32, ניצב על מרפסת בקומה הראשונה המשקיפה על פינת גנשה-נאלווקי. קבוצה אחרת של לוחמים היתה בקומות העליונות של הבתים המשקיפים על הצומת, בתוך החצרות ובחלונות של כמה דירות. באותו בוקר אביבי יכול היה בוז'יקובסקי לראות ממרחק את החיילים הגרמנים הצועדים. עד כמה חלשים אנו בהשוואה אליהם, הוא הִרהר. איך נוכל להילחם בשריוניות ובטנקים כשכל מה שיש לנו הוא אקדחים ומספר קטן של רובים?[178]

בשעה 06:00 נכנסו יחידות של כוחות העתודה הממונעים של הס.ס אל הגטו המרכזי דרך רחוב נאלווקי. הם צעדו בצורה מסודרת ובפיהם שירה. יחידות אי"ל בפיקודם של ארטשטיין ושל לוטק רוטבלט הוצבו בחלונות, במרפסות ובחצרות סמוך לצומת גנשה-נאלווקי. היריות הראשונות נורו מעמדתו של ארטשטיין ברחוב נאלווקי 33 כאשר הגרמנים עברו ליד בניין זה. היו אלה היריות הראשונות של

המרד. בעקבותיהן נורו יריות של רובים ואקדחים, ורימוני יד ובקבוקי מולוטוב הושלכו מכל עבר.

תחת האש התפזרו טורי הגרמנים. החיילים חיפשו מחסה לאורך קירות הבתים ברחוב, כשהם מותירים את הפצועים במקום שבו נפלו. לאחר שהתאוששו מן ההפתעה הראשונית החלו הגרמנים להשיב אש נגד עמדות אי"ל ולפנות את פצועיהם. הם היו בעמדה נחותה, בשל היותם בשטח הפתוח. לאחר כשעתיים נסוגו הגרמנים.[179] לפי דיווחו של שטרופ מאותו יום, שלושה גרמנים נפצעו בהתנגשות. לאי"ל לא נגרמו אבדות כלל בקרב זה.[180]

חיים פרימר הגיע למִפקדה של אנילביץ', ברח' מילא מס' 29, בערבו של 18 באפריל. הוא תפס את עמדתו במרפסת בקומה העליונה של הבניין, שהשקיפה על זמנהופה, וריפד אותה בכרים להגנה. משם, כששכב על המרפסת והביט במשקפת, יכול היה לראות את הכניסה לגטו המרכזי. ההוראות שקיבל היו לשמור על מגע עם אנילביץ' וקאנאל, שהיו בתוך הבניין, להודיע להם מה קורה למטה, ולהמתין להוראותיהם. הוא היה אמור להשליך רימון כסימן ללוחמים המוצבים באזור לפתוח בהתקפה על הגרמנים. הוא היה חמוש באקדח "מאוזר", עשרים כדורים, רימונים אחדים מתוצרת בית ורימון פולני.[181] בשעה 2 לפנות בוקר הוא ראה משאית נכנסת לזמנהופה. כמה אוקראינים, שאותם זיהה על פי מדיהם השחורים, יצאו ותפסו עמדות לאורך זמנהופה. אחד מהם, חמוש בתת-מקלע, התייצב בפינת זמנהופה ומוראנובסקה.

בשעה 5 לפנות בוקר ראה פרימר מכוניות נכנסות לגטו, ועוצרות בכיכר שמול בניין היודנראט. הם התקרבו לכיכר, נעצרו, והחיילים יצאו מהן החוצה. לאחר מכן הגיעה משאית ועליה שולחנות וספסלים. החיילים פרקו את הספסלים וסידרו אותם בזוויות ישרות, זה לצד זה. המרחק בין פרימר לבין הכיכר היה כמאתיים מטר, והוא ראה את החיילים בבירור במשקפתו. הוא ראה את החיילים מותחים כבלי טלפון ומקשרים אותם למכשירי הטלפון שהושמו על השולחנות. הגרמנים הקימו מוצב פיקוד למבצע המתוכנן שלהם. משאיות נוספות הגיעו, ועליהן חיילים חמושים בתת-מקלעים. אחריהן הגיעו אופנוענים, כמה אמבולנסים, ולבסוף טנק ושריוניות, שעצרו בשער. היו אלה חיילי גדוד הפאנצר מס' 3 (אימונים ועתודה) של הס.ס עם רכביהם, תחת פיקודו של אוברשטורמבאנפיהרר (סגן-אלוף) ואלטר בלווידט. פרימר דיווח לאנילביץ' על מה שראה; הוא לא עזב את עמדתו, אלא דיווח באמצעות לוחם ששכב לא הרחק ממנו.

האוקראינים שהוצבו לאורך זמנהופה במהלך הלילה הועברו עתה, כקבוצה מאוחדת, לכיוון האומשלאגפלאץ. בשעה 6 בבוקר נכנס טור של חיילי חי״ר. חלק מאנשי הטור פנו לרחוב וולינסקה, והשאר נותרו על מקומם, כממתינים לפקודה. כעבור זמן לא רב נכנסו דרך השער אנשי המשטרה היהודית. הם נערכו לאורך שני צדי הרחוב, ועם קבלת הפקודה, הם החלו להתקדם לאורך הרחוב.

כשטור המשטרה היהודית הגיע לפינת מילא וזמנהופה שאל פרימר אם זה הזמן לתת את האות להתקפה. נאמר לו להמתין עד שיגיעו הגרמנים. לאחר שעברה המשטרה היהודית, החל להתקרב טור ממונע של גרמנים. פרימר הצטווה להשליך את הרימון כאשר אמצעו של הטור הגרמני יעבור מתחת למרפסת שלו, אך כאשר ניסה להדליק את הגפרורים שמסביב לנצרת הרימון מתוצרת בית שבידו, הרוח החזקה כיבתה את הגפרורים הבוערים. הטור היה ארוך מאוד, והוא חשב שיש בידו סיפק לנסות עוד פעם, אך שוב לא הצליח. הוא דיווח על בעייתו לאנילביץ׳, ואז הצטווה לוחם אחר, שעמד ליד חלון, להשליך רימון. הפעם זה הצליח. האות ניתן, ולוחמי אי״ל פתחו באש מן הבניינים הסמוכים. הגרמנים ניסו לרוץ כדי לתפוס מחסה ולהשיב אש, אך הם נלכדו בשטח הפתוח, וכניסות הבניינים סיפקו להם מחסה חלקי בלבד. עכשיו הצטרפה לקרב יחידת אצ״י בפיקודו של יאן ״פיקה״ פינקל, שהוצבה ברחוב מילא.[182] הקרב נמשך כמחצית השעה, ואז נסוגו הגרמנים.

פרימר נשאר בעמדתו על המרפסת, וכעבור זמן מה ראה רכבים משוריינים מתקרבים, כשאחריהם טור של חיילים רגליים. זאמרן-פראנקנג החליט לשלוח לקרב את הטנק ושתי השריוניות שלו, מלווים על ידי חיילים מגדוד הפאנצר. כאשר חלפו הטנק והשריוניות בפינת זמנהופה-מילא, הם הותקפו על ידי לוחמי אי״ל בבקבוקי מולוטוב. להבות פרצו מן הטנק, ובעודו בוער סטה ממסלולו ונע לכיוון האומשלאגפלאץ. שתי השריוניות נפגעו וכמה מהחיילים שבתוכן נפצעו. חיילי גדוד הפאנצר נסוגו. אמבולנסים גרמניים הגיעו לאסוף את הפצועים. לאחר שהם עזבו פתחו הגרמנים בהפגזה ארטילרית של העמדות היהודיות.[183] בנקודה זו נתן אנילביץ׳ את אות הנסיגה, ולוחמי אי״ל החלו לעזוב את השטח. פרימר עדיין שכב במרפסת כאשר אנילביץ׳ קרא אליו, ״קום, אנחנו עוזבים.״ הם ירדו במדרגות לחצר של מילא 29 ונכנסו למרתף שממנו היתה כניסה לבונקר תת-קרקעי. שם נאספו לוחמי אי״ל שנטלו חלק בקרב.[184]

ההתנגשות האחרונה נמשכה כעשר דקות. כל הקרב ברחוב זמנהופה ארך כארבעים דקות. אחד מלוחמי אי״ל נהרג בקרב,[185] ואילו יחידתו של יאן ״פיקה״ פינקל איבדה כמה לוחמים.[186] יחידתו עשתה את דרכה לנאלווקי מס׳ 42

ולמוראנובסקה מס׳ 17, בלב השטח שבוצר על ידי אצ"י.[187] שלושה אנשי ס.ס "פאנצרגרנאדירה" ושישה אוקראינים נפצעו בקרב.[188]

שטרופ, יחד עם המטה שאסף מאז הגיע לווארשה, נשאר במִפקדתו באותו בוקר, וקיבל דיווחים טלפוניים מהמבצע הנערך בגטו. בשעה 07:30 הופיע זאמרן-פראנקנג במִפקדה של שטרופ והודיע כי בגטו הכול אבוד, כי ישנן כבר אבדות, וכי כוחותיו בנסיגה. הוא התכוון להתקשר עם קראקוב ולדרוש כי מפציצי צלילה "שטוקה" יישלחו להפציץ את הגטו וכך לשבור את ההתקוממות. שטרופ הורה לו שלא להתקשר לקראקוב, ואמר כי הוא עצמו מתכוון לבדוק את המצב בשטח.[189] עם היוודע החדשות על המכות שספגו הגרמנים והאוקראינים מידי הלוחמים היהודים, החל הטלפון של שטרופ לצלצל ללא הפסקה. שלוש פעמים הוא שוחח עם קרוגר, ואחר כך טלפן הימלר בכבודו ובעצמו. שניהם השתוללו מזעם. קרוגר צווח וגידף, וטען בתוקף כי זו בושה ותבוסה צבאית. "זהו כתם על הכבוד ועל המוניטין של הס.ס," הוא נבח בטלפון. את זאמרן-פראנקנג, "האידיוט הטירולי הזה, המטומטם הזה, יש לעצור מיד", הוא תבע. הוא ציווה כי לאחר שהחיילים ייאספו ותינתן להם הפוגה קצרה, כל חיילי הוואפן-ס.ס בווארשה יוכנסו לקרב בגטו. בתגובה על הדאגה שהביע שטרופ, כי הפולנים עלולים להחליט ליטול חלק בהתנגדות, הוא ציווה כי כל היחידות הגרמניות באזור יוכנסו לכוננות. הימלר, לאחר שנתן פורקן לזעמו בסדרה של קללות, הורה כי זאמרן-פראנקנג יודח מיידית מן הפיקוד על המבצע בגטו ויסולק מתפקידו כמפקד הס.ס והמשטרה בווארשה, אך לא ייעצר. הוא הורה כי כל היחידות ייסוגו מן הגטו, כך שניתן יהיה לחדש את המבצע תוך שעתיים, תחת פיקודו של שטרופ. לא היה צורך במתן פקודת הנסיגה לזאמרן-פראנקנג, משום שהוא וכוחותיו כבר נסוגו בחיפזון מן הגטו. [190]

שטרופ גייס את מלוא הכוחות הצבאיים שעמדו לרשותו: גדוד הפאנצר מס׳ 3 (אימונים ועתודה) של הס.ס, כוח העתודה הממונע של הס.ס, גדודים מס׳ 1 ו-3 של חטיבת המשטרה מס׳ 22 של הס.ס, גדוד של אנשי טראווניקי (אוקראינים) ואנשי משטרת הביטחון. בסך הכול מדובר היה בכ-1,300 קצינים וחיילים. הוקצו להם טנק ושריונית. בנוסף עמדו לרשות שטרופ תותחי הוביצר בקוטר 100 מ"מ ושלוש סוללות של תותחי נ"מ בקליבר 22 מ"מ. כדי לעודד את רוח החיילים, ניתנה להם כוס שנאפס או יין לפני שנשלחו לקרב.[191]

ללוחמי אי"ל בצומת נאלווקי-גנשה, שנשארו בעמדותיהם, היתה הפוגה בת שלוש שעות מאז התנגשותם הראשונה עם הכוחות הגרמניים באותו בוקר. בשעה 11 הם

הותקפו על ידי הכוחות הגרמניים, עתה בפיקודו של שטרופ, שכללו טנק. הגרמנים, שהשתמשו במזרנים שנלקחו ממחסן ורטרפאסונג ברח' נאלווקי 28, הקימו מתרס הגנה, שממנו הם ירו אל עמדות אי"ל. הלוחמים היהודים הצליחו להצית את המתרס באמצעות בקבוקי מולוטוב. בקרב היריות שנמשך כשעה הצליחו הגרמנים להצית באש את הבניין בנאלווקי 33. בשלב זה החליטו לוחמי אי"ל לנטוש את עמדותיהם, שבהן שהו כשש שעות. הם מצאו את דרכם לבונקר ברחוב קורוזה מס' 3.[192] שטרופ, מיד עם היתקלותו בהתנגדות ראשונה, פקד על הפסקה בלחימה והביא את יחידות הארטילריה והלהביורים שלו כדי לשחוק עד דק ולהצית את הבניינים שבהם התמקמו לוחמי המחתרת.[193]

נטישתן של עמדות אי"ל, בצומת זמנהופה-מילא ובצומת נאלווקי-גנשה, שמה קץ לאפשרות שהלוחמים היהודים בגטו יחזיקו "משולש הגנתי", כאשר עמדות אצ"י בכיכר מוראנובסקי וסביבותיה משמשות כקודקוד המשולש, ואילו שתי עמדות אי"ל - כבסיסו. שמירת השליטה היהודית על עמדות אלה היתה מונעת מן הגרמנים ליצור "קומקום" בגטו המרכזי, שאליו יכלו לצופף את האוכלוסייה היהודית לשם העברה לטרבלינקה, כפי שעשו בספטמבר 1942, בזמן הגירושים הגדולים. אולם עמדות אי"ל לא יכלו לעמוד בהתקפות הגרמניות. הגרמנים היו חופשים להתחיל ב"ציד" יהודי גטו וארשה. במהלך השלב הראשוני של הציד לכדו חייליו של שטרופ מאתיים יהודים. לאחר מכן הוא שלח חוליות פשיטה שחיפשו בונקרים שמיקומם היה ידוע לו, והורה להוציא את היהודים מהם ולחסלם. מבצעים אלה הביאו ללכידת 380 יהודים. כאשר נאמר לו כי ייתכן שהיהודים מתחבאים בתעלות הביוב, הוא הורה להציף את התעלות.[194]

עתה יכלו הגרמנים להתקדם לתוך הגטו המרכזי. בשעה 17:30, כאשר חייליהם נעו אל הגטו המרכזי, הם נתקלו בהתנגדות כבדה, שכללה אש מקלע, מאזור כיכר מוראנובסקי.[195] כאן הכין אצ"י את עמדות המגן העיקריות שלו. שטרופ שלח חוליה קרבית מיוחדת לגוש הבניינים שנראה לו כמרכז ההתנגדות. בדיווחו מ-19 באפריל 1943, המתאר את הלחימה לאחר מכן, הוא כותב, "... הם [החיילים] הביסו את האויב, אך מבלי ללכוד את האויב עצמו. היהודים והפושעים התנגדו מבסיס לבסיס ונמלטו ברגע האחרון על ידי בריחה דרך עליות גג או מעברים תת-קרקעיים."[196] בעת שהמתין למשפטו בוורשה סיפר שטרופ לחברו לתא, מוצ'ארסקי, כי לקח לחייליו "זמן רב לשבור את ההתנגדות". באותן שעות אחר הצהריים. בערב נסוג שטרופ עם כל כוחותיו מן הגטו.[197] אם שטרופ הניח כי הוא

שם קץ להתנגדות בכיכר מוראנובסקי, הרי שהיה עתיד לגלות תמונה שונה לחלוטין בימים הבאים.

הנהגת אצ"י בחרה בבניינים שעל צדה הדרומי של כיכר מוראנובסקי, בפינת רחוב נאלווקי, בתור קו ההגנה העיקרי שלה. רובם היו בנייני מגורים בני ארבע עד שש קומות. גגותיהם אִפשרו להשקיף ללא הפרעה על הכיכר וסיפקו מחסה טוב משני הרחובות הסמוכים, מילא ומוראנובסקה. מצפון-מזרח היו הרחובות חסומים על ידי חומות. הבניינים ברחוב נאלווקי, שאליהם היתה גישה רק מן הגגות, היו עדיפים מבחינה אסטרטגית. קל היה להגן עליהם, והם סיפקו הגנה מן הצד האחורי.

ב-19 באפריל 1943, בעת כניסת הכוחות הגרמניים לגטו, נמצאו מפקדי אצ"י, פאבל פרנקל וסגנו לאון רודל, במִפקדת אצ"י ברח' מוראנובסקה מס' 7. הם החליטו להניף על גג הבניין הגבוה ביותר באזור, מוראנובסקה 17, את הדגל הציוני. למחרת הם הניפו את הדגל הפולני ליד הדגל הציוני.[198]

פולנים שעמדו על גג הבניין ברחוב מוראנובסקה מס' 6, מחוץ לחומת הגטו, הבחינו באנשים שבידיהם נשק, נעים סביב גגות בנייני הגטו שמולם, נעלמים לרגעים וחוזרים ומופיעים. לפתע ראו דגל תכלת-לבן מונף על אחד הגגות. מישהו צעק, "ראו, ראו את הדגל היהודי. כיכר מוראנובסקי היא בידי היהודים!" הם יכלו לראות שני נערים צעירים מאוד, מנסים לקבוע את הדגל במקומו ברוח העזה. הם סיכנו את חייהם, משום שבכל רגע יכלו כדורי האויב לפגוע בהם. הנערים עמדו על הגג, ולבסוף הצליחו לקבוע את הדגל במקומו, מתנפנף ברוח.[199]

ואלבסקי מספר כי לאון רודל, סגנו של פרנקל, אמר לו, "אתה רואה את הדגלים האלה? לכאורה חשיבותם זניחה, אך למעשה זהו סמל שחשיבותו גדולה ביותר. הם סמל לאחדות המאבק היהודי-פולני נגד הכובש האכזרי. הלוואי שהעולם יראה אותם וידע מה מתרחש פה!"[200]

היה זה יום אביב בהיר, והדגלים נראו למרחוק בוורשה. לאוכלוסייה הפולנית, כמו גם ליהודים, הם הפכו לסמל המרד של גטו וארשה. "חבל שאין לנו מצלמה," העיר פרנקל, "איזו תמונה היה העולם רואה." הגרמנים רתחו על אות זה של מרד גלוי. שטרופ ראה בדגלים עניין בעל חשיבות פוליטית ומורלית רבה. הוא חשב ש"הם הזכירו למאות אלפים את העניין הפולני; הם הסיתו אותם ואיחדו את אוכלוסיית ה'גנרלגוברנמנט' - יהודים ופולנים. דגלים וצבעי הלאום הם אמצעי קרבי, ממש כמו נשק". הימלר טלפן לשטרופ והורה לו "להוריד את שני הדגלים האלה בכל מחיר".[201]

עשרה אנשי ס.ס ושני שוטרים פולנים נפצעו, ושוטר פולני אחד נהרג, במהלך הלחימה בגטו לאחר ששטרופ תפס את הפיקוד באותו יום, נוסף לשנים-עשר הפצועים שעליהם דווח לפני ששטרופ קיבל את הפיקוד. ביניהם היו שישה חיילים מהכוח הממונע של הס.ס ושלושה מחטיבת המשטרה מס׳ 22 של הס.ס.[202]

ללוחמי אי״ל באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ היתה הזדמנות נוספת באותו יום, כאשר הם הבחינו בכוחות גרמניים החוזרים מן הגטו, ברחוב סמוצ׳ה. בשעות אחר הצהריים של 19 באפריל נתן גלר, מפקד אי״ל באזור טבנס-שולץ, פקודה דחופה לאנשיו. נמסר לו כי הגרמנים חוזרים מפעולותיהם בגטו וכי יש להכין לכבודם קבלת פנים ראויה. המטרה היתה לתקוף את הגרמנים בעודם יוצאים מחומת הגטו, מעמדתו של דוד נורודובסקי ברחוב נובוליפקי מס׳ 69. משם יופעל המוקש שהונח קודם לכן בפינת נובוליפקי וז׳לז׳נה, כאשר הגרמנים יצעדו בסמוך. הצופים שעל הגג הודיעו כי הגרמנים מתקרבים. הם צעדו מן הגטו המרכזי, דרך רחוב סמוצ׳ה, מתקרבים אל המקום שבו הוטמן המוקש. הלוחמים נכנסו למתח רב כאשר חוברו החוטים המוליכים אל המוקש, אך לאכזבתם, הוא לא התפוצץ. הגרמנים המשיכו בצעידתם ובשירתם בכיוון ה״בפהלשטלה״, מרכז הפיקוד הגרמני באזור. בזמן שבו ניתנה הפקודה לתקוף אותם בבקבוקי מולוטוב וברימונים, הגרמנים כבר היו מחוץ לטווח פגיעה.[203]

לאחר שנתן לכוחות את הפקודה לסגת מן הגטו חזר שטרופ למִפקדתו המפוארת. ראש הגסטאפו בווארשה, האהן, המתין לו שם ואכל עִמו את ארוחת הערב. אחרי הארוחה רחץ שטרופ באמבטיה, החליף את בגדיו, וטלפן לקרוגר ולהימלר כדי לדווח על אירועי היום. הימלר הביע את שביעות רצונו, ואמר כי שטרופ לא אכזב אותו. עם זאת, הוא הזהיר את שטרופ שלא להיות אופטימי יתר על המידה באשר לימים הקרובים. ״שטרופ היקר,״ כך אמר, ״ימים קשים עדיין מחכים לך, אולי אף קשים מאוד. היה זהיר והיוועץ בהאהן. אני מייפה את כוחך להשתמש בכל האמצעים הקיימים, אך זאת רק כאשר לא יהיה ספק בנחיצות הדבר. נסה להימנע מהריסה או משרפה של הבתים בגטו עד הזמן שבו בתי המלאכה, במיוחד אלה המייצרים תחמושת, יפונו.״

לאחר ששטרופ לגם כוס יין, הוא הלך למיטתו, אך עוד לפני שנרדם, הימלר היה שוב על הקו. ״אחרי שקראתי את הדו״חות שלך ושל קרוגר על מה שקרה היום, ברצוני להסב את תשומת לִבך לכך שהִשלמת רק את שלב הפתיחה של ״הפעולה הגדולה״ (Grossaktion). 19 באפריל הוא רק המבוא לאירוע היסטורי אשר בבוא היום ייקרא ׳הפעולה הגדולה של וארשה׳. את המבוא הזה ביצעת עד כה בצורה

מצוינת, במיוחד אחרי ניסיונותיו האומללים של זאמרן-פראנקנג. רק הַמשך, והפיהרר ואנוכי לעולם לא נשכח זאת."[204] עכשיו יכול היה שטרופ ללכת לישון.

שטרופ הסיג את כוחותיו מן הגטו למשך הלילה, והיהודים בגטו וארשה יכלו לחוג את סדר פסח. חלקם בבונקרים תת-קרקעיים, אחרים בדירות עזובות, כשחלק מן הלוחמים ניצבים על המשמר.

עדות לאירוניה של ההיסטוריה ולאדישות העולם לגורלו הטראגי של העם היהודי במהלך המלחמה היא העובדה שבאותו יום ממש שבו החל מרד גטו וארשה, 19 באפריל 1943, נפתחה הוועידה האנגלו-אמריקנית בעניין הפליטים בברמודה. מארגני הוועידה סירבו לדבר בגלוי על התוכנית הגרמנית להשמיד את העם היהודי, והסתירו את דיוניהם מאחורי המינוח העמום של דאגה ל"פליטים". בנאום הפתיחה שלו אמר ריצ'ארד לו, ראש המשלחת הבריטית, כי ניצחון במלחמה הוא הפתרון המציאותי היחיד לבעיית הפליטים וכי "אסור שהנרדפים יושלו... לאמונה כי הסיוע בדרך אליהם, בעוד שלמעשה אין ביכולתנו לספק להם סיוע מיידי". היתה זו נבואה המגשימה את עצמה.

יום ג', 20 באפריל 1943, ראשון של פסח - היום השני ללחימה

בשעות הבוקר המוקדמות של 20 באפריל 1943 צעדו בשירה חיילים גרמנים ואוקראינים לכיוון הגטו המרכזי, לאורך צדו של רחוב לשנו הגובל באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, מחוץ לחומת הגטו, בעוד שאחרים נכנסו לרחוב נובוליפקי מרחוב סמוצ'ה ונעו לכיוון רחוב קרמליצקה. הפעם היו יחידות אי"ל ואצ"י מוכנות לקבל את פניהם. אנשי יחידות אי"ל ברחוב לשנו מס' 74 ומס' 76 השליכו מחלונות הקומה העליונה רימונים מעל חומת הגטו וירו באקדחיהם על החיילים העוברים. בעוד החיילים ממשיכים בהתקדמותם הם הותקפו שוב מעמדות אצ"י ברחוב לשנו מס' 40 ו-30 ומעמדת אי"ל ברח' לשנו מס' 36. החיילים שצעדו לאורך רחוב נובוליפקי נכנסו לקו האש הישיר של עמדות אי"ל ואצ"י לאורך רחוב זה.[205] אף חרף ההטרדה מצד הלוחמים היהודים המשיכו הכוחות הגרמניים בהתקדמותם אל הגטו המרכזי.

בשעה 07:00 שלח שטרופ לגטו תשע קבוצות הסתערות, בכל אחת מהן 36 לוחמים וקצין מפקד, כדי לצוד יהודים המתחבאים בגטו המרכזי. את הביצוע הפקיד בידיו של מאיור (רס"ן) המשטרה שטרנהאגל. שטרופ ציפה כי המבצע יושלם תוך ארבע שעות. אולם כאשר שתיים מחוליות ההסתערות הגיעו לאזור כיכר מוראנובסקי, הן נתקלו באש חזקה מצד כוחות אצ"י, במקלע, תת-מקלעים ורובים. כדי לטפל במוקד ההתנגדות הבלתי צפוי הכניס שטרופ לקרב שתי יחידות

תקיפה, בסיוע שריוניות וטנק. כוחות אצ"י הוציאו במהירות את הטנק מכלל פעולה. בניסיון להוציא את הטנק הפגוע החוצה נפצעו שני חיילי ואפן-ס.ס.[206]

שטרופ הגיע למסקנה כי יש צורך במומחי פיצוץ ובלהביורים על מנת לטפל בבונקרים הרבים בגטו, שבהם - ידע - מסתתרים היהודים. הוא פנה אל יחידת הרכבות המשוריינות (עתודה) של הוורמאכט, ברמברטוב הסמוכה, וביקש לשגר יחידת הנדסה אל הגטו. אוברלוטננט (סגן) הרמן הופה מיחידה מס' 1, בראש מחלקה בת 30 איש של מומחי פיצוץ ומפעילי להביורים, התייצב אצל שטרופ באותו יום. שטרופ הסביר לו כי היהודים מתנגדים באלימות לגירוש וכי רבים מהם נחבאים בבונקרים. הוא ציווה על הופה לפתוח את הבונקרים באמצעות חומרי נפץ. אנשיו, בקבוצות של חמישה עד שישה אנשים, סופחו ליחידות ס.ס והושמו תחת פיקודן. אולם עד מהרה התברר כי כוחות אצ"י בכיכר מוראנובסקי והתקפותיהם על הכוחות הגרמניים הם הבעיה העיקרית שמולה צריכים הגרמנים להתמודד בגטו, ובמקום להישלח לפוצץ בונקרים נשלחו אנשיו של הופה אל הקרב בכיכר. לאחר המלחמה תיאר הופה את מה שהתרחש בכיכר מוראנובסקי:

> קיבלנו משימה לגבור על נקודות התנגדות שמוקמו בכמה קומות ובעליית הגג של גוש מגורים גדול. סרקנו את הגוש, תחילה בקומת הקרקע, ושברנו את ההתנגדות באמצעות רימוני יד ואש רובים. כאשר הגענו לעליית הגג, ההתנגדות הפכה כה חזקה עד שאנו - וכמו כן אנשי הס.ס שפעלו איתנו - נאלצנו לסגת בגלל אבדותינו. שם בעליית הגג, לצִדי, נפצע קשה פלדוובל (רב-סמל) יוזף שיגרט מירייה שחדרה לריאותיו. עדיין אני זוכר עד כמה קשה היה להביא את רס"ל שיגרט למקום מבטחים.[207]

ואלבסקי מתאר את הלחימה בכיכר מוראנובסקי:

> גוש של עמדות מגן הוקם בכיכר מוראנובסקי, ואותו לא הצליח האויב לכבוש בימי הלחימה הראשונים, חרף עליונותו בנשק ובאנשים מאומנים. האזורים הפגיעים במיוחד היו בשטחים שמאחורי כיכר מוראנובסקי, מהצד של בוניפראטרסקה, שם קירות הבתים הישנים, שכבר היו בתהליכי התמוטטות, לא עמדו באש המתמשכת של האויב. הגרמנים יכלו לנצל חולשה זו בהגנת המורדים ולתקוף את כיכר מוראנובסקי מרחוב בוניפראטרסקה. התברר שההתקפות מרחוב מוראנובסקה ומרחוב

> בוניפראטרסקה במקביל גרמו קשיים גדולים להגנת הכיכר... קבוצת הלוחמים שתחת פיקודי הוצבה בחזית הכיכר... שתי עמדות מקלע, משני צדי הכיכר, נותנות חיפוי ללוחמינו. הן יורקות ללא הרף אש ועופרת נגד הטורים הגרמנים התוקפים. הגרמנים נסוגים ורצים כדי להציל את חייהם. הכיכר מתרוקנת. אין זו הפעם הראשונה, וגם לא האחרונה. פגז מתפוצץ. המקלע מתפרק. יש פצועים. ניתנת פקודה: לפנות את הפצועים תחת אש. יש להעביר אותם לצד הארי, לבית חולים. ירד ערב יום הקרב הראשון. הגרמנים אספו את אבדותיהם ועזבו את הגטו.[208]

בשדר משלים ל-20 באפריל 1943 דיווח שטרופ כי הוא ריסק את ההתנגדות בכיכר מוראנובסקי בסיוע אנשי ההנדסה והלהביורים של הוורמאכט, ואז שלח את יחידות ההסתערות שלו לחפש בונקרים. על פי דיווחו הם מצאו תשעה בונקרים ופוצצו אותם, לכדו 505 יהודים, ושלחו את הכשירים מתוכם להעברה לבתי המלאכה החדשים שמוקמו בפוניאטובה.[209] הדגלים עדיין התנפנפו מעל מוראנובסקה מס' 17. אצ"י איבד רבים מלוחמיו באותו יום, ביניהם אלק הלברשטיין, מפקד בכיר באצ"י, שאייש אחד מן המקלעים של הארגון.

בעיותיו של שטרופ בכיכר מוראנובסקי היו רחוקות מלהיפתר. הקרב נגד כוחות אצ"י נמשך בימים הבאים. בדיווחיו היומיים אין שטרופ מזכיר את הדגלים שהניף אצ"י על גג מוראנובסקה 17, אף על פי שהורדתם, בהתאם לפקודתו של הימלר, הפכה למטרתו העיקרית בימים הבאים. נראה שהם הביכו אותו עד כדי כך שנמנע מלהזכירם בדיווחים המבצעיים היומיים. רק בדו"ח הסיכום שלו למנהיגי הס.ס שנאספו בקראקוב ב-16 במאי 1943, אחרי שהוא "הכריז ניצחון", הוא מתייחס למה שנודע לימים בתור "הקרב על הדגלים". "הקבוצה הקרבית היהודית העיקרית," כך כינה את כוחות אצ"י בכיכר מוראנובסקי בדו"ח הסיכום שלו, "יחד עם באנדיטים פולנים, כבר נסוגה במהלך היום הראשון והשני אל 'מה שמכונה' כיכר מוראנובסקי. שם היא תוגברה על ידי מספר ניכר של באנדיטים פולנים. תוכניתה היתה להתבצר בגטו בכל האמצעים, במגמה למנוע מאיתנו לפלוש לתוכו. דגלי היהודים והפולנים הונפו על בניין בטון, כסמל למלחמה נגדנו." לאור ההתנגדות הקשה שבה נתקל בכיכר מוראנובסקי הניח שטרופ באופן טבעי כי עתה הוא ניצב מול "הקבוצה הקרבית היהודית העיקרית".[210]

בשיחותיו עם מוצ'ארסקי בתא הכלא בוורשה, בעת שהמתין למשפטו, תיאר שטרופ את הקרב: "כבר ביומיים הראשונים של ה'Grossaktion', היחידה הלוחמת

היהודית החזקה ביותר מבחינה מספרית כללה לוחמים בלתי סדירים פולנים. הם נסוגו לכיוון כיכר מוראנובסקי, שם הם חוזקו באופן ניכר על ידי לוחמים ארים. היהודים שמרו על מגע רצוף עם ה-AK [ארמיה קראיובה - המחתרת הפולנית שתחת פיקוד ממשלת פולין הגולה]. בכיכר מוראנובסקי התפתחה לחימה עזה... המודיעין שלנו דיווח מזה זמן כי ה-AK, עוד ביום ייסודו של הגטו, החלה להקים עמדות התנגדות שונות, העבירה נשק והוראות, והדריכה את היהודים בקרבות רחוב, פעולות הנדסה, ייצור חומרי נפץ, רימונים וכו'. כהוכחה מוחשית לעובדות אלה, המורדים היהודים הניפו על בניין גבוה, בסמוך לדגל היהודי התכול-לבן, גם את הדגל הפולני הלבן-אדום. דגלים אלה היו האות להילחם נגדנו, הגרמנים."[211]

על סמך ההוראות שהוציא שטרופ למנהלים הגרמנים של בתי המלאכה המעורבים באספקת ציוד לצבא הגרמני, תוך ניצול עבודת עבדים יהודים, שטרופ ציפה כי שני מגזרים של הגטו - בתי המלאכה טבנס-שולץ ובתי המלאכה של יצרני המברשות, ששניהם היו מבודדים גאוגרפית מן הגטו המרכזי - יפונו מרצון על ידי העובדים היהודים, שהמנהלים הגרמנים הבטיחו להם העברה מסודרת לבתי המלאכה החדשים, בפוניאטובה ובטראווניקי. בשני המגזרים היו יחידות לוחמות של אי"ל ושל אצ"י, שחבריהן הפצירו בפועלים היהודים שלא להתייצב לצורך ביצוע ההעברה. מפקד כוחות אי"ל באזור יצרני המברשות היה מַארֶק אדלמן, ומפקד כוחות אצ"י היה שמואל לופט. כל אחד מלוחמי אי"ל היה חמוש באקדח, בכמה רימונים ובבקבוקי מולוטוב. לשניים מהלוחמים היו רובים. לוחמי אצ"י היו חמושים באקדחים, ברימונים ובבקבוקי מולוטוב. שני הארגונים איישו עמדות לאורך רחוב סוויאנטוירסקה והחזיקו בונקרים לאורך רחוב זה. לא היה שום תיאום, ואפילו מגע, בין לוחמי שני הארגונים. אדלמן, בזיכרונותיו ממרד גטו וארשה, אף אינו מזכיר את קיומו של אצ"י בגטו.[212]

בשעה 15:00 באותו יום, בעוד הקרב בכיכר מוראנובסקי נמשך, שלח שטרופ כוחות לאזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, בניסיון להביא לכך שהפועלים היהודים שם יתייצבו לשם ביצוע העברתם.[213] אזור בתי המלאכה, שהיה מופרד מן הגטו המרכזי על ידי רחוב פרנצישקאנסקה, היה גוש בניינים קטן יחסית, סגור על ידי חומות, הגובל ברחובות פרנצישקאנסקה, ואלובה, סוויאנטוירסקה ובוניפראטרסקה. הכוחות הגרמניים נכנסו לאזור בתי המלאכה של המברשות דרך השער שברחוב ואלובה מס' 6. בשער, מתחת לקרקע, הוטמן מוקש על ידי אי"ל. שמחה רותם ("קאזיק") היה בנקודת התצפית של אי"ל המשקיפה על השער. בראותו את הגרמנים מתקרבים לשער הוא הושיט את ידו אל המגע החשמלי כדי

לפוצץ את המוקש. חנוך גוטמן, מפקד היחידה שלו, חטף את המגע מידיו ופוצץ את המוקש. היה זה האות ליחידתו של גוטמן לתקוף את החיילים הגרמנים באקדחים וברימוני יד. הגרמנים נסוגו.[214] כאשר הם שבו, והפועלים היהודים עדיין סירבו להיענות לקריאה לצאת ולהתייצב בשקט, התפתח קרב בן ארבע שעות בין הכוחות הגרמניים לבין לוחמי אי"ל ואצ"י באזור.[215] עתה הפעיל שטרופ את הארטילריה שלו. תותחי הנ"מ בקליבר 20 מ"מ ותותחי ההוביצר בקליבר 100 מ"מ, שהוצבו מחוץ לחומות הגטו, החלו להרעיש את הבניינים שבאזור בתי המלאכה של יצרני המברשות. להביורים הופעלו להצתת דלקות בבניינים.[216] לוחמי אי"ל תפסו מחסה בבונקרים שלהם.[217] אי"ל איבד שם באותו יום אחד מלוחמיו. היה זה מיכאל קלפפיש,* חבר ה"בונד", מהנדס שהיה פעיל בהברחת נשק לגטו ובייצור רימוני יד מתוצרת בית ובקבוקי מולוטוב.[218]

[* את השם מיכאל קלפפיש הוגים כמיכל בפולנית.]

באותו אחר הצהריים, בהשתתפות ישירה של לוחמי מחתרת פולנית במרד, תקפה חוליה בת עשרה אנשי מחתרת השמאל, ה"ארמיה לודובה" ("צבא העם"), AL, את תותחי הנ"מ בקליבר 20 מ"מ שירו על אזור בתי המלאכה של יצרני המברשות מעמדה מחוץ לחומות הגטו, והצליחה להרוג שני חיילי ורמאכט, אנשי הצוות שאיישו אחד מן התותחים הללו.[219]

שטרופ לא הצליח לכבוש את אזור בתי המלאכה של יצרני המברשות באותו יום, ולמשך הלילה הוא הסיג את כוחותיו מן הגטו. באותו יום נהרגו בלחימה שני חיילי ורמאכט; שישה אנשי ואפן-ס.ס ואיש טראווניקי נפצעו. 500 יהודים ניצודו במבצע של אותו יום. "לא היה זה יום קל," התלונן שטרופ. בשיחותיו עם קרוגר באותו ערב, בהתחשב בתנאי חוסר הוודאות שלטענתו היה עליו להתמודד עִמם, הוא קיבל אישור לשרוף ולהרוס לחלוטין את אזור בתי המלאכה של יצרני המברשות. את זאת הוא אכן התכוון לבצע למחרת.[220]

באותו לילה שלח פרנקל קבוצה ראשונה של לוחמי אצ"י דרך מנהרת מוראנובסקה לבניין ברחוב מוראנובסקה 6. משם הם הוסעו על ידי אנשי הקשר הפולנים של אצ"י אל אזור אוטווצק, כ-30 ק"מ מדרום-מזרח לוורשה, כשמשימתם היא להקים בסיס לפעולות פרטיזניות נגד הגרמנים.[221]

יום ד', 21 באפריל 1943, שני של פסח -
היום השלישי ללחימה

ב-21 באפריל 1943 בשעה 07:00 חידש שטרופ את התקפתו על עמדות אצ"י בכיכר מוראנובסקי שבפיקודו של פאבל פרנקל. היה זה היום השלישי ללחימה במה שנודע לאחר מכן בשם "הקרב על הדגלים". אל כיכר מוראנובסקי הוא שלח את "עיקר הכוחות". בו זמנית הוא פקד על "קבוצה קרבית, מתוגברת על ידי אנשי הנדסה ונשק כבד", בת 37 איש, להשלים את טיהורו של אזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, שבו החל ביום הקודם.[222]

ג'ק אייזנר, לוחם אצ"י, המתאר בספרו **הניצול** כיצד הניף את הדגלים מעל כיכר מוראנובסקי, מתאר את הלחימה באותו היום:

> ביום רביעי, 21 באפריל, החל כוח גרמני בסדר גודל של גדוד לאסוף את עוצמתו בנשק ברחוב מוראנובסקה. הם הציבו את חייליהם לכל אורך קירות הבתים. רכביהם היו במרכז הרחוב. זחל"ם עם ציוד קשר, מוקף בשלוש שריוניות, מוקם במרחק קצר מן הכיכר, כדי לשמש כמִפקדה ניידת... בדיוק בשעה 9 בבוקר פתחו הטנקים, השריוניות וההוביצרים בהתקפה חסרת רחמים. מטרתם היתה הבניינים שבצד הדרומי של כיכר מוראנובסקי - בעיקר מס' 7, שעליו התנופפו הדגל היהודי והדגל הפולני. בצהריים החליטו לוחמי אצ"י לפתוח בהתקפת-נגד מאחור... כעשרים וחמישה צעירים יהודים, חלקם במדי ס.ס, חצו את בנייני רח' מילא אל הצד הדרומי של מוראנובסקה. בזה אחר זה הם נעו אל עליות הגג ואל הגגות. חיילי הס.ס, שצפו מראש טקטיקה מסוג זה, ירו צרורות מקלעים אל הבניינים שמאחוריהם. למרות זאת הצליחו הלוחמים היהודים, חמושים בבקבוקי מולוטוב ובכמה "סטנים" ותת-מקלעים אחרים, לעבור. בהינתן אות, הם השליכו את הבקבוקים אל הרחוב שלמטה. אימה ופחד אחזו את הס.ס. כמה כלי רכב, ובהם זחל"ם "פאנצר", החלו עולים באש... כעבור זמן מה התעשתו אנשי הס.ס. שני טורים של גרמנים, מסודרים בצורת נחשים, הסתערו על הרחוב וכיתרו את בנייניו. במקביל החלו מקלעני הס.ס לכוון אש כבדה אל הקומות העליונות של המבנים בכיכר מוראנובסקי. כמה מהן החלו לבעור.
>
> עתה החל הס.ס בהתקפה על הקומות הנמוכות יותר ועל קומת הרחוב. התפתח קרב אכזרי. היהודים השליכו את כל מה שהיה בידיהם על הס.ס. בכמה בניינים הצליחו הגרמנים להגיע אל הקומה הראשונה. בכל פעם הם הוכרחו לחזור ולסגת מאחורי ה"פאנצרים". בלחימה כזו, פנים אל פנים, היתה יד היהודים המכותרים על העליונה. אף על פי שחלק מן הקומות בערו, הם עדיין הצליחו להתקיף מן החלונות ומעליות הגג... בשעת אחר

צהריים מאוחרת הורה גנרל שטרופ על נסיגה. הגרמנים נסוגו אל הביטחון של העולם הארי. הקרב נפסק זמנית. עם רדת החשכה, טיפסנו וירדנו מן הגג. כיכר מוראנובסקי, עדיין עשנה, היתה מלאה בלוחמי אצ"י נרגשים.

ביום השלישי למרד, הגטו עדיין לחם ברוח איתנה, כשרוב אוכלוסייתו עדיין לא נפגעה, ועדיין בתוך הבונקרים...[223]

רוב לוחמי אי"ל באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, יחד עם מפקדם, מארק אדלמן, תפסו מחסה מן ההפגזה הגרמנית בערב 20 באפריל בבונקר שברחוב סוויאנטוירסקה מס' 34 כדי לתכנן את פעולותיהם ליום המחרת. אולם התנאים באותו אזור הפכו בלתי נסבלים, כתוצאה מן ההפגזה הגרמנית והחום שנפלט מן הבניינים הרבים שהוצתו בלהבות על ידי הגרמנים, ולכן הם הגיעו למסקנה שעליהם לעזוב את האזור ולנסות לעשות את דרכם אל הבונקרים של אי"ל ברחוב פראנצישקאנסקה מס' 22 ומס' 30, בגטו המרכזי. הם ביצעו את בריחתם בליל 21 באפריל.

כך מתאר אדלמן את מעבר כוחותיו מן האזור הבוער של יצרני המברשות אל הגטו המרכזי:

הלהבות נצמדות אל בגדינו, המתחילים להעלות עשן. המדרכה נמסה תחת רגלינו והופכת לחומר שחור ודביק. זכוכיות שבורות, מפוזרות בכל סנטימטר של הרחוב, הופכות לנוזל דביק שבו נתפסות רגלינו. סוליות נעלינו מתחילות לבעור מחום אבני המדרכה. בזה אחר זה נעים, מתנודדים כשיכורים, דרך הדלקות. מבית לבית, מחצר לחצר, ללא אוויר לנשימה, כשמאה פטישים הולמים בראשינו, קורות בוערות נופלות ללא הרף לידינו, אנו מגיעים בסופו של דבר לסופו של האזור הנמצא תחת אש. אנו חשים בני מזל רק לעמוד שם, להיות מחוץ לגיהנום הבוער.

אך החלק הקשה ביותר עדיין לפנינו. רק דרך אחת יש לנו להיכנס אל הגטו המרכזי - דרך פרצה קטנה בחומה [שמסביב לגטו המרכזי] הנשמרת משלושה צדדים על ידי ז'נדארמים, אוקראינים ומשטרה "כחולה" [המשטרה הפולנית ששירתה את הגרמנים]. חמש חוליות קרב חייבות להבקיע את דרכן דרך פרצה זו. בזה אחר זה, רגליהם עטופות בסמרטוטים כדי להחריש את קול הצעדים, תחת אש עזה, מתוחים עד קצה הגבול, מבקיעים אנשי החוליות של גוטמן, ברלינסקי וגרינבאום את דרכם. הצלחנו! החוליה של יורק בלונס מחפה מאחור. כאשר הלוחם הראשון מחוליה זו יוצא אל הרחוב,

פנס גרמני מאיר את כל אזור החומה. דומה ששום לוחם נוסף לא יצליח להציל את חייו כאן. לפתע, כדורו הבודד של רומנוביץ' פוגע "בול" בפנס, ועוד לפני שיש סיפק בידי הגרמנים להתעשת, כל הקבוצה שלנו מצליחה לעבור אל הצד השני.[224]

אולם לחימתם של כוחות אצ"י נגד הכוחות הגרמניים באזור נמשכה באותו יום. הלחימה היתה "מרה", לדברי שטרופ, והגרמנים הותקפו על ידי רימונים, חומרי נפץ, אקדחים ובקבוקי מולוטוב. לאחר התקפות חוזרות ונשנות, מדווח שטרופ, כוחותיו הצליחו "לטהר חלק מן הבניינים מהתת-אנשים" שהמשיכו בהתנגדות. לאחר מכן פוצצו חיילי ההנדסה שלו את הבניינים שמהם נורתה האש לכיוון כוחותיו, והציתו את גושי הבתים באזור. הוא הצליח ללכוד כ-5,000 יהודים שנלקחו לאומשלאגפלאץ והוסעו לטרבלינקה, אך הודה כי נותרו עדיין כמה בונקרים, בעומק האדמה, שאותם לא הצליח לאתר.[225] בלילה הצליחו חלק מלוחמי אצ"י, בפיקודו של שמואל לופט, לפרוץ החוצה מן האזור ולהצטרף לחבריהם בכיכר מוראנובסקי. השאר, תחת הנהגתם של מפקדי אצ"י אברהם רודל ויוזק לופאטה תפסו מחסה בבונקר ברח' סוויאנטוירסקה 38, שאליו הועבר לוחם אצ"י פצוע.[226] בכך תמה הלחימה באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות.

יום קודם לכן הורה שטרופ כי יש להכין את הוצאת בתי המלאכה מן הגטו, על כל ציודם ואנשיהם, וקבע כי הביצוע יהיה באחריות בעלי בתי המלאכה הגרמנים. הללו מחו על כך בתחילה באוזני שטרופ וטענו כי אין הדבר באחריותם, אך לאחר ששטרופ שלף את אקדחו ואיים עליהם, הם מיהרו לציית. בעלי בתי המלאכה הגרמנים וואלטר טבנס, הבעלים-מנהל של רבים מבתי המלאכה בגטו, הבטיחו לבצע פקודה זו.[227] למחרת בבוקר פורסמו - בחתימתו של טבנס - הוראות לעובדים היהודים בבתי מלאכה אלה להתרכז בשעה 06:00 במקומות מסוימים, ולהתכונן להעברה לטראווניקי ולפוניאטובה. בהוראות נכללה אזהרה, כי כל מי שימצא באזור לאחר שתושלם ההעברה יְיָרֶה מיידית. באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, מקומות האיסוף היו ברחובות לשנו ונובוליפקי...[228] באותו בוקר התמקמו אנשי ס.ס גרמנים וכן אוקראינים בבפהלשטלה, מרכז הפיקוד של הגסטאפו ברח' לשנו 80, וברחובות המקיפים את אזור בתי המלאכה, מוכנים לבצע את פקודותיו של שטרופ. לוחמי אי"ל ואצ"י השליכו רימונים ובקבוקי מולוטוב על החיילים מעמדותיהם ברחובות לשנו ונובוליפקי. לוחמי אצ"י הצליחו להצית את בית המלאכה א' שילינג ברחוב נובוליפקי. עמדותיהם הותקפו על ידי הגרמנים

וכוחות העזר שלהם, והלוחמים היהודים נסוגו לבונקרים באזור.[229] לא היה להם שום סיכוי להפריע לשילוחם של העובדים היהודים. על פי הדו"ח של שטרופ לאותו יום, 5,200 פועלים יהודים צייתו להוראות של טבנס.

באותו יום התכנסו רבים מלוחמי אי"ל בגטו המרכזי עם אנילביץ', בבונקר ברחוב מילא 29. היה זה אחד הבונקרים המצוידים ביותר בגטו, עם אספקת מים, חשמל ומזון לרוב, ובעליו העשירים קידמו בברכה את לוחמי אי"ל.[230] אלה שהגיעו מאזור בתי המלאכה של יצרני המברשות נאספו בבונקרים שברח' פראנצישקאנסקה 22 ו-30.

נוסף ללוחם אי"ל מיכאל קלפפיש, שנפל בלחימה באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, כמה לוחמי אצ"י נהרגו ורבים נפצעו באותו יום בלחימה הכבדה בכיכר מוראנובסקי וגם באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות. אבדות הגרמנים באותו יום היו חמישה פצועים - אחד מהכוח הממונע (עתודה), שניים מחטיבת הס.ס המשטרתית מס' 22, ושני אוקראינים.[231] אלה היו האבדות שספגו הגרמנים בקרבות בכיכר מוראנובסקי. שטרופ טען כי הרג 230 יהודים באותו יום.[232]

יום ה', 22 באפריל 1943, שלישי של פסח -
היום הרביעי ללחימה

היה זה היום הרביעי לקרב בכיכר מוראנובסקי, והדגלים על גג הבניין ברח' מוראנובסקה 17 עדיין התנפנפו ברוח האביבית. שטרופ הטיל שוב את עיקר כוחותיו למערכה לסילוקם של הדגלים, ודיווח כי בשעה 12:00 "המבצע עדיין היה בעיצומו".[233]

בדו"ח המשלים שלו, באותו ערב, הוא מדווח כי אונטרשטורמפיהרר (סגן-משנה) [האנס] דֶמקֶה, קצין בגדוד הס.ס הממונע (עתודה), נהרג מאוחר יותר באותו יום. רימון שהחזיק בידיו התפוצץ, כאשר לוחמי אצ"י ירו עליו. בנוסף, גופו היה מלא בקליעים, שכמה מהם פגעו בגרונו... דמקה נפגע כאשר ניסה לטפס לגג הבניין שעליו התנוססו הדגלים. שטרופ הכיר אותו באופן אישי. הוא הזדעזע ממותו, ושיגר מכתב תנחומים ארוך אל אמו. גם חייל מחטיבת הס.ס המשטרתית מס' 22 נפגע מכדור שחדר לריאותיו בעת הלחימה בכיכר מוראנובסקי. שטרופ כה זעם על מותו של דמקה, עד שציווה להרוג מיד מאתיים יהודים, כנקמה. במשפטו כפושע מלחמה בווארשה ב-1951, כאשר התובע חקר אותו על פעולה רצחנית זו, הצדיק שטרופ את הוראתו באומרו, "אלה הם חוקי המלחמה."[234]

אייזנר מספר על הלחימה באותו יום:

מוקדם בבוקר, גנרל שטרופ חזר עם יותר חיילים, ארטילריה כבדה יותר, ויותר שריון. תותחי הגרמנים הלמו בכיכר מוראנובסקי במשך שעות. בצהריים התחדשה התקפת החי"ר. פגזים התפוצצו. קירות התמוטטו. חלונות רעדו. רסיסי אבן הומטרו על הרחובות. כמה קומות בכל בניין בערו. הגג הסמוך לדגלים העלה עשן... ועדיין, דגלינו התנופפו. פגזים קרעו אותם. כדורים חדרו דרכם. קצותיהם היו מפוחמים. הבד היה קרוע. אך למרות הכול, צבעינו עדיין היו שם, קוראים תיגר על הגרמנים בגאון.

עכשיו החלו אנשי הס.ס ללחום בדרכם להיכנס לבניינים... כל מי שהיה על הגגות פתח באש. רוב לוחמינו היו מפוזרים בין הבניינים הבוערים. הם ירו מחדרים, מחלונות, מעליות גג, ממדרגות.

אך אש הארטילריה והמקלעים של הגרמנים עשתה את שלה. כמה גרמנים הגיעו לקומות השלישית והרביעית. הם נפנפו בדגלים קטנים לרכב הפיקוד שלהם, ברחוב.

בשעת אחר צהריים מאוחרת הפסיק שוב גנרל שטרופ את הקרב. הגרמנים שוב עזבו את הגטו... רוב עמדותינו היו הרוסות. על קרבות היום שילמנו מחיר כבד של פצועים והרוגים. אלה שלא נפגעו היו עסוקים בסיוע לנפגעים. נוסף לכך, המלאי בבונקרים שלנו התכלה במהירות. בעיקר סבלנו ממחסור בנשק ארוך טווח...

לוחמינו היו תשושים. הם נזקקו נואשות למנוחה.[235]

ואלבסקי מתאר את הקרב בכיכר באותו יום:

כיכר מוראנובסקי רעדה. הקירות זעו. הרחוב כאילו נחתך לרצועות. חיילי החי"ר התקדמו. כיכר מוראנובסקי התמלאה במדים שחורים וירוקים. לתפוס את הדגלים - בכל מחיר. 'אנו לא נוותר על הדגלים,' אמר [לאון] רודל הצעיר, 'ננסה להפתיע שוב את הגרמנים!'... הגרמנים הכניסו פעם אחר פעם כוחות חדשים אל הקרב. התקפותיהם הבלתי פוסקות החלישו אותנו. לא היה מי שיחליף את הפצועים, ואלה שלא נפצעו הגיעו לסף אובדן כוחם. אי אפשר היה לקבל משלוחי נשק נוספים מן הצד הארי. לבסוף, רק מקלע יחיד נותר להגנת הכיכר כולה. דומה היה שכיכר מוראנובסקי אבודה. אנו מאלתרים תוכנית. ניסוג מעמדותינו ונפסיק את ירי המקלע שהוצב כדי להגן על הבניין שעליו התנוססו הדגלים. חוליות התקיפה של האויב בוודאי יסתערו לתוך מבוך הבניינים שברחוב מוראנובסקה, ויחדרו דרך הבניין

הבלתי מוגן - לדעתם - אל הבניין עם הדגלים, כדי למחות בהקדם האפשרי את 'חרפת' הדגלים שהמורדים הניפו, וכל וארשה הארית יכלה לראותם; ובעוד הגרמנים בכיכר, נפתח באש עליהם מכל הצדדים. המקלע הפסיק לירות. שקט השתרר בכיכר. הכול חיכו בנשימה עצורה לצעד הבא. אך קרה משהו בלתי צפוי... מפקדיהם החליטו לדחות את ההתקפה על עמדותינו ה'נטושות', והחיילים הגרמנים נותרו במקומם ולא התקדמו לקראתנו. דומה שהאויב לא שגה והעריך אותנו מתחת לערכנו... לפתע הופיע [לאון] רודל הצעיר לבוש במדי קצין ס.ס ...עִמו באו עוד ארבעה, כולם לבושים במדי ס.ס, לכולם מראה ארי. "אני אצא," אמר רודל, "ואביא את הגרמנים ישר מול עמדותינו. ממש מתחת לדגלים. הם יריחו את הנשק שלנו, ויגלו שהדגלים שלנו אינם סתם סמרטוטים על מקלות. על הגטו עליהם לשלם. בחיים ובדם." ואז עזב. הוא נכנס לכיכר מוראנובסקי, בטוח בעצמו כמו קצין ס.ס אמיתי, ועִמו ארבעת האחרים. הם התערבבו בין הגרמנים. לפתע הוא צעק במלוא גרונו, 'למה אתם עומדים שם, קופים שכמותכם? מה אתם מביטים על הדגלים המסכנים האלה?" הוא שלף את אקדחו מהנדן, הרים אותו ופקד, "קדימה אחרי! Jude Verecke [מוות ליהודי!]"... הגרמנים נעו בעקבותיו... רודל נעצר ופקד על הגרמנים לעצור ולהמתין. הוא בעצמו יצא לגלות את הדרך הטובה ביותר לתפוס את הדגלים הארורים. הוא יקח עִמו רק מעטים - ארבעת חבריו. הם נכנסו לגרם מדרגות, הגיעו לחלון וממנו השליכו רימונים על הגרמנים המרוכזים בחצר. אנחנו, השאר, פתחנו באש מחלונות וממדרגות סמוכים... כיכר מוראנובסקי ממשיכה להגן על עצמה. דגלי המורדים מתנופפים מעל וארשה. המאבק נמשך.[236]

בינתיים התפשטה הלחימה אל רחוב בוניפראטרסקה שבגבולו הצפוני-מזרחי של הגטו, ולבתי המלאכה טראנסאוויה, DEA ואוקסאקו בחלק הצפוני-מערבי של הגטו. כן הגיעה הלחימה אל בית רישום המלאי (Werterfassung) על ניסקה, שם אחסנו הגרמנים חפצי ערך שגנבו מיהודי הגטו. קודם לכן הציתו לוחמי אצ"י את בית המלאכה בראואר בנאלווקי. למעשה, בתי המלאכה והמִתקנים הגרמניים בחלק הצפוני של הגטו, לרבות ציודם ומחסניהם, הושמדו.[237]

לאחר שאנשיו הותקפו ללא הרף, וסבלו אבדות, החל שטרופ לחוש בהתמוטטות המשמעת בין חייליו, וראה אצלם את הסימנים הראשונים של פחד. הוא החליט כי במקום להמשיך להניח לכוחותיו להגיע למגע קרוב עם הלוחמים היהודים, הוא

ינצל את יתרון הנשק ארוך הטווח שלו - התותח בקליבר 37 מ"מ המורכב על הטנק, תותחי ההוביצר בקליבר 100 מ"מ, תותחי הנ"מ בקליבר 20 מ"מ, ולכוון אותם ישירות אל הבניינים שבהם התמקמו הלוחמים היהודים. לאחר שנועץ עם האהן וקרוגר, ולאחר שיצר מגע עם ברלין, הורה שטרופ להצית בניינים בגטו. כעבור זמן קצר הקיפו להבות ועשן את בנייני הגטו.[238]

הימלר, שקיבל באופן רצוף את הדו"חות על הלחימה בגטו ורשה, שלח מברק לקרוגר בקראקוב ב-22 באפריל, ובו הוראות כי "את טיהור גטו ורשה יש לבצע בכל הקשיחות והיסודיות, ללא רחמים. הכי טוב - לפעול בצורה אגרסיבית. אירועי ורשה מוכיחים כמה מסוכנים הם היהודים".[239]

באותו ערב החליט פרנקל להעביר את הקבוצה השנייה של לוחמיו מן הגטו אל יער מיחאלין שבאזור אוטווצק כדי להקים שם בסיס פרטיזנים, בהתאם לסידורים שנעשו עם המחתרת הפולנית. כאשר דוד לנדאו התייצב באותו ערב במטה אצ"י ברחוב מוראנובסקה 7, הוא מצא חמישים לוחמי אצ"י, יחד עם מדריכים פולנים, עסוקים בהכנות של הרגע האחרון לקראת הירידה למנהרה המוליכה לבית במוראנובסקה 6, מחוץ לחומת הגטו. סמוך לחצות הלילה ראה לנדאו את הלוחמים העייפים יורדים עם נשקם, בזה אחר זה, לבונקר שהוביל אל הכניסה למנהרה. פרנקל היה האחרון שירד, כדי לראות אותם עוברים בבטחה אל הצד השני. אחר כך שב אל הגטו.[240]

באותו יום רביעי ללחימה, שלושה לוחמי אצ"י מאזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, בפיקודו של נתן שולץ, עזבו את מטה אצ"י בקרמליצקה 5. הלוחמים נשאו חומרי נפץ, זחלו דרך תעלות הביוב לכיוון מרכז הפיקוד הגרמני, הבבפהלשטלה, ברחוב ז'לז'נה, סמוך לחומת הגטו, וניסו לפוצצו. אולם ניסיונם לא עלה יפה.[241]

שטרופ איבד שלושה אנשים באותו יום - אונטרשטורמפיהרר-ס.ס דמקה ושני אוקראינים - וסמל משטרה של הס.ס נפצע. הוא דיווח כי למעלה מ-6,000 יהודים נתפסו ונשלחו לגירוש, יותר ממאתיים יהודים נהרגו, ו-15 בונקרים פוצצו. אצ"י איבד ארבעים מלוחמיו בקרבות אותו יום.[242] בתום אותו יום העריך שטרופ כי הלחימה הכבדה ביותר כבר מאחוריו, ושחרר 150 מבין 335 האוקראינים שבכוחותיו כדי שיתייצבו לשירות בחזית המזרחית.[243]

באותו יום פִּרסם **הניו יורק טיימס**, בעמודו הראשון, דיווח על הלחימה בגטו ורשה. הוא ציטט שידור של רדיו מחתרתי פולני שנקלט בסטוקהולם, שבו נאמר, "35,000 היהודים האחרונים בגטו ורשה נידונו למוות. בוורשה שוב מהדהדות יריות. אנשים נרצחים. נשים וילדים מגנים על עצמם בידיהם הריקות. הצילו

אותנו...״[244] שידור זה של רדיו המחתרת הפולנית התבסס על הודעות שנשלחו על ידי יצחק צוקרמן ואדולף ברמן, שהיו בוורשה ה״ארית״, מחוץ לחומות הגטו, מאזינים לקולות הקרב המתנהל בתוך הגטו. צוקרמן היה נציג אי״ל וברמן ייצג את הוועד הלאומי היהודי (ZKN) במגעיהם עם המחתרת הפולנית. רדיו המחתרת שידר חלק מההודעות שהתקבלו מהם. בהתבסס על קטעי מידע שהגיעו אליהם מהגטו עצמו, ועל סמך מה שניתן היה לראות ולשמוע מחוץ לגטו, הם חיברו ידיעות קרב שהתיימרו לדווח על הקרבות שם. ארבע ההודעות הראשונות הוצאו על ידי ברמן וצוקרמן ב-19 וב-20 באפריל. בולטין מס׳ 1, שהוצא על ידי ברמן וצוקרמן, מסר: ״היום, יום ב׳, 19 באפריל, פתחו הגרמנים בפעולה חדשה וקטלנית בגטו וארשה. בשעה 4 בבוקר נשמעה אש אינטנסיבית של רובים ומקלעים, וכן נשמעו התפוצציות של פגזים, סמוך לחומות הגטו. כלי רכב משוריינים וטנקים נעו לתוך הגטו. הפעולה מתבצעת על ידי המשטרה הצבאית הגרמנית תחת פיקוד הס.ס ...הארגון היהודי הלוחם [אי״ל - ZOB], הכולל את כל היסודות הפעילים של הקהילה היהודית, מגלה התנגדות עזה בבניינים רבים. קרבות מרים מתנהלים בין הלוחמים היהודים לבין הגרמנים...״ בבולטין מס׳ 2, שהוצא ב-20 באפריל, הם דיווחו: ״המאבק בין הארגון היהודי הלוחם [אי״ל] לבין הגרמנים בגטו וארשה נמשך במלוא עוזו...״ גם בולטין מס׳ 3 הוצא ב-20 באפריל ונמסר בו: ״...הלוחמים היהודים הניפו שני דגלים על גג בניין ברחוב מוראנובסקה: אחד אדום-לבן, השני כחול-לבן.״ שידורי רדיו המחתרת הפולנית נקלטו על ידי המודיעין הגרמני והועברו לברלין. ב-1 במאי 1943 רשם יוזף גבלס ביומנו: ״...לחימה עזה ביותר בוורשה בין המשטרה שלנו, באופן חלקי אפילו הוורמאכט, לבין המורדים היהודים. היהודים למעשה הצליחו ליצור בגטו תנאים להגנה עצמית. קרבות קשים ביותר מתנהלים שם, שהרחיקו לכת עד כדי כך שצמרת ההנהגה היהודית מפרסמת מדי יום ביומו דיווחים צבאיים. מובן שהבדיחה הזאת לא תאריך ימים. אבל זה מראה למה אפשר לצפות מן היהודים אם יהיה להם נשק. לרוע המזל, חלק מן הנשק שבידם הוא נשק גרמני טוב, במיוחד מקלעים. רק אלוהים יודע איך הם השיגו אותם.״[245]

הדו״חות שפורסמו על ידי ברמן וצוקרמן היו ההודעות היחידות שתיארו את הלחימה בגטו. הם יצרו את הרושם כי ארגון יהודי לוחם יחיד מתנגד לגרמנים, וכי אותו ארגון הוא אי״ל. לאצ״י לא היו נציגים כלשהם בוורשה ה״ארית״, ושום ״גִרסת אצ״י לאירועים״ אלטרנטיבית לא הופיעה באותו זמן. על אף שברמן וצוקרמן היו מודעים היטב להשתתפות אצ״י בלחימה, ובוודאי ידעו כי היה זה

אצ"י שהניף את הדגל הציוני והדגל הפולני מעל בניין סמוך לכיכר מוראנובסקי, והבינו כי ה"בונד" לא היה מסכים להניף את הדגל הציוני כסמל המרד, באופן טבעי הם היו מעוניינים ליצור בעולם את הרושם כי ההתנגדות היהודית בגטו מנוהלת על ידי ארגון לוחם אחד ויחיד. צוקרמן כותב על אותה תקופה: "...הוצאנו הודעות תעמולה שבהן התערבבו אמת ודמיון... באותו רגע לא חשבתי על דיוק היסטורי. היתה זו קריאה לפולנים, שנועדה לעורר את רגשות האהדה שלהם למאבקנו; ולא שינה כיצד התרחש הקרב, או כיצד הגנו על חיינו... ההודעות הודפסו בפולנית (על ידי ברמן). הדברים נאספו מכל מיני מקורות, ואני ידעתי כל הזמן כי אינן ממש מדויקות."[246] זו היתה תחילת התפתחותו של הנראטיב של מרד וארשה שנטה להתעלם מחלקו של אצ"י בלחימה.

באותם ימים ניסה צוקרמן נואשות להשיג את שיתוף הפעולה והתמיכה של המחתרת הפולנית בלוחמים בגטו. נציגי המחתרת השמאלית, ה"ארמיה לודובה" (AL), הבטיחו לספק לו 28 רובים, אך אי אפשר היה לקבלם מיד. וכיצד היה אמור להכניסם לגטו, המכותר יומם ולילה? הם מעולם לא הגיעו אל לוחמי הגטו.

לאחר מכן הוא הלך לפגישה עם נציג המחתרת הפולנית הימנית, AK. בחדר גדול בדירה פרטית המתין לו אדם, שעמד ליד שולחן. היה זה מאיור יאנישובסקי מן ה-AK - איש גבוה ורחב, עם ראש גדול וקירח. הנציג אמר לצוקרמן כי הם יודעים מה קורה בגטו, וכי הם יודעים שזו התקוממות קומוניסטית, וכי הקומוניסטים משרתים את האינטרסים של מוסקבה. צוקרמן ניסה להרגיעו בהבטיחו כי רוב הלוחמים הם ציונים או חברי ה"בונד", וכי המפקד הוא ציוני, אך לשווא. יאנישובסקי חזר על הצעת ה-AK, כי הלחימה תופסק וכי הלוחמים יוצאו מן הגטו ויועברו ליחידת פרטיזנים. אז קם ממקומו ובהיפרדו מצוקרמן אמר לו, כי אם יוכח שהגטו הוא בסיס של מוסקבה וימשיך להילחם, לא זו בלבד שהם לא יסייעו ללוחמים היהודים, אלא הם אף יילחמו נגדם. בכך נגוזה כל תקווה לקבל סיוע מהם.[247]

ב-22 באפריל התרחש הקרב הראשון בין אותם לוחמי אצ"י שהתמקמו ביער מיחאלין, סמוך לאוטווצק, לבין ז'נדארמים שגילו את נוכחותם שם. לוחמי אצ"י ספגו אבדות כבדות.[248]

פרק 10

הגטו בלהבות

23-28 באפריל 1943

יום ו', 23 באפריל 1943, רביעי של פסח - היום החמישי ללחימה

ב-7 בבוקר היה לוחם אצ"י ג'ק אייזנר בעמדתו, סמוך לדגלים שעל גג הבניין ברח' מוראנובסקה מס' 7, כאשר ראה חיילים גרמנים נכנסים אל הגטו דרך הכניסה שברחוב דז'יקה ונערכים בצורת קשת ברחובות שמסביב לכיכר מוראנובסקי. הם הביאו עִמם טנק, שריוניות וארטילריה, אך פחות חי"ר מאשר אתמול. הוא שיער כי כוונתו של שטרופ היתה להפגיז את הבניינים שמסביב לכיכר מוראנובסקי באש ארטילרית כבדה ולהרוס אותם. כאשר נמסר דיווח לפרנקל ולרודל, הם נתנו ללוחמיהם את הפקודה לסגת מן הבניינים. כאשר החלה ההפגזה, הבניינים שבסביבה החלו להתמוטט. עשן ולהבות אפפו את כל האזור. עד הצהריים כבר בערו כל הבניינים שמסביב לכיכר.[249]

שטרופ שלח לגטו המרכזי חוליות חיפוש והורה להן לגלות בונקרים, לשלוף החוצה את היהודים המסתתרים בהם, ולפוצץ את הבונקרים. הוא דיווח כי החוליות גילו 48 בונקרים ופוצצו אותם; אנשי החוליות לכדו 3,500 יהודים והרגו מאתיים. לוחמי אצ"י שנטשו את כיכר מוראנובסקי תפסו עמדות בחלק הצפוני של הגטו וירו מעמדות אלה על הגרמנים. שטרופ הורה להצית כל אחד מן הבניינים שמהם נורתה אש על החיילים, ולצוד את היהודים הנמלטים מבניינים אלה.[250] למשך שעתיים באותו יום הוציא שטרופ חלק מחייליו, בתקווה כי היהודים המסתתרים יצאו החוצה, אך כאשר כוחותיו שבו, הם מצאו כי לוחמי אצ"י חזרו לעמדותיהם הקודמות בכיכר מוראנובסקי.[251]

האש הספוראדית של לוחמי אי"ל ואצ"י על כוחות הגרמניים והאוקראיניים באזור טבנס-שולץ נמשכה, על אף שמצבם של לוחמים אלה הלך ונעשה קשה יותר ויותר עקב ההתקפות על עמדותיהם.[252]

בשעה 10 בערב הוציא שטרופ את כוחותיו מן הגטו. לאצ"י נגרמו אבדות כבדות, בהרוגים ובפצועים. כתוצאה מן היריות נקרעו הדגלים לגזרים, והלוחמים נאלצו לנטוש את אזור מוראנובסקי. מלאי התחמושת אזל והלך. לכוחותיו של שטרופ היו באותו יום שלושה פצועים, חיילי הגדוד השלישי של חטיבת הס.ס המשטרתית מס' 22 ופצוע אוקראיני אחד.[253]

ביום זה הצליח מרדכי אנילביץ' להעביר ממקום מחבואו בבונקר ברח' מילא מס' 29 מכתב ליצחק צוקרמן שהיה בצד ה"ארי". המכתב הוצא מן הגטו על ידי עובדי חברת הקבורה "פינקרט", שהמשיכו בעיסוקם שמלפני המלחמה - ביצוע הקבורה בבית העלמין היהודי - גם לאחר ייסוד הגטו. בימים הראשונים של המרד הורו הגרמנים לאנשי "פינקרט" להביא לבית העלמין את גוויות היהודים שנהרגו בגטו. בית העלמין אמנם היה סמוך לגטו, אך נמצא מחוץ לחומותיו, ועובדה זו אִפשרה לקברנים לצאת מן הגטו ולחזור אליו. אחד מאנשיו של אנילביץ' הפקיד את המכתב בידי הקברנים, לשם העברתו לאדם שהיה בקשר עם צוקרמן.

במכתב, הנושא את התאריך 23 באפריל 1943, כתב אנילביץ':

שלום יצחק,

איני יודע מה לכתוב לך. נוותר נא הפעם על פרטים אישיים. אין בפי אלא ביטוי אחד לציין את הרגשתי והרגשות חברי: נפל דבר שהוא למעלה מחלומותינו הנועזים ביותר: הגרמנים ברחו פעמיים מן הגטו. פלוגה אחת שלנו החזיקה מעמד 40 דקה, והשנייה - למעלה משש שעות. המוקש שהוטמן בשטח המברשתנים התפוצץ. מצדנו לא נפל עד עתה אלא קורבן אחד בלבד: יחיאל, שנפל כחייל-גיבור על יד מכונת היריה.

משהִגיעונו אתמול ידיעות, שחברי פ.פ.ר. התקיפו את הגרמנים, וכי תחנת השידור "שוויט" שידרה ידיעה נפלאה על ההגנה העצמית שלנו - היתה לי הרגשת שלמות. עוד רבה אמנם לפנינו העבודה, אך כל מה שנעשה עד עתה נעשה בשלמות.

מהערב אנו עוברים לשיטת פעולה פרטיזנית. בלילה יוצאות שלוש פלוגות שלנו. שני תפקידים לפניהן: סיור מזוין והשגת נשק. ודע, האקדח - אין לו כל ערך, כמעט שלא השתמשנו בו. נחוצים לנו: רימונים, רובים, מכונות ירייה וחומר נפץ.

לא אוכל לתאר לפניך את התנאים שבהם חיים יהודים. רק יחידי סגולה יחזיקו מעמד. כל השאר ייספו במוקדם או במאוחר. הגורל נחרץ. בכל

הבונקרים, שבהם מסתתרים חברינו, אי אפשר להדליק נר בלילה, מפאת חוסר אוויר.

מכל הפלוגות שבגטו נעדר רק איש אחד: יחיאל. אף זה ניצחון הוא. איני יודע מה אוסיף ואכתוב לך. מתאר לעצמי ששאלה רודפת שאלה. אולם הפעם הסתפק נא בכך.

המצב הכללי: כל הסדנאות בגטו ומחוצה לו נסגרו, פרט ל"ווערטארפאסונג", "טראנסאאוויה" ו"דארינג". על המצב אצל שולץ וטבנס אין בידי ידיעות. הקשר נותק. סדנת המברשתנים אחוזה להבות זה שלושה ימים. אין לי קשר עם הפלוגות. שרפות רבות בגטו. אתמול בער בית החולים. גוש בניינים אחוז בלהבות. המשטרה פורקה, פרט ל"ווערטארפאסונג". שמרלינג צף ועלה שנית. ליכטנבאום שוחרר מן האומשלאג. מן הגטו לא הוצא מספר רב של אנשים. מה שאין כך בשופים. פרטים אין בידי. ביום יושבים במחבואים - היה שלום יקירי. אולי עוד נתראה. העיקר: זכיתי לראות הגנה יהודית בגטו בכל גדולתה ותפארתה.

מרדכי[254]

באותו יום נוצר קשר בין לוחמי אי"ל בבונקר ברח' מילא 29, לוחמי אי"ל בבונקר ברח' נאלווקי 36, ולוחמי אי"ל שנמלטו מן האזור הבוער של בתי המלאכה של יצרני המברשות, ונמצאו בבונקר ברח' פראנצישקאנסקה מס' 20.[255]

יום שבת, 24 באפריל, חמישי של פסח -
היום השישי ללחימה

שטרופ חזר עם כוחותיו לגטו המרכזי בשעה 10 בבוקר, ושלח 24 חוליות חיפוש לכל הכיוונים, עם ההוראה לחפש בונקרים. בשעות אחר הצהריים המאוחרות הם נתקלו בהתנגדות כבדה מצד לוחמי אצ"י בחלק הצפון-מזרחי של הגטו, בגוש הבתים של מחסני המלאי (Werterfassung). היתקלות זו התפתחה לקרב בן שמונה שעות. כאשר ראה שטרופ כי כוחותיו אינם מסוגלים להתגבר על ההתנגדות, וכי כוחותיו סובלים אבדות, הוא הורה להצית את כל גוש הבניינים. לאחר שכוחותיו נסוגו למרחק בטוח, נשלחו מפעילי להביורים להצית את הבניינים. זמן קצר לאחר מכן פשטה האש בבניינים, אחד הקירות התמוטט, וכל האזור הואר כמעט באור יום. רק בשעה 2 אחר חצות הורה שטרופ לכוחותיו לסגת מן הגטו. הם הרסו 26 בונקרים, ירו למוות ב-330 יהודים ולכדו כאלף יהודים למשלוח

לטרבלינקה או לבתי המלאכה בטראווניקי ובפוניאטובה. שני חיילי ואפן-ס.ס ואוקראיני אחד נפצעו בלחימה באותו יום.[256]

הלהבות שפשטו דרך החלק הצפוני של הגטו המרכזי הגיעו לבניין ברח' מילא 29. בבונקר הצטופפו עתה גברים, נשים וילדים נוספים שנמלטו מן הבתים הבוערים. לוחמי אי"ל הרבים, שמצאו מחסה בבונקר זה, נאלצו לעוזבו, כאשר הלהבות אפפו את הבניין והחום נעשה בלתי נסבל. הם קיוו תחילה להחזיק מעמד עד רדת הלילה, אך נאלצו לצאת מן הבונקר, יחד עם מאות אחרים שמצאו מקלט שם, כבר בשעה 7 בערב, שעתיים לפני תחילת החשכה, וכולם עשו את דרכם במעלה רחוב מילא, לאורך הבניינים הבוערים, והתאספו בשלוש חצרות של הבניין ברחוב מילא מס' 9. בנקודה זו החליט אי"ל כי הגיעה העת לפנות את לוחמיו מן הגטו. ארבעה לוחמים בעלי חזות "ארית" הצטוו למצוא דרך החוצה מן הגטו, כדי לבקש סיוע בפינוי לוחמי אי"ל מן הגטו.[257]

יום א', 25 באפריל, שישי של פסח -
היום השביעי ללחימה

היה זה יום ראשון של חג הפסחא. מזג האויר היה נאה, ופולנים רבים באו לחגוג את החג בגן קרסינסקי, סמוך לחומת הגטו, ליד אזור יצרני המברשות, שהיה אפוף להבות. המשורר הפולני צ'סלב מילוש הביט באנשים שבאו לחגוג בצילו של הגטו הבוער, וכתב את השורות הבאות בשירו "קמפו די-פיורי":

קַמְפּוֹ דִי-פְּיוֹרִי

של צ'סלב מילוש. תרגום של דוד וינפלד

זָכַרְתִּי אֶת קַמְפּוֹ דִי-פְּיוֹרִי
בְּוַרְשָׁה לְיַד הַסְּחַרְחֶרֶת,
בְּעֶרֶב אָבִיב שָׁלֵו,
לִצְלִילֵי הַמּוּסִיקָה הָעַלִּיזָה,
אֶת מַטְחֵי הַיְּרִי בַּגֶּטוֹ
עִמְעֵם הַלַּחַן הָעַלִּיז
וְהִתְנַשְּׂאוּ זוּגוֹת הָאוֹהֲבִים
מַעְלָה אֶל שָׁמַיִם שְׁלֵוִים.

לְעִתִּים נָשָׂא הָרוּחַ מִן הַבָּתִּים הַבּוֹעֲרִים

עֲפִיפוֹנִים שְׁחוֹרִים,
הֶחָגִים בִּסְחַרְחֶרֶת
אֶת קְרָעֵיהֶם תָּפְשׂוּ בִּמְעוּפָם.
בִּדְרָה אֶת שְׂמְלוֹת הַנְּעָרוֹת
רוּחַ זוּ מִבָּתִּים בּוֹעֲרִים,
צָחֲקוּ הֲמוֹנִים עַלִּיזִים
בְּיוֹם רִאשׁוֹן וַרְשָׁאִי יְפֵהפֶה.

שטרופ החליט לעכב את כניסת כוחותיו לגטו עד לשעה אחת אחר הצהריים. ביודעו כי אלפים מסתתרים בבונקרים, הוא פיצל את כוחותיו לשבע יחידות חיפוש, כאשר לכל אחת שבעה חיילים בפיקוד קצין. היחידות הונחו לסייר בגטו המרכזי, למצוא את הבונקרים ולפוצצם, ואם ייתקלו בהתנגדות או לא יאתרו את הבונקר - להצית את הבניין.

תוך זמן קצר אפפו להבות ועשן את הגטו כולו. על בסיס הדיווחים ששטרופ קיבל מקציניו, הוא הניח שכל מנהיגי ההתנגדות היהודית כבר חוסלו, ובפזיזות הבריק לקרוגר בקראקוב מידע מודיעיני מוטעה זה. אבל מתוך חקירת שבויים יהודים שנלקחו על ידי הגרמנים התברר ששטרופ טעה, והוא נאלץ לשלוח מברק תיקון לממונים עליו.

בסוף אותו יום דיווח שטרופ שכוחותיו תפסו 1,960 יהודים, הרגו 274, ושמספר בלתי ידוע של יהודים נשרפו חיים. ארבעה מחייליו נפצעו באותו יום - חייל מגדוד השריון, חייל מגדוד החי"ר, איש גסטאפו, ואוקראיני.

שטרופ, שהוציא את כוחותיו מן הגטו בשעה 10 בערב, חזר עייף ויגע מן הגטו הבוער למגוריו המפוארים באליאה רוז, ונפל למיטה ללא טקס הרחצה באמבטיה הרגיל שלו. הוא הורה לשלישו שלא להעיר אותו למחרת לפני השעה 7 בבוקר, אלא אם כן יקבל טלפון מהימלר או שהדגלים הכחולים-לבנים והאדומים-לבנים יופיעו שוב מעל הגטו.[258]

באותו יום, בוז'יקובסקי, האלינה וירמיהו מ"השומר הצעיר", ודורקה גולדקורן מהקומוניסטים, שכולם נבחרו בשל חזותם ה"ארית", ירדו לתעלות הביוב, בחפשם דרך החוצה מן הגטו, בניסיון למצוא דרכים להוציא את לוחמי אי"ל מן הגטו הבוער. בתעלות הביוב הם מצאו עשרות גברים, נשים וילדים, שקועים ברפש הצף בביוב, ומקווים למצוא מחסה מן הגיהנום המשתולל מעל הקרקע. אנשים התעלפו ומתו בתוך התעלות. לאחר שעות רבות שבהן בוססו את דרכם ברפש, ואחרי

שפתחו שני פתחים בביוב וגילו כי הם עדיין בתוך הגטו, הם הגיעו לפתח בביוב שהיה מעט מחוץ לחומות הגטו. האלינה ודורקה טיפסו החוצה מן התעלה ומיד נעצרו על ידי משמר של המשטרה הפולנית שניצב שם, ונמסרו לידי הגרמנים. כשירמיהו טיפס החוצה הוא נורה ונהרג, ואילו בוז'יקובסקי הצליח לרדת חזרה לביוב ולשוב אל הגטו, על מנת לדווח לחבריו ברח' מילא 5 כי משימתם הסתיימה בכישלון. מול הבניינים הבוערים עשו הוא וחבריו את דרכם ממילא 5 אל מילא 7, ולאחר החשכה, כאשר החיילים הגרמנים נסוגו מן הגטו, הם הגיעו אל הבונקר של אי"ל ברח' מילא 18, שם היה ממוקם עתה מטה אי"ל בראשותו של אנילביץ'.

הבונקר במילא 18 היה מוסתר ומוסווה היטב. הוא נבנה תחת חורבותיהם של שלושה בניינים שנהרסו בהפצצות הגרמניות במהלך המצור על וארשה. הוא כיסה שטח גדול למדי, כלל כמה חדרים ומרתפים, הכיל מטבח, מתקני חשמל ומים, והיה בו מחסן מזון גדול. הוא נבנה על ידי חברי העולם התחתון היהודי בווארשה, שהמשיכו את פעילותם בגטו, וצברו רכוש רב. מנהיגה של קבוצת העולם התחתון, שמואל ישככר, המכונה "אשר", שלט על ממלכה זו, קבע מקומות וחילק מזון לאלה שמצאו מחסה בבונקר שלו. לאנילביץ' הצטרפו בבונקר חברי הפיקוד שלו. כאשר נפוצה הידיעה כי מפקד אי"ל נמצא בבונקר במילא 18 הגיעו רבים מלוחמי אי"ל למקום, עד שלבסוף נמצאו בו כ-120 מלוחמי אי"ל. ה"בוס" של העולם התחתון קידם בברכה את בואם של אנילביץ' ואנשיו לממלכתו. לאלה הצטרפו רבים שנמלטו מן הגרמנים ומן הלהבות, ואשר עקבו אחרי מנוסתם של לוחמי אי"ל, והבונקר הפך צפוף ודחוס. מספר האנשים שמצאו מקלט בבונקר זה גדל במהירות מכמה עשרות לכ-300.[259]

לאצ"י היה קל הרבה יותר לפנות את לוחמיו מן הגטו, משום שחודשים קודם לכן הוכנו שתי מנהרות שסיפקו יציאה אל מעבר לחומות הגטו. המנהרה מרחוב מוראנובסקה 7 הובילה למרתף בניין במוראנובסקה 6, מחוץ לגטו, ואצ"י הקים בסיס באחת הקומות העליונות של בניין זה. ללוחמי אי"ל נודע על קיומן של מנהרות אלה רק בדרך מקרה, ימים אחדים לאחר מכן. באותו יום ראשון, קבוצת לוחמים חמושים של אצ"י, שעזבה את הגטו דרך המנהרה ביום חמישי והתמקמה במוראנובסקה 6, עזבה לכיוון יער מיחאלין הסמוך לאוטווצק, במרחק מה מווארשה, עם הוראות לפתוח בפעילות פרטיזנית נגד הגרמנים באזור זה. הם עזבו את הבניין במוראנובסקה 6 בשקט, מתחזים לאבלים, בשיירה שהיו בה גם ארונות מתים, כמי שיוצאים אל בית העלמין. בראשם היה לאון רודל. בסיס לפעולותיהם הוכן למענם בבית ביער על ידי לוחמי אצ"י שעזבו את הגטו כמה ימים קודם לכן.[260]

יום ב', 26 באפריל, פסח שני - היום השמיני ללחימה

ביום זה המשיך שטרופ בציד יהודי הגטו. החל משעה 10 בבוקר הורה שטרופ לחוליות החיפוש מאתמול להמשיך לסרוק את רובעי הגטו המרכזי שיועדו להן. בעת גילוים של כמה בונקרים נתקלו כוחותיו מפעם לפעם בהתנגדות, שעליה התגברו בהשיבם אש או בהצתת הבית, והמתנה עד שהחום אילץ את יושבי הבונקר לפרוץ החוצה. לפי דיווחו, 1,700 יהודים נהרגו, 16 בונקרים התגלו, וכ-30 פועלי מתכת יהודים נשלחו לבתי המלאכה בפוניאטובה. שטרופ הוציא את כוחותיו מן הגטו ב-9:45 בערב. חייל אחד מיחידת העתודה הממונעת של הס.ס נפצע.[261]

יום ג', 27 באפריל - היום התשיעי ללחימה

ב-9 בבוקר שבו כוחותיו של שטרופ ונכנסו אל הגטו. פרנקל ניצל את שעות החשכה כדי לערוך מחדש את כוחותיו בסמוך לכיכר מוראנובסקי, ובאופן זה הבטיח את גישתו למנהרה במוראנובסקה 7 ואת הקשר שלו לעולם החיצון. קבוצה של לוחמי אצ"י עברה דרך המנהרה במשך הלילה ותפסה עמדות בבניין שבצד השני, במוראנובסקה מס' 6.

כאשר שטרופ נתקל, להפתעתו, בלוחמי אצ"י סמוך לכיכר מוראנובסקי, הוא הורה ליחידת קרב מיוחדת, ובה 320 קצינים וחיילים, לפתוח בלחימה נגד כוחות אצ"י שחזרו לאזור. הטקטיקה שלו כבר הפכה לשגרה. תחילה התקדמו כוחותיו התוקפים ונכנסו לחילופי אש עם הלוחמים היהודים. לאחר מכן הביא שטרופ את הארטילריה שלו והחל להפגיז את הבניינים שמהם נערכה ההתגוננות. מיד לאחר שהיו נפגעים בקרב כוחותיו, הוא שלח קדימה את מפעילי הלהביורים. בעוד המקלעים שלו ממשיכים בירי, החלו הלהבות להשתלח בבניינים. לאחר מכן הוא ציווה על כוחותיו להתקדם ולחפש מטרות נעות. לוחמי אצ"י היו נחותים גם במספרם וגם בנִשקם. יתרונם היחיד היה טמון בבקיאותם בבניינים באזור וביכולתם לנוע מבניין לבניין, תוך שימוש בעליות גג ובמרתפים, מבלי להתגלות לאש האויב. לאחר קרב שנמשך עד 10:30 בלילה הורה שטרופ לכוחות בגטו המרכזי לסגת מן הגטו.[262]

אולם אחר הצהריים נכון לשטרופ ההלם השני של אותו יום. באותו יום קיבל אוברשטורמבאנפיהרר-ס.ס (סגן-אלוף) לודוויג האהן, מפקד משטרת הביטחון, מכתב אנונימי שהודיע לו כי "מחוץ לחומת הגטו, בצד הצפון-מזרחי, מתאספים יהודים וארים שכנראה השיגו נשק ממקום מחבוא, ומספרם גדל והולך". היתה זו

קבוצה של לוחמי אצ"י, שאליה הצטרפו כמה מדריכים פולנים, אשר התמקמו בבית ברחוב מוראנובסקה מס' 6, והתכוונו לנוע משם אל יער מיחאלין, כדי לפתוח משם בפעילות פרטיזנית. כאשר קיבל שטרופ מהאהן דו"ח על התפתחות זו, הוא מיד שיגר חוליית קרב מיוחדת תחת פיקודו של אוברשטורמפיהרר-ס.ס (סגן) דיהל מחטיבת הס.ס המשטרתית מס' 22 לתקוף את הבניין. שטרופ האמין כי הוא בחר באיש הנכון לביצוע המשימה, משום שדיהל קנה לעצמו מוניטין כנועז עד כדי טירוף. יחידתו של דיהל נתקלה בהתנגדות עזה מצד הלוחמים היהודים בבניין, שמצאו עצמם לפתע מכותרים ומותקפים על ידי יחידתו של דיהל. הם השיבו לאש הגרמנית באש אקדחים, רובים, תת-מקלעים ורימוני יד. "חיילינו נלחמים, אך האויב חזק," נזכר שטרופ. האהן דאג לכך שיחידתו של דיהל תקבל מיד תגבורת.

אולם שטרופ חשש בעיקר מכך שייתכן שהוא עֵד לגיוס חלקי של תנועת המחתרת הפולנית. ד"ר ארנסט קאה, סגנו של האהן, יעץ לשמור על לחימה שקטה ככל האפשר, למשוך אותה אל תוך הלילה, ותוך כדי כך לכתר את הבניין ולחסום את הסביבה. החשוב ביותר, כך אמר, הוא לא להניע את הפולנים לפעולות ייאוש, העלולות להרחיב את ההתנגשויות מעבר לגטו לוורשה כולה, דבר העלול ליצור קשיים עצומים.

כאשר דיהל דיווח כי בין הלוחמים המכותרים יש אנשי "ורמאכט" (הצבא הגרמני), שטרופ נבהל ודיווח לברלין. הוא הבין כי המשימה שלו בעדיפות הראשונה היא עתה לגבור על ההתנגדות במוראנובסקה 6. גם קרוגר, שהיה בקראקוב, הורה להאהן לטפל אך ורק בהתגברות על הקשיים שבהם נתקלו הגרמנים במוראנובסקה 6. האהן וקאה, בהשתמשם ב"שיטות חקירה משטרתיות", של מכות ויריות, עבדו כל הלילה, עד למחרת בצהריים. כמה מן השוטרים הפולנים באזור, שקאה חשד כי סייעו ללוחמים היהודים, נורו על ידיו במקום.

25 לוחמי אצ"י נפלו בקרב זה. אחרים הצליחו להימלט. חלק מלוחמי אצ"י השתמשו במדים ובקסדות גרמניים, ומשום כך טעה דיהל וחשב כי אלה חיילי ורמאכט. על פעולתו באותו יום הומלץ אוברשטורמפיהרר-ס.ס דיהל לקבלת עיטור צלב הברזל (דרגה א').

בדו"ח היומי שלו כתב שטרופ כי "הופעתם החיצונית של היהודים שנלכדו מוכיחה כי הגיע עתה תורם של מנהיגי תנועת ההתנגדות". למוצ'ארסקי הוא גילה, "אלה לא היו עוד המונים רפויי כוח רצון, כי אם העילית הציונית. אנשים אלה ידעו בדיוק למה ועל מה הם נלחמים... משכילים, חמושים היטב, קשוחים וערמומיים - ונחושים בהחלטתם למות אם הדבר נחוץ."

"אותו יום שלישי, 27 באפריל 1943, היה יום עמוס והטיל עומס רב על העצבים," סיפר שטרופ למוצ'ארסקי, כאשר נזכר באירועי אותו יום. שטרופ טען כי באותו יום הוא לכד כ-3,000 יהודים והרג כאלף.[263]

שני חיילי גדוד הפאנצר (אימונים ועתודה) של הס.ס ואוקראיני אחד נפגעו בקרבות.[264]

יום ד', 28 באפריל 1943 - היום העשירי ללחימה

בשעה 10 בבוקר הכניס שטרופ את כוחותיו אל הגטו. הם נתקלו שוב בהתנגדות עזה סביב כיכר מוראנובסקי. לאחר חקירתם של כמה מן הלוחמים שנלכדו בקרב על מוראנובסקה 6, ביום הקודם, הבין שטרופ כי הוא מתמודד מול לוחמי אצ"י. בדו"ח שלו נכתב כי הוא ממשיך "לתקוף את קן הארגון הצבאי היהודי (ZZW) הממוקם על גבול הגטו". ובדו"ח של אותו יום הוא ממשיך, "גם היום נתקלנו בהתנגדות עזה מאוד במקומות רבים ושברנו אותה. מיום ליום הולך ומתבהר כי עתה אנו ניצבים בפני הטרוריסטים והאקטיביסטים האמיתיים, משום שהפעולה אורכת יותר זמן מן המצופה." היה זה הקרב הרציני האחרון נגד כוחותיו של שטרופ במהלך מרד גטו וארשה.

שטרופ טען כי באותו יום גילה כמה בונקרים והוציא מתוכם 335 יהודים, כי הרג עשרה לוחמים יהודים ועצר תשעה, וכי תפס נשק, תחמושת ועוד ציוד צבאי. חייל אחד מגדוד הפאנצר (אימונים ועתודה) של הס.ס ושלושה חיילים מיחידת העתודה הממונעת של הס.ס נפצעו במהלך הלחימה.[265]

פרק 11

הבריחה מן הגטו

22 באפריל-30 באפריל 1943

הטקטיקה של שטרופ - שרפת הגטו עד היסוד - הִקשתה על אצ״י ואי״ל כאחד להמשיך בקרב נגד כוחותיו של שטרופ. שני הארגונים החלו לתכנן את פינוי לוחמיהם מן הגטו. בעוד שפרנקל עשה הכנות למצב כזה, וברשותו היו שתי מנהרות חפורות מתחת לחומת הגטו - במוראנובסקה 7 ובקרמליצקה 5 - שסיפקו ללוחמיו גישה לעולם שמחוץ לגטו, אי״ל לא התכונן למצב כזה. במהלך שלבי התכנון של המרד, מנהיגי אי״ל אף שללו את האפשרות שלוחמיהם יעזבו את הגטו. אולם כעת, כאשר המציאות בשטח אילצה אותם לתכנן את פינוי לוחמיהם מן הגטו, הם היו תלויים במערכת הביוב לצורך מילוט הלוחמים. אלא שתעלות הביוב התת-קרקעיות היו מבוך אפל, מזוהם וצר שכמעט בלתי אפשרי היה לנווט בתוכו, ללא היכרות עם המערכת הסבוכה. משום כך, הניסיון הראשון של אי״ל, ב-25 באפריל, למצוא דרך לצאת החוצה מן הגטו דרך תעלות הביוב, באמצעות שליחת בוז׳יקובסקי ושלושת חבריו לבדיקת אפשרות זו, הסתיים בכישלון.

פרנקל תִכנן לבצע היערכות מחדש של לוחמי אצ״י ששרדו את הלחימה בגטו באזור מחוץ לו, שבו יוכלו לפתוח בפעילות פרטיזנית נגד הגרמנים. המנהרה במוראנובסקה 7, בגטו המרכזי, והמנהרה בקרמליצקה 5, באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, היו אמורות לאפשר ללוחמיו לעזוב את הגטו בביטחון. הוא הסדיר עם חברי המחתרת הפולנית כי בבוא העת הם יסייעו ללוחמי אצ״י שיעזבו את הגטו, יעבירו אותם למקום מוסכם, ויעזרו להם לבנות את עצמם כיחידה פרטיזנית. האזור שנבחר לשם כך היה היערות הסמוכים לאוטבוצק, כ-30 קילומטר מדרום-מזרח לווארשה.

הקבוצה הראשונה עזבה את הגטו המרכזי דרך מנהרת מוראנובסקה ב-22 באפריל 1943. לאחר שהתמקמו בבניין שמחוץ לחומת הגטו, מוראנובסקה מס׳ 6, הם חיכו לאנשי הקשר הפולנים שלהם, שהיו אמורים להעבירם לאזור אוטבוצק. לאחר המתנה בת כמה ימים שבה ניסו ליצור קשר עם אנשי הקשר הפולנים שלהם בווארשה, אך לשווא, הם לבסוף עשו בעצמם סידורים להגיע לאזור אוטבוצק. הם

התחזו לאבלים המלווים שיירת הלוויה, ובאופן זה עזבו את מוראנובסקה 6 והגיעו בשלום ליער מיחאלין הסמוך לאוטבוצק, שם גילו כי הסידורים הראשוניים למענם אכן נעשו.[266]

כאשר הקבוצה השנייה של לוחמי אצ"י שנעה דרך המנהרה אל מוראנובסקה 6 מצאה עצמה מכותרת ומותקפת על ידי חיילים גרמנים, ב-27 באפריל, היתה סיבה טובה לחשוד כי הגרמנים קיבלו מידע מוקדם ממודיעים פולנים, שאולי באו משורות אנשי הקשר הפולנים של אצ"י. אמינותו של קשר זה, שעליו ביסס פרנקל את תוכניותיו להמשך הפעילות המלחמתית של אצ"י נגד הגרמנים, מחוץ לגטו, הועמדה עתה בסימן שאלה.

ב-26 באפריל 1943 הגיעו מפקדי יחידת אצ"י באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ למסקנה כי הגיעה העת לפנות את כוחותיהם מן הגטו. נתן שולץ, מלווה בעוד לוחם, נכנס למנהרה מן הבונקר של אצ"י בקרמליצקה 5, אשר הובילה לבניין בקרמליצקה 6, מחוץ לחומת הגטו, אך גילה כי קיימת נוכחות ניכרת של כוחות גרמניים בחצר הבית בקרמליצקה 6.

בלילה שלאחר מכן שמעו הלוחמים שעמדו על המשמר, בכניסה לצינור הביוב המקשר למנהרת קרמליצקה, צעדים מתקרבים. האיש שהתבקש להזדהות נתן את הססמה המוסכמת. בצאתו מן הביוב הוא זוהה כ"טאדק", איש הקשר הפולני של בית"ר באזור. הוא סיפר כי נשלח על ידי הנהגת בית"ר להעביר פקודה כי הקבוצה שבקרמליצקה 5 תצא מיד מן הגטו, משום שבבוקר המחרת מתכוונים הגרמנים להצית את הבניינים באזור. "טאדק" היה אמור להובילם דרך תעלות הביוב אל מקום שהוסדר מראש בווארשה, שם המתינו להם חברי אצ"י והמחתרת הפולנית.

31 גברים וחמש נשים, שכולם נשאו את נִשקם האישי, ירדו אל המנהרה בקרמליצקה 5, וממנה נכנסו אל מערכת הביוב של וארשה.

שמחה קורנגולד מתאר את המסע הפתלתל דרך תעלות הביוב:

איש מאחורי רעהו, אין די מקום לשניים לעמוד זה לצד זה. בשורה ארוכה, כשכל אחד מחזיק את ידו של ההולך לפניו, אנו מתפלשים ברפש. לעתים מתגבר זרם המים, וכל אחד מאיתנו מהדק את אחיזתו בשני, על מנת שביחד נתגבר על הזרם המאיים לגרור אותנו איתו. צינור הביוב הולך ונעשה צר,

ואנו זוחלים על ארבעתנו, כאשר רק ראשינו מעל המים. גופינו נאבקים נגד הזרם. כאשר יורד מפלס המים, כתפינו ומותנינו משתפשפים בבטון המחוספס. אנו נעים בנתיבנו, דרך הטחב והאפלה... לפתע אנו רואים אורות - אורם של פנסים. "טאדק" מתקדם כדי לבדוק. הוא חוזר ומדווח לנו כי נמצאים שם שומרים גרמנים. עלינו למצוא דרך אחרת. אנו חוזרים אחורה. דומה שהלכנו לאיבוד. איש אינו יודע את הדרך... מצאנו את עצמנו שוב מתחת לאזור הגטו, אך לא הצלחנו להרים את מכסה הפתח על מנת לצאת ממערכת הביוב. כוחנו תש מן הזחילה האינסופית בתעלות הביוב. שוב עולה זרם המים, ועלינו לחמוק ממנו. איש אינו חושב עוד על הכיוון בו אנו הולכים, עלינו רק להימלט מן המים העולים... השעה 3 אחר הצהריים. אנו זוחלים כבר 13 שעות. האם נמצא את מותנו בצינורות צרים ומזוהמים אלה? אנו מחליטים להישאר במקומנו... אבודים בתוך מבוך חשוך.

ב-5 אחר הצהריים, לאחר שנותרנו במקומנו כשעתיים, אנו שומעים צעדים, ושתי אלומות אור של פנסים מתקרבות אלינו. ידינו מגששות לעבר נִשקנו... מישהו מבקש את הססמה, ושני האנשים המתקרבים עונים: אלה הם עובדי ביוב פולנים. הם משלנו! רגע של אושר בתחתית הגיהנום. הם מספרים לנו כי הם המתינו לנו ביציאה ברחוב קרולאקובה מס' 2, כפי שהוסכם. הואיל ולא הגענו, והשעות חלפו, הוטל עליהם לרדת אל תעלות הביוב כדי לחפש את הקבוצה האבודה. עתה אין אנו יכולים ללכת אל קרולאקובה מס' 2, משום שהם חיכו שם זמן רב, וייתכן שמישהו הבחין בתכונה. עתה ממתינים לנו ביציאה ברחוב גז'יבובסקה מס' 13, בין הריסותיהם של בתים מופצצים. שם מחכים לנו שלושה מחברי המחתרת הפולנית וחבר אצ"י. שוב אנו מסתדרים בשורה. שני הפולנים צועדים בראשנו, ואנו גוררים את רגלינו אחריהם בשארית כוחנו. אנו מצטווים להמתין, כאשר שני מדריכינו בודקים האם הדרך פנויה... לבסוף הם חוזרים. עלינו להמתין עד לחשיכה מלאה. סבלנות, הם אומרים לנו. בחוץ הכול מוכן ליציאתנו. אין לנו ברירה, ואנו ממשיכים להמתין. לבסוף אנו זזים. אומרים לנו כי מיד עם הרמת מכסה הפתח, עלינו לצאת, בזה אחר זה, אל ביתו של השוער ברחוב גז'יבובסקה 13. בין ההריסות שם נמצא חבר המחתרת הפולנית, והוא ינחה אותנו אל בית השוער. כולנו נאספים ליד הפתח. אנו סופרים את אנשינו. איש אינו נעדר. איזה נס![267]

בערב 28 באפריל 1943 הם הגיעו לסוף מסעם דרך מערכת הביוב, שבמהלכו נדמה להם כאינסופי. זו היתה אמורה להיות תחנתם הראשונה בדרך להצטרף לחבריהם ביער מיחאלין ולפתיחה בפעילות פרטיזנית. שני חברים של המחתרת הפולנית וחבר אצ"י פגשו אותם והביאו להם מזון ומים, לקחו את נִשקם ואמרו להם ללכת לישון. רצפת העץ נדמתה בעיניהם כמיטות רכות, אחרי שבילו כמעט עשרים וארבע שעות בביוב.

בשעה 5 לפנות בוקר של ה-29 באפריל העירו אותם משנתם. נִשקם הוחזר להם והם הצטוו להתפזר בין הבניינים ההרוסים ולהמתין שם, כל אחד בפינה נפרדת, עד שמישהו יבוא לקחתם אל מיאנדז'ילסייה, שעל מסילת הברזל לאוטבוצק.

ב-12 בצהריים הם החלו לרעוב, ואיש עדיין לא בא לקחתם. ארבעה מהם החליטו להגיע למיאנדז'ילסייה בעצמם, לפגוש את חבריהם ביער מיחאלין, ואז לשוב אל החברים שנשארו מאחור. הם החרימו כרכרה רתומה לסוסים ופקדו על הרַכָּב לקחתם לתחנת הרכבת. הקטטה עם הרכב משכה את תשומת לִבם של שני שוטרים פולנים וז'נדארמים גרמנים שהיו בסביבה. הם מצאו עצמם מוקפים, קפצו מן הכרכרה, שלפו את נִשקם ופתחו באש והשליכו רימונים לעבר הגרמנים והשוטרים הפולנים. היו אבדות בשני הצדדים, אך כל ארבעת לוחמי אצ"י נפלו במהלך התקרית.

עד הערב עדיין לא הגיעו חברי המחתרת הפולנית שהבטיחו להעביר את הקבוצה ליער אוטבוצק. נתן שולץ ופנחס טאוב, שניהלו מגעים עם הפולנים בעבר, הגיעו עתה למסקנה כי הפולנים הוליכו אותם שולל, וכי אין תוחלת בהמתנה להם.[268]

ב-29 באפריל החליטו חברי הפיקוד של אי"ל, שהסתתרו יחד עם רבים מלוחמיהם בבונקר במילא 18, כי יש לפנות את הלוחמים מן הגטו. על שמחה ראטאייזר (רותם), בן 19, המכונה "קאז'יק", מ"עקיבא" וזיגמונט פרידריך בן ה-32 מה"בונד" הוטלה המשימה לצאת את הגטו, ליצור קשר עם "אנטק" צוקרמן בווארשה, ולארגן את בריחת לוחמי אי"ל מן הגטו. השניים מצאו את המנהרה של אצ"י ברחוב מוראנובסקה. באותו לילה, כשהם מלווים עד לכניסתם למנהרה במוראנובסקה 7 על ידי לוטק רוטבלט ואדולף הוכברג, הם זחלו דרך המנהרה ונכנסו לבניין במוראנובסקה 6, בצד השני. הם התחבאו בעליית גג, עד הבוקר.

היה זה היום השלישי לאחר הקרב בין לוחמי אצ"י והגרמנים במוראנובסקה 6; "קאז'יק" ופרידריך יכלו עדיין לראות סימנים ברורים לקרב שהתרחש שם - גוויות

על הגג, תרמילי קליעים, חורים בקירות. השניים עשו את דרכם לביתה של אנה ואחאלסקה בוורשה, אלמנתו של פעיל ב-PPS (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית), שפגשה בעבר את פרידריך במהלך מגעי הסוציאליסטים עם ה"בונד". בביתה הם התרחצו ואכלו. למחרת הם הלכו לפגישה עם פייגל ("ולאדקה") פלטל, בלדרית של ה"בונד" בוורשה ה"ארית". אחר הצהריים הם פגשו בביתה את "אנטק" צוקרמן, מלווה בפראניה ביאטוס, ששירתה כבלדרית של צוקרמן. השניים תיארו לצוקרמן את המצב הנואש בגטו ואת הצורך הדחוף להציל את החברים.

"קאז'יק" הניח כי ימצא את צוקרמן מוכן למבצע הצלה מהיר - מדריכים שינועו אל הגטו וממנו דרך תעלות הביוב, אמצעי תובלה ביציאה מן התעלות, ודירות בוורשה ה"ארית" שבהן יוכלו לוחמי אי"ל הניצולים להתאכסן. לאכזבתו הרבה, הוא גילה כי זה לא המצב. הוא, פרידריך וצוקרמן החלו לפעול בניסיון לעשות את הסידורים הנחוצים. התברר כי ההכנות יצריכו יותר משבוע. בינתיים בער הגטו בלהבות, ושטרופ המשיך בחיפושיו היום-יומיים אחרי הבונקרים בגטו.[269]

ללוחמי אי"ל באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ לא היה שום קשר עם פיקוד אי"ל בגטו המרכזי. היה עליהם לקבל את החלטותיהם בעצמם. כמו לוחמי אצ"י שפעלו מאזור זה, הם ראו את הבניינים שמסביבם עולים בלהבות, וכמותם הגיעו למסקנה כי אין להם ברירה אלא לנסות להימלט מן הגטו דרך מערכת הביוב. בערב 27 באפריל, אליעזר גלר, מפקד אי"ל באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, לאחר שניסה ליצור קשר עם יחידותיו, הודיע כי נמצאה דרך לצאת מן האזור, וכי הם יעזבו את הגטו עוד באותו לילה.

רגינה ("לילית") פודן, חברת "השומר הצעיר", שבחודשים האחרונים עבדה כבלדרית של אי"ל בוורשה ה"ארית", ועסקה ברכישת נשק ותחמושת, שירתה מאז תחילת המרד כאשת הקשר של כוחות אי"ל באזור טבנס-שולץ עם העולם החיצוני. עתה יצרה מגע עם חברי המחתרת הפולנית שהיו מוכנים לפנות יהודים היוצאים מן הגטו דרך מערכת הביוב. מנהרה המובילה לביוב נמצאה במרתף הבניין ברחוב לשנו מס' 56. גלר ו"לילית" ביקשו לרכז את כוחות אי"ל באזור בבניין זה ומשם להובילם דרך הביוב אל מחוץ לגטו. גלר היה מוכן לקחת עִמו אחרים שחלקו בונקרים עם לוחמי אי"ל והשתוקקו לעזוב את הגטו.[270]

אהרן כרמי, חבר "גורדוניה", אחד מלוחמי אי"ל ביחידתו של יעקב פייגנבלאט, תיאר שנים לאחר מכן כיצד הם נעו מעל גגות ועליות גג מרחוב לשנו 76, דרך הגטו הבוער, מתחמקים ממשמרות גרמניים, לעבר לשנו 56:

היציאה נקבעה לשעה 11 בלילה. כרכנו היטב-היטב את הסחבות על נעלינו. העמדנו תצפיות ומשמרות. "יאצק" (פייגנבלאט) עם כמה אנשים הלכו להודיע לאזרחים שהיתה לנו קִרבה אליהם, כי אם יש ברצונם, יוכלו להצטרף אלינו ולצאת איתנו. ואמנם באו כמה מהם ואנחנו הדרכנום כיצד לנהוג חשאיות בעת הליכה.

בשעה היעודה יצאנו. כמה בתים בערו ואנחנו התקדמנו, צלליות, בשורה עורפית, והצטווינו להחזיק זה בזה ולהיזהר מהחורים והפרצות.

השמים נראו אדומים בעד קרעי הגגות וקרעי הכתלים ואודם זה העיר את דרכנו. כך הגענו עד לבית שממול לשנו 74, שעמד כולו בלהבות. כאן נפסקה דרכנו בעד העליות, והצטרכנו לרדת לרחוב, לעקוף את הבית הבוער ולעלות בבית שלאחוריו. עברנו את הרחוב בריצה אחד-אחד וכשנאספנו מעבר לבית שישה אנשים, המשכנו הלאה.. ממול לשנו 72, היה בנובוליפיא בית קטן, ואין אני זוכר עתה את מספרו, גם על פני הבית הזה עברנו ברחוב. ורק בבית שלאחוריו עלינו לעליות הגג. בהיותנו ברחוב נשמעו מפעם לפעם יריות. אין זאת כי הגרמנים הרגישו בתנועה חשודה, אך היריות לא פגעו בנו. ושוב היה עלינו לעבור מקום מסוכן מאוד, מקום שלא היה בו המשך מישירים לעליית הגג וצריכים היינו לקפוץ לגג נמוך שהיה מואר. הורדנו אחד-אחד על הגג הנמוך, בזהירות ובחשאי.[271]

בהגיעם סוף סוף אל לשנו 56, המתין להם שם גלר. היה עליהם להיפרד מכמה חברים פצועים, שהושארו מאחור תחת השגחתה של אחת הלוחמות.

המנהרה שהתגלתה הובילה מלשנו 56 אל מערכת הביוב. היא נחפרה בעבר על ידי מבריחים. משם ניתן היה להגיע אל מערכת הביוב, ודרכה - אל העולם שחוץ לגטו. בבוקר 28 באפריל החלו ארבעים לוחמי אי"ל במסעם. וכך, באותו יום עצמו, שתי קבוצות של לוחמים מאזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, האחת של אצ"י והשנייה של אי"ל, ללא ידיעה זו על זו, נכנסו אל הביוב בנקודות הרחוקות כמאתיים מטר זו מזו, בניסיון למצוא מקלט בטוח מחוץ לגטו. בראש קבוצת אצ"י עמדו פנחס טאוב ונתן שולץ; בראש קבוצת אי"ל - אליעזר גלר. עשרה ימים קודם לכן, ממש לפני פרוץ המרד, נוצר מגע ראשוני בין שתי הקבוצות. אצ"י הציע ליחידת אי"ל באזור רימוני יד, ההצעה התקבלה, ולוחמי אי"ל הלכו למִפקדת אצ"י בקרמליצקה 5 והביאו את הרימונים ליחידתם. אולם במשך עשרת הימים הבאים, בכל מהלך קרבות המרד, הם פעלו בנפרד, ללא קשר ביניהם. ממש באותו זמן

החליטו מפקדיהם לעזוב את הגטו דרך רשת הביוב. הם נכנסו לביוב בנקודות שונות. הם לא יראו עוד איש את רעהו.

שנים לאחר מכן תיאר יעקב פוטרמילך, אחד מלוחמיו של גלר, את המסע:

ברבע אחרי תשע קיבלו לילית והמלווה שלה פקודה לרדת לתעלה, לסייר בה ולהודיע לנו אם הדרך פנויה. חילקו אותנו לקבוצות. המתיחות היתה רבה. היינו עייפים ושבורים, זה כמה יממות לא עצמנו עין ולא טעמנו דבר, אך איש לא הוציא מילת תרעומת מפיו.

דקות מעטות לפני עשר חזרה לילית והודיעה כי הדרך פנויה. לפי הסדר שנקבע מראש התחלנו לרדת למנהרה, שאורכה כ-15 מטר. היה עלינו להכניס קודם את רגלינו ולזחול על ארבעתנו אחורה. בכריית המנהרה חלה, כנראה, טעות בגובה ובמקום שהמעבר לתעלה יהיה במרכזו של הקיר הצדדי, הוא נקבע בגובה של 60-70 ס"מ. כשנוכחה לילית, שקשה לחדור עם הראש קדימה, כי אז יש להשקיעו במי הביוב, חזרה וירדה לשם כשהיא שולחת את רגליה קדימה. ממנה ראינו ועשינו גם אנחנו. כל אחד דחק עצמו קדימה ואִפשר ירידתו של הבא אחריו. התעלה היתה במקום זה צרה ונמוכה. עמדנו שפופים וחיכינו להוראות. מי הביוב הגיעונו עד הברכיים והבגדים נרטבו. הריחות חנקו וחולדות קפצו מעל ראשינו. מפעם לפעם הגיעו מי הביוב עד הראש.

מסביבנו חשכה מוחלטת. ההוראות נמסרו מאיש לרעהו בלחישה, כי הדהוד הדיבור היה חזק ביותר בתעלה וחששנו פן דברינו יישמעו בחוץ.

התעלה היתה צרה, יכולנו לצעוד בה רק באותו סדר שבו נכנסנו לתוכה. כאשר מישהו מאיתנו צריך היה להתקדם, יכול היה לעשות זאת רק בעוברו בין רגלי העומדים לפניו - בתוך מי המדמנה.

לאחר שעה של שהייה בתעלה קיבלנו פקודה להתקדם. הרעש שעוררו דשדושן של ארבעים זוגות רגליים בתוך המים היה מחריש אוזניים. מזמן לזמן הדליק מישהו מההולכים נר להאיר את הדרך, אך זה כבה מיד מחמת האוויר המעופש.

קימורי התעלות היו מצופים משקע של רפש וסחי. אחרי הליכה של כ-150 מטר נצטווינו פתאום לעצור. ידענו שעלינו להגיע עד רחוב אגרודובה 27 שבצד הארי, שם עמדו לקבל אותנו. השעה היתה שתים-עשרה בצהריים. בשעה זאת היה בלתי אפשרי לצאת מן התעלה. הרחוב המה פולנים והסכנה להיתקל בהם לא היתה קטנה מפגישה עם גרמנים. העמידה השפופה, תוך

ציפייה עד הערב, היתה מעל לכוחותינו. החברים מצאו סמוך לכניסה לתעלות, שמקומן היה, בדרך כלל, במרכזם של הרחובות, שטחים יבשים, בגובה של 30-20 ס"מ מעל מימי הביוב, ששימשו את עובדי התעלות בעבודתם. אורכו וגובהו של משטח כזה היו אחד וחצי מטר ורוחבו כ-80-70 ס"מ.

לחוצים אלה לאלה הסתדרנו באיים היבשים הללו. היו חברים שעמדו כשרגלם האחת על מדרגות הכניסה וגופם נשען על הקיר שממול. כולנו נדחקנו לתוך שלוש כניסות כאלה, והקשר בינינו היה על ידי שליחים. רגלינו היו צמודות, לא יכולנו לזוז מהמקום. רטובים היינו, רועדים מקור, והרעב הציק ללא נשוא. אמנם היתה איתנו מנת ברזל, שהכילה חתיכות סוכר וצנים אחד, אך לא נגענו בה. מאמץ גדול נדרש מאיתנו כדי לשמור על הנשק, שלא יירטב ולא יטונף...

פתאום חשנו בריח חריף. חייקה שפיגל שישבה על ידי, התאוננה שאין לה אוויר לנשימה. גם אחרים התאוננו על הרגשת מחנק. רוח של חומר חיטוי חריף ובעל טעם מתקתק פשט סביבנו. מישהו אמר, שזה בוודאי גז שהגרמנים הזרימו לתעלות. אליעזר שלח את לילית ואת שלמה באצ'ינסקי לבדוק את המשך הדרך, והם טרם חזרו. אליעזר נועץ עם פייגנבלאט. קשה היה להחזיק מעמד, והחבר'ה קמו ממקומותיהם. נתקבלה הוראה מאליעזר לחזור לבונקר. שבורים, רצוצים ומטונפים צעדנו בדרך חזרה.

בכניסה מן התעלה למנהרה הוצב חבר, שחיכה לשובם של לילית ושלמה באצ'ינסקי.

בתא שלנו בבונקר השתטחנו על הרצפה היבשה ומתחנו את הגוף. מדיירי הבונקר קיבלנו מעט מים ואליעזר התיר לנו לאכול את מנת הברזל.

בחמש לפנות ערב חזרו לילית ושלמה. היא סיפרה: בהגיעם לאחד מצומתי פרשת הביוב נפגשו עם שניים מעובדי הרשת. הם עמדו לסגור את אחד הסכרים. מאחר שמשמעות הדבר היתה חסימת דרכנו לאוגרודובה, התנגדנו לכך. אך פועלי הביוב טענו שעליהם לבצע כאן פעולת חיטוי. "לא יכולנו לשכנע אותם במילים ושלפנו את אקדחינו. רק בכך שכנענו אותם," הוסיפה לילית. הסתבר, אם כן, שהשיבה לבונקר היא שהצילה את חיינו...

בתשע בערב עזבנו פעם שנייה את הבונקר ונכנסנו למנהרה. שוב התחלנו לנדוד בתעלות. אחרי הליכה של כמה עשרות מטרים היינו עוצרים ושולחים סיירים לבדוק את השטח. באחת בלילה הגענו לרחוב אוגרודובה...[272]

אהרן כרמי, שהיה בקבוצה שנדדה דרך תעלות הביוב, מספר כיצד הם עלו סוף סוף אל פני הקרקע:

> רק בשעה 2 אחרי חצות נפתח המכסה ונתבשרנו כי אנחנו יוצאים. יציאתנו מהתעלה לא נתאפשרה לפי מה שנקבע מראש. לפי התוכנית צריכה היתה לחכות לנו מכונית שתוציאנו מחוץ לעיר. והמכונית לא באה. לשוב אל הגטו לא היתה כל אפשרות. גם להישאר יום נוסף בתעלה נמנע היה. רעבים היינו, מדוכאים ורצוצים. לכן נערכה תוכנית לעת מצוא: לצאת מן התעלה ולהסתתר באחת מעליות הגג שבקרבת מקום.
>
> יצאנו, אחד-אחד, כשאנו עוזרים זה לזה לעלות אל הרחוב. התמונה שרקמנו בדמיוננו רק תמול בהיוודע לנו דבר צאתנו, מה שונה היתה מהמצב שבו נמצאנו עתה!... אתמול ראינו בעיני רוחנו הרבה אנשים באים לעזרתנו, והם חמושים מכף רגלם ועד קודקודם, שומרים על מקום צאתנו, מגישים לנו דברי מאכל, ואוטו משא גדול מחכה לנו ומסיענו היערה. ואילו מה שראינו עתה בעליל, כה דל ומאכזב היה - מסביב לא נראתה אף נפש חיה. לילה אפל, רעב שמכרסם את הקרביים, ואנו בטבורו של רחוב. לא רחוק מכאן, בקרן הרחובות ז'לזנה-אוגרודובה עמד משמר גרמני, אך הם לא הרגישו בנו. מכאן הובלנו על ידי המדריכים שלנו אל שער הבית מס' 27 ברחוב אוגרודובה...[273]

"לילית", שהדריכה את הקבוצה אל מחוץ לגטו, מותשת כמו כל השאר, התעקשה לחזור אל הגטו כדי להוציא את יתר לוחמי אי"ל מיחידתו של גלר. היא התווכחה עם גלר עד שלבסוף הוא נתן לה את הרשות לשוב אל הגטו. היא נכנסה שוב אל הביוב וחזרה לגטו. שם הצליחה לאתר את יחידתו של שלמה וינוגרן והביאה אותם אל הכניסה למנהרה. אך בעודה נעה בין הבניינים הבוערים פגע בה כדור גרמני. חבריה הביאוה, פצועה, אל אחד הבונקרים. היא לא זכתה לצאת בחיים מן הגטו. חברי היחידה הקומוניסטית בפיקודו של הרשל קאווה, שהצליחו לעזוב את הגטו דרך הביוב, הביאו עִמם את סיפורה של הנערה הצעירה מ"השומר הצעיר", הגיבורה רגינה פודן - היא "לילית".

פרק 12

מלחמת הבונקרים - מילא 18

29 באפריל 1943 - 16 במאי 1943

גטו וארשה בער. הלוחמים היו יוצאים החוצה בלילה, כאשר כוחותיו של שטרופ היו נסוגים מן הגטו, ונשארים במחבוא בבונקרים במהלך שעות היום. צביה לובטקין תיארה את הגטו באותם ימים:

> בכוחות חיים אחרונים חיפשו יהודים מפלט, התרוצצו בין החורבות והלהבות. האש הניסה אותם מן המחבואים ומן הבונקרים התת-קרקעיים. רבים נשרפו חיים ונחנקו בעשן, אבל רבים - גברים, נשים וטף - הגיחו מבטן האדמה, עמוסים שיירי אוכל, סירים וכסתות. תינוקות נישאו בחיק אמותיהם, וגדולים מהם נגררו בעקבות הוריהם ועיניהם - תהומות עצב ויגון, צער ומבוכה וזעקה לישע. וכולם נעו וחיפשו מפלט מאחורי כל חומה, בחביון חורבות שכבר לא יכלו לבעור עוד, בפינות שהאש עדיין לא להטה שם כל כך. מי יתנה את עוצמת היגון, את האימה הגדולה של עדת היהודים בלהבות!
>
> הגטו בער. ימים ולילות היה אחוז להבות, והאש ליחכה ואכלה כל בית. בית אחר בית, רחוב אחר רחוב עלו על המוקד. עמודי עשן תימרו וניצוצות ניתזו והשמים עטו נוגה אדום, מבעית...[274]

רוב היהודים שנותרו בגטו התחבאו במאות הבונקרים התת-קרקעיים שנבנו בחודשים ובשבועות האחרונים בתקווה לשרוד את ציד האדם של הגרמנים. הבונקרים הוסוו כך שמי שלא ידע על קיומם לא יכול היה להבחין בהם מבחוץ. רק אלה שהכירו את המיקום יכלו למצוא את הכניסה לבונקר. שטרופ הבין כי היהודים מסתתרים בבונקרים בשעות האור. כוונתו עתה היתה למצוא כל אחד מן הבונקרים ולהוציא את היהודים הנחבאים בהם. הוא הכין היטב את המלחמה הזו. בניסיונותיו לאתר את הבונקרים הוא השתמש בכלבים שהריחו את ריחם של בני אדם, ציוד אקוסטי שגילה רעשים קלים ביותר, ואף חיילים שגילו רגישות לריחו של מזון

מתבשל. ומעל לכול, הוא ניסה ללכוד מודיעים שתמורת הבטחה למזון ולחייהם, יהיו מוכנים להצביע על מיקומם של בונקרים מוסווים היטב. מיד לאחר שתועלתם נוצלה, הם נורו למוות.

רבים מאלה שהשקיעו כסף ומאמצים בהכנת בונקר ומאגרי מים ומזון רכשו גם אקדחים, רימונים ותחמושת, והיו מוכנים להגן על עצמם אם מחבואם ייחשף. באופן זה, גילוים של בונקרים היה מלווה לעתים בחילופי אש שהסתיימו בפציעה או בהריגה של אחד החיילים הגרמנים שניסו לפרוץ אל תוך הבונקר, וברציחתם של כל דרי הבונקר.

ב-29 באפריל 1943 דיווח שטרופ כי גילה 36 בונקרים, הרג 110 יהודים ולכד 2,539. חייל אחד מיחידת העתודה הממונעת של הס.ס נפצע.[275] למחרת דיווח שטרופ כי 179 יהודים נהרגו ו-1,599 נלכדו, ללא אבדות לכוחותיו.[276]

ב-1 במאי 1943 גילו הגרמנים את קיומו של בונקר תת-קרקעי גדול, מורכב מסִדרת מרתפים, ברחוב פראנצישקאנסקה מס' 30. בין היהודים הרבים שמצאו מקלט בבונקר זה היו כמה מלוחמי אי"ל שלחמו באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות ועברו לגטו המרכזי לאחר שהגרמנים הציתו את הבניינים שם. בראשם עמד מארק אדלמן, שפיקד על כוחות אי"ל באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות.

הגרמנים החלו בכיתור הבניין שתחתיו היה ממוקם הבונקר. לאחר מכן פרצו דרך אחד הפתחים אל הבונקר, ירו לתוך הבונקר והשליכו לתוכו רימונים. לוחמי אי"ל השיבו אש בכניסה לבונקר, בעוד אחרים נמלטים מן הבונקר דרך פתח אחר אשר אותו הגרמנים טרם הספיקו לגלות. לשני הצדדים נגרמו אבדות, והגרמנים נסוגו. למחרת חזרו הגרמנים ופרץ קרב, כאשר הגרמנים תוקפים בו-זמנית את כל הכניסות לבונקר. פצצות עשן שהושלכו על ידי הגרמנים לתוך הבונקר שיתקו את המגנים. רק ביום השלישי, 3 במאי, השלימו הגרמנים את טיהור הבונקר. שני גרמנים נהרגו ושניים נפצעו במהלך הלחימה. שמונה לוחמי אי"ל נפלו בקרב. חנוך גוטמן, מפקד יחידת "דרור" באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, נפצע קשה במהלך קרב זה ומת מפצעיו זמן קצר לאחר מכן. אדלמן שרד והצטרף לחבריו בבונקר ברחוב פראנצישקאנסקה מס' 22.[277]

ב-2 במאי 1943 הגיע אוברגרופנפיהרר-ס.ס (אלוף) קרוגר באופן בלתי צפוי מקראקוב כדי לפקח באופן אישי על המבצע בגטו וארשה ולבדוק מדוע המבצע מצריך כל כך הרבה זמן. קרוגר קנה לעצמו מוניטין בהיררכיה הנאצית כמומחה גדול בענייני גזע, והיה נחוש ברצונו להשמיד את כל היהודים בשטח שתחת

שליטתו. מאז החלה ה"Grossaktion" (הפעולה הגדולה) הוא טלפן לשטרופ באופן תדיר, בנסותו לנהל מקראקוב את המבצע בגטו ורשה. בהגיעו הוא נכנס לגטו במלוא תפארת מדיו, שם לב לכל פרט ופרט, תקע את חוטמו בכל דבר, ונתן לשטרופ עצות והוראות. הוא היה מודאג מכך שהפעולה נמשכת זמן רב מדי. אולם לאחר שהקשיב להסבריו של שטרופ וקיבל דו"חות מקציני הגסטאפו שעבדו עם האיש, האהן וקאה, היה עליו להודות כי שטרופ אכן ניצב בפני בעיה רצינית בגטו.

בסקירת הסיכום הסופי של המצב שנערכה במטה של שטרופ באלאיה אויאזדובסקי הורה קרוגר לצלם תמונות רבות מן המבצע בגטו. "זה יספק חומר היסטורי רב-ערך לפיהרר, להיינריך הימלר ולחוקרים שיחקרו בעתיד את ההיסטוריה של הרייך השלישי, למשוררינו ולסופרינו הנציונל-סוציאליסטים, וגם חומר חינוכי לס.ס אך מעל לכול, חומר זה יתעד מה גדולים המאמצים ומה כבדים ועקובים מדם היו הקורבנות שהיה על הגזעים הנורדי והגרמני להקריב על מנת לטהר את אירופה ואת העולם כולו מיהודים," הסביר קרוגר.

בהיפרדו אמר לשטרופ, ביחס להתנגדות שבה נתקלו הגרמנים, "אני מבין כי בהתחשב במצב הבלתי צפוי, קשה היה להשיג הצלחה מהירה. המשך במבצע. טוב יהיה אם ניתן יהיה להשלים את המבצע באופן רשמי ב-15 במאי. את השלמת המבצע יש לציין בזיקוקי די נור. בתור הסימן הסופי, למטרות פוליטיות ותעמולתיות, הייתי מציע לפוצץ את בית הכנסת הגדול של ורשה. המומחה הטוב ביותר לחומרי נפץ בסגל שלי בקראקוב כבר החל לעבוד על תוכנית מפורטת."[278]

ב-25 באפריל, כזכור, הגיעו אנילביץ' וחבריו אל הבונקר המוסווה היטב במילא 18, והתקבלו בברכה על ידי "בעליו". היה זה מחסה תת-קרקעי שניתן היה להגדירו כמעט כ"מפואר", ובו חדרי אמבטיה, מטבחים, חדרי אורחים וחדרי שינה, חשמל ומלאי גדול של צורכי מזון למיניהם. אך בעשרת הימים הבאים הוא הפך צפוף ודחוס, כאשר לתוכו מצאו את דרכם 120 לוחמי אי"ל שהצטרפו למפקדיהם, ומאות אחרים שברחו מהדלקות שהשתוללו מעל פני הקרקע וחיפשו מחסה בטוח. הכלל המקובל היה כי כל מי שהצליח למצוא אחת מן הכניסות לבונקר, שהיה מתחת להריסותיו של בניין גדול, יתקבל אצל הבונקר, על מנת שהידיעה על מיקומו תישאר רק אצל אלה המסתתרים בו. כאשר הדלקות שמעל הקרקע החלו להתפשט בשכונה כולה, החל החום לחדור אל התאים והכוכים הרבים שבתוך הבונקר.

בוז'יקובסקי, שהצטרף אל אנילביץ' בבונקר, מתאר את התנאים בו:

מצב "השיכון" החמיר. כבר התאכלס גם הפרוזדור הארוך, אנשים רבצו על הקרקע, והעובר - דורך באפלה עליהם. רבתה החלאה ונתפשטה מכת הכינים. ליד ברז המים האחד התפתל תור ארוך, טיפין-טיפין נטפו המים מן הברז, והממתין - עצביו נמתחים עד שמתמלאים כליו של הקודם לו. בתור היו צריכים להמתין גם לשם עשיית צרכים, אך בשטח זה קשה היה ביותר לשקוד על תקנתם של דברים.

גדל הציבור - פחתה מנת המזון לאיש, והרעב גבר. הפעוטות - הללו לא ידעו ולא הבינו מצב של חירום מהו, ותבעו מזונותיהם בפה. בכיים וצעקתם עלולים היו להמיט אסון על הבונקר ויושביו, אך לא היה במה להשתיקם. לחם ותפוחי אדמה לא היו כבר בנמצא, היה אמנם קמח, אפונה וגריסין - אך כיצד אופין ומבשלין ואין מסכנים את שלום המקלט?...

הרעב הגובר סיגף גופו והתיש גופו של אדם ודכדך את הנפש ואת הרוח. תקפה אדישות ואוזלת יד. אף הזדעזעות לקול נפץ או למשמע צעדי אויב היתה, דומה, יותר תגובה שבאינסטינקט. רבים כבר התפללו בלִבם: יבוא אשר יבוא - אך יהיה קץ לייסורים. כל אחד בטוח היה כי גורלו נחרץ, שכן הגרמנים כוחם רב וסבלנותם גדולה משלנו. אף ידיעות שהסתננו אלינו, כי יום-יום מגלה הגרמני מקלטים ומכלה את תושביהם בגזים, חיזקה את ההכרה שאין העינויים אלא הקדמה ארוכה לכליה שוודאי...[279]

לגבי שלושת הימים - 1 עד 3 במאי - דיווח שטרופ כי עלה בידי כוחותיו לגלות 46 בונקרים, לירות למוות ב-575 יהודים וללכוד למעלה מ-3,000. שני חיילי ס.ס נוספים נפצעו ב-3 במאי בלחימה סביב הבונקרים. בשלושת הימים הבאים, בעודו ממשיך להצית אש בבתי הגטו, המשיך שטרופ בחיפושיו אחר בונקרים, והתפאר בדיווחיו היומיים כי גילה יותר ממאה כאלה, הרג מאות יהודים ולכד אלפים "למשלוח". שירותי המודיעין שלו הודיעו לו על המיקום המשוער של המחבוא שבו, להנחתו, התמקמה הנהגת ההתנגדות היהודית, והוא מיקד עתה את מאמציו בגילויו. ב-6 במאי חשב שטרופ כי הוא מתחיל להתקרב ל"בונקר המטה" של ההתנגדות היהודית. יומיים קודם לכן, מלשין יהודי, ששוחד במזון על ידי קציני הגסטאפו של שטרופ, האהן וקאה, וכבונוס אף ניתן לו אישור המאפשר לו לנוע באופן חופשי בכל שטחי ה"גנרלגוברנמנט", כיוון אותם אל מקום שלדבריו היה, פחות או יותר, מקומו של בונקר המִפקדה. הגרמנים הסתערו על הבונקר שאכן היה

במקום, אך נכונה להם אכזבה - הבונקר הכיל שלוש גוויות, רימון אחד ואקדח אחד... גמולו של המלשין היה כדור בראש.[280] החיפוש נמשך.

שטרופ המשיך בחיפושיו השיטתיים אחרי בונקרים בגטו, והמסתתרים במילא 18 קיבלו ידיעות על כך שאפילו בונקרים מוסווים היטב מתגלים מדי יום ביומו. לוחמי אי"ל במילא 18 הגיעו למסקנה כי גם עליהם להתכונן לגילוי הבונקר שלהם על ידי הגרמנים. תקוותם היחידה היתה כי כאשר יגלו הגרמנים את הבונקר, הם לא יגלו בו-זמנית את כל חמש הכניסות אליו, והלוחמים יוכלו לצאת דרך אחת הכניסות ולתקוף את הגרמנים מבחוץ. אולם לא היה זמן רב להכנות. ב-7 במאי, בשעה 3 אחר הצהריים, הם חשו בתנועה רבה מעל לבונקר. נשמע קולם של מכונות ומכשירים שונים, וטיח וחול החלו ליפול מתקרת הבונקר. דומה היה שהגרמנים מנסים להגיע אל הבונקר באמצעות קידוח מלמעלה. במשך שלוש שעות המשיכו קולות אלה להגיע אל הבונקר, אך בשעה 6 לפנות ערב דומה היה שהגרמנים עזבו.[281]

בערב 7 במאי הגיע פיקוד אי"ל במילא 18 למסקנה כי הגרמנים איתרו את הבונקר וכי קרוב לוודאי שלמחרת בבוקר הם ישובו כדי לפרוץ לתוכו. על כן היה צורך לעשות את ההכנות הדרושות כבר באותו ערב. נדונה האפשרות של עזיבת הבונקר באותו ערב. בהתבסס על מידע שהגיע אליהם, שלפיו ברחוב סמוצ'ה שבגטו יש כניסה לרשת הביוב, הצטוותה קבוצת לוחמים לצאת מיד מן הבונקר כדי לבדוק את האפשרות להיכנס משם למערכת הביוב. אם יתברר שהדבר אפשרי, חלק מאנשי הקבוצה, בעלי חזות "ארית", נדרשו לעבור דרך רשת הביוב אל מחוץ לגטו, ליצור קשר עם צוקרמן בוורשה ה"ארית" ולהשיג עזרה ללוחמים וליהודים הנותרים בגטו. יתר אנשי הקבוצה יישארו בביוב וימתינו לתוצאות.

בוז'יקובסקי וקבוצה של לוחמי אי"ל עזבו את הבונקר זמן קצר אחרי חצות הלילה כדי לחפש את הכניסה לרשת הביוב ברחוב סמוצ'ה. בדרך לשם הם נתקלו בפטרולים גרמניים. בחילופי האש נפצעו כמה מהם, והוחלט כי חלק מאנשי הקבוצה יחזרו עם הפצועים אל הבונקר במילא 18. בוז'יקובסקי, מרדכי גרובאס, שפיקד על יחידת "השומר הצעיר" בצומת נאלווקי-גנשה ביום הראשון למרד, וישראל קאנאל מ"עקיבא", שפיקד על כוחות אי"ל בגטו המרכזי, המשיכו בניסיון לבצע את המשימה שהוטלה עליהם - להגיע לכניסה לביוב ברחוב סמוצ'ה. לאחר היתקלויות נוספות עם פטרולים גרמניים במהלך הלילה, הם נאלצו, עם עלות השחר, למצוא מחסה בבונקר נטוש, ובו בילו את שעות היום. בשעה 11 בלילה של 8 במאי הם ויתרו על חיפוש הכניסה לרשת הביוב והחלו לעשות את דרכם חזרה

אל מילא 18. בהגיעם לשם, הם מצאו רק הריסות - הבונקר נעלם. הגרמנים פרצו אליו במשך היום ופוצצו אותו.[282]

אחרי המלחמה תיאר בוז'יקובסקי את קורות אותו הלילה:

> הגענו סוף-סוף למטרתנו, למילא 18 - אך זו לא היתה כבר. משהתקרבנו הבחנו מיד כי במשך היום התחוללה פה תמורה עצומה: שונתה לגמרי כל חזות החורבה, שמתחתיה נמצא המקלט: ערמות הלבנים, החול והאבן נתלשו ממקומן הקודם: השבילים הסמויים המוליכים למבואות המקלט, שהיו ידועים רק לחברי הארגון, טושטשו לגמרי. במקומות המיועדים למשמרות - כלתה רגל איש: פסקנו וחזרנו ופסקנו את פסוק הססמה ואין קול. שמא נטעינו? - אך בדיקה קלה העלתה מיד כי זהו המקום שעזבנו אותו לפני יממה אחת, אלא ששונה תכלית שינוי עד לבלי הכירו.
>
> הפלגנו בעומקו של המבוך, מחור לחור ומפרצה לפרצה, עד שהגענו לפינה אחת וגילינו שם קבוצה של שבעה-שמונה חברים, ביניהם: טוסיה אלטמן, מיכאל רוזנפלד, יהודה ואנגרובר, פנינה ומנחם ביגלמן - שרידים יחידים מכל הלוחמים שוכני מילא 18.
>
> היו אלה בשבילנו רגעים של זעזוע פנימי. לפני עשרים וארבע שעות, כשיצאנו בשליחותנו, עוד היו לנו חברים, יהודים, ארגון, היה לנו בסיס. ועתה, בשובנו - תלי עפר ולבנים פזורות, ומתחתם - חברינו לחיים ולקרב. עד עתה קיימנו והחיינו הקולקטיב, רעיון ההתנגדות בכוח וההתנגדות עצמה. אך עתה בעמדנו בעלטת הלילה על קברו של הארגון, מוקפים אש לא-תחדל, ברור לנו הצופים האחרונים בחזון התוגה, כי הכול סוים, הכול. שקע עולמנו ושוב אין טעם לחיינו כיחידים, בודדים ומדוכאים ושכוחים.[283]

בלילה שבו עזבו בוז'יקובסקי וחבריו את הבונקר בדרכם למשימתם, יצאו צביה לובטקין וחיים פרימר אל הבונקר ברחוב פראנצישקאנסקה מס' 22, אשר השמועה אמרה כי גם בו יש כניסה לרשת הביוב. סופר כי באותו בונקר ישנו אדם המתמצא היטב במערכת הביוב, וייתכן שביכולתו להוביל את לוחמי אי"ל אל מחוץ לגטו. בהגיעם לפראנצישקאנסקה 22 הם מצאו את חבריהם עם אדלמן בבונקר צפוף עד מאוד, ופגשו את האיש שהתיימר להתמצא בתעלות הביוב הוורשאיות. הם החליטו לשגר החוצה קבוצה עוד באותו לילה, 8 במאי. בהגיע אנשי הקבוצה לפתח ביוב שנקבע מראש, מחוץ לגטו, היה עליהם להתחבא בין הריסותיהם של בניינים

מופצצים ולשלוח כמה אנשים בעלי חזות "ארית" על מנת ליצור קשר עם צוקרמן. לאחר שעתיים וחצי שבה הקבוצה, יחד עם המדריך, ואנשיה סיפרו כי לאחר שהאנשים שהיו אמורים ליצור את הקשר עם צוקרמן יצאו מן הביוב אל הרחוב, נשמעו יריות מן הרחוב, וכי הם דואגים לגורל החברים שיצאו מן הביוב.

לובטקין ופרימר חששו לחזור אל מילא 18 בשעות היום, והעדיפו לחכות עד לשעות החשכה. אז, ביחד עם אדלמן, הם עשו את דרכם אל מילא 18. בהגיעם מצאו שם רק הרס וחורבן. הבונקר במילא 18 כבר לא היה קיים. בין ההריסות הם נתקלו בבוז'יקובסקי, קאנאל וגרובאס, יחד עם הניצולים המעטים. מפיהם שמעו את תיאור מה שקרה בבונקר במהלך אותו יום.

בצהרי 8 במאי נשמעו הגרמנים בסמוך לבונקר. הם כיתרו את הבונקר ופרצו דרך חמש הכניסות. לוחמי אי"ל שהוצבו בכניסות ירו על הגרמנים. אלה החלו להשליך פצצות עשן אל הבונקר. כאשר הגרמנים קראו לכולם לצאת החוצה, צייתו רוב יושבי הבונקר לפקודה, למעט לוחמי אי"ל. אריה וילנר היה הראשון לדחוק בלוחמים להתאבד ולא ליפול בחיים בידי הגרמנים. רובם ירו בעצמם או בלעו רעל. בין אלה שמתו בבונקר היו מפקד אי"ל, מרדכי אנילביץ', ובת זוגו, מירה פרוכנר. חלק גדול מן הכוחות הלוחמים של אי"ל בגטו אבד. מעטים הצליחו לעזוב את הבונקר דרך אחד הפתחים, לאחר שהגרמנים שיערו שכולם כבר יצאו החוצה, והנשארים בפנים מתים. בין אלה שהצליחו לצאת היו טוסיה אלטמן, אחת ממנהיגי "השומר הצעיר" בגטו, ונציג הקומוניסטים בפיקוד אי"ל, מיכאל רוזנפלד.[284]

ב-7 במאי דיווח שטרופ כי "המיקום של מה שמכונה 'לשכת בכירי המפלגה'" ידוע לו כעת.[285] באותו זמן, לשטרופ היו מושגים מעורפלים למדי על זהותם של המנהיגים והחברים בתנועת ההתנגדות היהודית בגטו. המודיעין שלו סיפק לו מידע שהתבסס על חקירתם של יהודים שנתפסו, על קיומם של שני ארגונים, אצ"י ואי"ל, ועל כך שלוחמיהם הם חברים של מה שהוא כינה מאוחר יותר, "תנועת חלוץ, הקרויה לפעמים ביתר". כתוצאה מן הלחימה הכבדה בכיכר מוראנובסקי, במהלך ימי המרד הראשונים, הוא הגיע למסקנה כי אצ"י "היה ארגון הלחימה היהודי העיקרי".[286]

בדו"חותיו היומיים אימץ שטרופ את הטרמינולוגיה שהוכתבה על ידי ברלין, קרוגר והאהן, אשר תיארה את מרד גטו וארשה כפעולה של קומוניסטים. הוא הבין כי שיקולי תעמולה דורשים זאת, על אף שידע כי אין זו אמת. משום כך היה עליו

לכנות את "בונקר המטה", שהוא חשב כי הצליח לאתר, בשם "לשכת המפלגה", אולם הוא הניח כי היה זה מטה אצ"י. בדו"ח שלו מ-8 במאי, המספר על גילוי הבונקר במילא 18 והפריצה אליו, הוא מודיע בגאווה כי לכד את "סגן מפקד הארגון הצבאי היהודי 'ZWZ' ואת מי שמכונה ראש המטה שלו וחיסל אותם". בדו"ח היומי שלו סיפר שטרופ כי לכד 60 יהודים והרג 140 בבונקר במילא 18. הוא הדגיש כי הוא "נחוש שלא לסיים את ה-Grossaktion עד שיחוסל אחרון היהודים". בלחימה במילא 18 נהרגו שני חיילים גרמנים ושלושה נפצעו.[287]

יותר משבוע לקח לצוקרמן ולרותם ("קאז'יק") ולאנשים שעבדו עִמם לארגן את הצלת לוחמי אי"ל בגטו. ב-8 במאי, היום שבו חשפו הגרמנים את הבונקר במילא 18, החל "קאז'יק" סוף סוף בפעולה, שסיכויי הצלחתה היו רחוקים מאוד מוודאיות. הוא, רישק מוסלמן, שכיהן כאיש קשר בין הקומוניסטים בוורשה לבין הגטו, ושני פועלי ביוב פולנים שהסכימו להוביל אותם, נכנסו אל הביוב בצד ה"ארי" בדרכם אל הגטו. לאחר שצעדו בזוהמה ובסירחון זמן מה, שינו מפעם לפעם הפולנים את טעמם, וצריך היה לפתותם, וברגע מסוים - אף לאיים עליהם באקדח, כדי שימשיכו. לבסוף, ב-2 אחר חצות, הודיעו הפולנים כי הם נמצאים עתה מתחת לגטו. כאשר "קאז'יק" טיפס בסולם הברזל והרים את מכסה הפתח, הוא גילה שהוא נמצא מטרים ספורים משער הגטו ברחוב זמנהופה, בין סטאבקי וניסקה. על מנת לחמוק מאור הזרקור ברחוב דז'יקה, הוא זחל על בטנו למוראנובסקה ומשם אל פראנצישקאנסקה מס' 30, מקום שהוא ידע כי יש בו בונקר שבו מצאו לוחמי אי"ל מחסה. הוא מצא שם רק הריסות. משם המשיך אל פראנצישקאנסקה מס' 22, מקומו של בונקר אחר, אך לא מצא בו איש מחבריו. הוא המשיך בחיפושיו, בריצה, והגיע אל נאלווקי, מילה וזמנהופה, אך לא מצא מאומה פרט להריסות ולערמות של גוויות. הוא החליט לחזור אל הביוב. "קדימה! אין שם איש!" הוא צעק למוסלמן ולשני פועלי הביוב הפולנים שהמתינו, כאשר ירד בסולם חזרה אל הביוב. הוא הגיע מאוחר מדי.[288]

באותו לילה הובילו אדלמן, לובטקין, פרימר, קאנאל ובוז'יקובסקי את הניצולים הבודדים מהבונקר של מילא 18, שהיו מותשים, ובקושי יכלו לזוז, אל הבונקר ברחוב פראנצישקאנסקה 22, והגיעו לשם אחרי חצות. הם קיוו לנוח ולהחליף כוחות שם, אך מצאו כי יושבי הבונקר עסוקים בהכנות לעזיבתו. נוכחותם של חיילים גרמנים בשכנות לבונקר זה, באותו יום, נראתה בעיני יושבי הבונקר כסימן

לכך שהגרמנים מתכוננים להסתערות על הבונקר ביום המחרת. הברירה היחידה שנותרה להם היתה לנסות ולצאת מן הגטו דרך מערכת הביוב.

בוז'יקובסקי ועוד שבעה לוחמי אי"ל ירדו - ללא אופטימיות רבה - אל הביוב באותו לילה, בתקווה למצוא נתיב שיוציא אותם ואת חבריהם שבבונקר מן הגטו. מבחינת בוז'יקובסקי, היתה זו הירידה השנייה אל מי הביוב המזוהמים. שבועיים קודם לכן, כזכור, הוא השתתף בניסיון כושל לעזוב את הגטו דרך הביוב, אשר נגמר באסון. שלושת חבריו שילמו בחייהם על הניסיון, והוא הצליח בקושי רב לחזור אל הגטו דרך הביוב. הפעם הוא חשב כי זו יוזמה חסרת כל תקווה.

הזחילה בביוב, על ארבע, הפכה קשה יותר ויותר, והחלה להיראות כאינסופית. לאחר שעתיים נדמה להם כי הם עדיין מתחת לגטו. הם איבדו כל חוש כיוון, ובכל פנייה היה עליהם להחליט לאן לפנות.

"פתאום," כתב בוז'יקובסקי שנים לאחר מכן, "הופתענו והוחרדנו. אור חזק של זרקור הבהיק מרחוק. מתקרב והולך אלינו. חזיון תעלומה זה לא ראינו לו הסבר אלא אחד: אין זאת כי אם הגרמנים מרדפים אחרי שרידי הלוחמים היהודים... בהרף עין ראשון נרתענו אינסטינקטיבית אחורה, אך זכרנו מיד כי אין לנו דרך של שיבה. הגטו חרב ומוחרב, והמוות אורב לנו בכל שנצעד. מוטב כי נישאר אפוא במקום ויבוא אשר יבוא. במתח שאין למעלה ממנו עמדנו, צופים באור הגדל והולך. הנה קרבות קרניו ונעות אלינו. פנינו מוארות, ואנו רואים זה את זה. אך מי הם המתקרבים ובאים אלינו? אין להבחין, האור מסמא את עינינו. כל אחד נתון להרהורי לִבו, כי הנה בא הקץ לחייו המיוסרים וכבר ראה את עצמו נגרף בגלי המים העכורים כאותה גווייה שנִטלטלה בין רגלינו לפני שעה קלה. אך עמדנו עמידה שלווה ואדישה - אדישות שבאין תוחלת. והנה עולה אלינו כבר קול שכשוך המים מתחת לרגליים. היה זה רגע אחרון בין חיים וחידלון".[289]

בעוד בוז'יקובסקי וחבריו מנסים למצוא את נתיבם דרך הביוב, שִׂמחה ("קאז'יק") רותם, משוכנע כי כל חבריו בגטו כבר מתים, עשה את דרכו חזרה מן הביוב והחוצה מן הגטו, מלווה על ידי מוסלמן ושני פועלי הביוב הפולנים.

"התחלנו לחזור," הוא כותב, "בעת שצעדנו אותתנו בפנס שלי, למקרה שמישהו נותר מאחור. לפתע שמעתי רעש בתעלת ביוב צדדית. חשבתי שאני מבחין בהבלחה של אור. ההיו אלה גרמנים או יהודים? עצבי היו מתוחים ביותר, ואצבעותי ליטפו את הדק האקדח שלי. עמדתי לירות, אך משהו עצר בעדי. חיכיתי והשמעתי את

ססמת הארגון. המתח עלה עוד יותר. מן התעלה הצדדית קפצה לפתע קבוצה בת עשרה לוחמים. לרגע כאילו הִתְאַבַּנוּ. האם זה חלום? כולם רצו לחבקני. כמה דקות לאחר מכן כבר ידעתי כי הגענו רק יום אחד מאוחר מדי." "קאז'יק" אמר להם כי נעשו סידורים לאוספם במשאית כאשר יצאו מן הביוב בווארשה והם יילקחו אל מקום מבטחים.

שניים מאנשי הקבוצה נשלחו חזרה אל הגטו, דרך הביוב, כדי לדווח לחבריהם בבונקר בפראנצישקאנסקה 22, וכן לארטשטיין וללוחמיו בבונקר ברחוב נאלווקי 37, ולהובילם דרך הביוב אל היציאה המוסכמת מן הביוב, בקרן הרחובות פרוסטה וטבארדה, כשני קילומטרים מן הכניסה לביוב בפראנצישקאנסקה 22. משם אמורים היו כולם לצאת מן הביוב ולהילקח למקום מבטחים.[290]

בבונקר ברחוב פראנצישקאנסקה 22, צביה לובטקין, לאחר שנודע לה כי אנילביץ' ורבים מחבריה נהרגו במילא 18, התקשתה להירדם באותו לילה. לבסוף נרדמה, אך לפתע הוערה משנתה על ידי השניים שחזרו מן הביוב. הם מסרו לה כי פגשו את "קאז'יק" שם, כי הוא עשה הכנות להוציאם מן הגטו דרך הביוב ולהביאם למקום מבטחים מחוץ לגטו, וכי עליה ועל האחרים לבוא עִמם מיד ולהיכנס אחריהם אל הביוב. לא היה זמן לחפש את ארטשטיין והאחרים. שלושים הלוחמים בבונקר של פראנצישקאנסקה 22 נכנסו בזה אחר זה למי הביוב, כאשר לובטקין ואדלמן בסוף הטור. "מהלכת שיירה של עשרות אנשים בעובי התעלה הצרה: מהלכים גחונים בתוך המים המלוכלכים," כתבה צביה לובטקין שנים לאחר מכן, בתארה את האודיסיאה שלהם דרך הביוב. "הגב מורכן, ביד אחד נר דלוק. כך אנו מהלכים, זה מאחורי זה, איש אינו רואה את פני רעהו, מגששים וחותרים באפלה, ללא דבר מאכל וללא דבר שתייה, חלושים ותשושים... הרגעים ארכו, כל שעה דמתה לנצח. שעות רצופות הלכנו כך."

לקראת הבוקר הם הגיעו אל היציאה המוסכמת מן הביוב - קרן הרחובות טבארדה-פרוסטה. נאמר להם להמתין, והם החליטו להתפזר ולא להישאר מרוכזים בקבוצה אחת. הם שלחו חזרה אל הגטו שניים מחבריהם, כדי להביא את אלה שנותרו שם. אולם שניים אלה חזרו כעבור זמן קצר, ומסרו כי הגרמנים חסמו את תעלות הביוב המובילות אל הגטו. בחצות הלילה ניתנו להם מעט מרק ולחם, ונאמר להם כי למחרת הם יוצאו מן הביוב. רק בשעה 10 בבוקר, לאחר שבילו שני לילות ויום בביוב, הם שמעו כי מכסה הפתח מורם, ויכלו לראות שמש של יום אביבי יפהפה.

"קאז'יק" תִּכנן להביא משאית שתמתין בפתח לפני הזריחה, אך סידור זה לא פעל כהלכה. הוא חשב כי חבריו בביוב לא יוכלו לשרוד יום נוסף שם. לאחר שב-10

בבוקר חטף, באיומי אקדח, משאית שעברה ברחוב, הוא החליט להסתכן ולהוציא את חבריו החוצה לאור היום, במרחק של כמאה מטרים בלבד מעמדת משמר גרמנית-אוקראינית. מאות פולנים נאספו ברחוב, ואחרים הביטו מחלונות הבתים הסמוכים, כאשר מן הביוב טיפסו ועלו שלושים דמויות מכוסות רפש, שנראו כרוחות רפאים ולא כיצורי אנוש. לאחר כחצי שעה הופתע "קאז'יק", שציפה להגעת כל לוחמי אי"ל ששרדו בגטו, לגלות כי אין עוד אנשים היוצאים מן הביוב. הוא התכופף אל הביוב וצעק, "מישהו בפנים?" כאשר לא נשמעה תשובה, הוא הורה להחזיר את המכסה על הפתח, נכנס אל המשאית והורה לנהג לנוע. אך כאשר צביה ראתה כי לא כל לוחמי אי"ל עזבו את הביוב והגיעו אל המשאית, היא הורתה ל"קאז'יק" לעצור את המשאית ולהמתין לאחרים. "קאז'יק", שחשש כי הגרמנים עלולים להתקרב בכל רגע, התעקש כי הוא האחראי על הפעולה וכי עליו לצאת לדרך מיד. כחמישים לוחמי אי"ל נותרו מאחור, בביוב. כמה מהם עלו מן הביוב מאוחר יותר, וכולם נהרגו בקרב שפרץ בינם לבין חיילים גרמנים שבינתיים כיתרו את האזור.[291]

שטרופ, לאחר שדיווח לממונים עליו כי חיסל את הנהגת ההתנגדות היהודית בגטו, המשיך עתה במלחמתו נגד הבונקרים ונגד מי שחשב כי הם שרידי הלוחמים היהודים. בלילה שלח פטרולים מיוחדים אל הגטו, כדי להרוג יהודים שנעו באפלה, בין ההריסות. במהלך ארבעת הימים הבאים הוא דיווח כי גילה יותר מ-150 בונקרים, לכד למעלה משלושת אלפים יהודים והרג יותר משמונה מאות. חייל גרמני אחד נהרג ושישה נפצעו במשך ימים אלה. שטרופ ציווה לשרוף באופן שיטתי את כל הבניינים הנותרים, עד שמן הגטו נותר רק מדבר של חצץ ואבנים. עתה חש כי השלים את ביצוע פקודתו של הימלר - להרוס את הגטו עד תום. ב-13 במאי, לאחר שארבעה מבין חיילי הס.ס שלו נפצעו בלחימה בגטו, ושניים נהרגו בהפצצה אווירית סובייטית על ורשה באותו יום, החליטו שטרופ וקרוגר כי מעתה ואילך יישלחו כל היהודים שייתפסו לתאי הגזים בטרבלינקה.[292]

ב-14 במאי התנהלו קרבות נוספים עם לוחמים יהודים בגטו. במהלך הלילה נתקלו הפטרולים של שטרופ כמה פעמים עם אנשים שהוא כינה "פושעים (באנדיטים) חמושים", והתקריות הובילו לפציעת שלושה חיילים ושוטר של הס.ס. במהלך היום נפצעו עוד ארבעה חיילי ס.ס בהתנגשויות עם לוחמים יהודים. באותו יום הגיע אל שטרופ, לביקור שנועד לבדיקת המצב, גרופנפיהרר-ס.ס (תא"ל)

מכסימיליאן פון הרף, ראש המטה האישי של הימלר. ברור היה כי הימלר בודק את שטרופ.

למחרת, 15 במאי, דיווח שטרופ כי איש החטיבה המשטרתית מס' 22 של הס.ס נפצע בהתנגשות עם לוחמים יהודים. בהכנה ל"הכרזת הניצחון" למחרת היום, הוא דיווח: "כוח משימה מיוחד ערך חיפוש נוסף וכתוצאה מכך הרס את הגוש האחרון של בניינים שנותרו עדיין על עומדם בגטו. בערב פוצצו והוצתו בית התפילה, חדר הטהרה וכל הבניינים הסמוכים בבית הקברות היהודי. המספר הכולל של יהודים שנתפסו עלה והגיע ל-55,885." לכאורה שבע רצון מהישגים אלה, הודיע שטרופ כי יסיים את ה"Grossaktion" ב-16 במאי בין ערביים, "בפיצוץ בית הכנסת שלא הצלחנו לפוצצו היום, ולאחר מכן נטיל על הגדוד השלישי של חטיבת הס.ס המשטרתית מס' 23 את ההמשך וההשלמה של הצעדים העשויים להיות נחוצים עדיין".

ביום ראשון, 16 במאי, שיגר שטרופ את הדו"ח האחרון שלו על ה"Grossaktion" שנמשכה 28 יום. להלן נוסח הדו"ח:

> המבצע החל בשעה 10:00. בסך הכול חוסלו 180 יהודים, פושעים ותת-אנשים. גטו וארשה לשעבר איננו קיים עוד. הפעולה הסתיימה בשעה 20:15 בפיצוץ בית הכנסת של וארשה.
>
> כל הצעדים שיש לנקוט ביחס לאזורים הסגורים הועברו למפקד הגדוד השלישי של חטיבת הס.ס המשטרתית מס' 23. מסרתי לו הוראות מדויקות. מספר היהודים שטופלו הוא 56,065; מספר זה כולל גם את היהודים שתפסנו וגם את אלה שניתן להוכיח את השמדתם. היום לא היו לנו אבדות. בכוונתי להגיש דו"ח סופי לוועדת מפקדי הס.ס והמשטרה ב-18 במאי 1943.
>
> [293]

בהתאם לבקשתו של קרוגר התכונן שטרופ לפיצוץ בית הכנסת טלומאצקי כאות הסיום של ה"Grossaktion". ההכנות ל"מבצע" זה נמשכו עשרה ימים. לשם כך היה צורך לנקות לחלוטין את פנים בית הכנסת, ונקדחו מאות חורים ביסודות ובקירות, כדי להכניס לתוכם את חומר הנפץ, משום שהיה זה בניין חזק, שנבנה על יסודות איתנים. על מנת לפוצצו בפיצוץ אחד ויחיד נדרשה עבודה רבה של חשמלאים ומומחי פיצוץ.

ביושבו בבית סוהר בוורשה, ממתין למשפטו בעוון פשעי המלחמה שביצע בגטו וארשה, תיאר שטרופ לחבריו לתא את חגיגת הניצחון שלו:

איזה מראה נפלא זה היה - הצגה פשוט פנטסטית. אנשי הסגל שלי ואני נעמדנו במרחק. החזקתי בידי את המנגנון החשמלי שיפוצץ את כל המטענים בו-זמנית. יזואיטר ביקש שקט. הסתכלתי על קצינַי וחייַלי האמיצים, עייפים ומלוכלכים, שאת צִלם ראיתי למול אדמומיות הבניינים הבוערים. החזקתי את כולם במתח לעוד רגע, ואז צעקתי 'הייל היטלר' ולחצתי על הכפתור. נשמע רעם מחריש אוזניים וזוהר הפיצוץ, בכל צבעי הקשת, התרומם אל העננים, כהוקרה לניצחוננו על היהודים. גטו וארשה לא היה קיים עוד. רצונם של אדולף היטלר ושל היינריך הימלר נעשה.[294]

הצבא הגרמני היה בנסיגה מפני הצבא האדום בשטח ברית המועצות, והכוחות הגרמניים נכנעו ללא תנאי לכוחות בעלות הברית בטוניס. היתה זו תחילת הקץ של גרמניה ההיטלראית. אך שטרופ חשב כי הגיש להיטלר ולהימלר ניצחון על היהודים.

בדו"ח המסכם שלו, שהוגש לקבוצת מפקדי הס.ס והמשטרה בקראקוב, למחרת, כתב שטרופ:

אמנם ה"Grossaktion" הסתיימה, אך עלינו לקחת בחשבון את האפשרות שיהודים מעטים חיים עדיין בין הריסות הגטו לשעבר, ולכן יש לסגור באופן סופי שטח זה, לחסום כל גישה ממנו אל שטח המגורים הארי, ולהציב בו שמירה... באופן זה ניתן יהיה להחזיק את שארית היהודים שם, אם יש כאלה, תחת לחץ מתמיד, ולחסלם במרוצת הזמן.[295]

למרות זאת, יהודים אחדים המשיכו להיאחז במה שנותר מאזור הגטו, ומפעם לפעם פרצו התנגשויות מזוינות בינם לבין חיילים גרמנים, במהלך כל אותה שנה. שני לוחמים מהוללים, אחד מאי"ל והשני מאצ"י, עדיין נעו בין חורבות הגטו. היו אלה זכריה ארטשטיין ויוזק לופאטה. הראשון ירה את הירייה הראשונה של המרד בצומת נאלווקי-גנשה, והשני היה ממפקדי היחידות של אצ"י בשטח המברשתנים. הם חברו יחד מבלי שחילוקי הדעות שבזמנו מנעו את האיחוד בין שני הארגונים יפריעו להם. ביחד הם נפלו בקרב נגד חיילים גרמנים בגטו בתחילת חודש יוני 1943.[296]

ב-18 ביוני 1943 עוטר שטרופ בצלב הברזל דרגה א' על ידי פילדמרשל וילהלם קייטל, ראש הפיקוד העליון הגרמני, בהערכה על פיקודו על ה"Grossaktion" בגטו וארשה.

גאה בהישגו, הורה שטרופ להכין שלושה עותקים של אלבום מהודר, שהכיל את כל דו"חותיו היומיים, הדו"ח המסכם, וכחמישים תמונות שצולמו במהלך חיסול הגטו. לאלבום הוא העניק את השם "Es gibt kein Juedischen Wohnbezirk in Warschau mehr" (רובע המגורים היהודי של וארשה אינו קיים עוד). באלבום נכללה גם רשימה של שמות החיילים שנהרגו בפעולה בגטו "למען הפיהרר והמולדת". עותק אחד נשלח להימלר, השני לקרוגר, מפקדו של שטרופ בקראקוב, ואת השלישי שמר לעצמו. אחד העותקים היה עתיד להיות מוצג לאחר מכן כראיה במשפטי פושעי המלחמה בנירנברג.

בתום המלחמה נעצר שטרופ על ידי הצבא האמריקני במערב גרמניה, ולאחר מכן הובא לדכאו, ושם נידון למוות משום שהוציא להורג בירייה אנשי צוות אוויר אמריקנים שנִשבּו. על פי בקשת הממשלה הפולנית, הוא הוסגר לפולין. הוא הועמד לדין בוורשה בשנת 1951 על פשעי מלחמה, ונידון למוות בתלייה. ב-3 במרס 1952 הוא נתלה, במקום שבו היה גטו וארשה.

פרק 13

מחוץ לגטו

עם סיומה למעשה של הלחימה בגטו, היה על הנהגת אי״ל ואצ״י להחליט לאן לשלוח את הלוחמים שעזבו את הגטו. שני הארגונים היו תלויים בעצתם ובעזרתם של אנשי הקשר הפולנים שלהם. לוחמי אי״ל שעזבו את הגטו דרך הביוב נלקחו עם צאתם לחורשה קטנה ליד הכפר לומיאנקי, כשבעה קילומטרים מצפון-מערב לוורשה. לוחמי אצ״י כוונו אל יער מיחאלין, כ-30 קילומטרים מדרום-מזרח לוורשה, שם הם תִכננו לפתוח בפעילות פרטיזנית נגד יעדים גרמניים.

לומיאנקי

בשעות הבוקר המוקדמות של 30 באפריל, ארבעים לוחמי אי״ל מאזור בתי המלאכה טבנס-שולץ, שהצליחו לעזוב את הגטו דרך מערכת הביוב, שכבו בעליית הגג של הבניין ברחוב אוגרודובה מס׳ 27. בהנהגתו של מפקד אי״ל באזור, אליעזר גלר, הם עשו את המסע הקשה והמייגע דרך הביוב אל מחוץ לגטו, וביוצאם ציפו למשאיות שייקחו אותם למקום מבטחים. אך נכונה להם אכזבה מרה, כאשר איש לא בא לקדם את פניהם. מזוהמים ונודפי צחנה מן הביוב, חשים נטושים, הם מצאו מחסה ללילה בעליית הגג, שוכבים שם במתח, מבלי לדעת מה ילד יום המחרת. לפתע שמעו צעדים על המדרגות. האיש שהופיע היה בלתי מוכר להם, אך הוא ידע את הססמה. היה זה קשאצ׳ק (ולדיסלאב גאייק), חבר פולני ב״ארמיה לודובה״ (AL), המחתרת הפולנית בהובלת הקומוניסטים, ששירת כאיש קשר בין צוקרמן לבין ה-AL. הוא הגיע עם משאית, מוכן להוציאם מוורשה. ב-6 בבוקר הם ירדו מעליית הגג, על פי הנחייתו של קשאצ׳ק, ועלו על המשאית. להפתעתם, גלר לא הצטרף אליהם. הוא נפרד מהם לשלום ואיחל להם הצלחה, באומרו כי יש לו הרבה עבודה לעשות בוורשה, ולכן החליט להישאר שם.

המשאית נעה ברחובות וארשה, עברה את הגשר שמעל נהר הוויסלה והמשיכה לאזור הכפרי, ולבסוף עצרה על תלולית חול. משם הובילם קשאצ׳ק אל חורשה. הם מצאו עצמם בחורשת אורנים קטנה, ליד הכפר לומיאנקי.

השטח לא התאים לשהות ארוכה, בוודאי לא לפעילות פרטיזנית. היו בשכנות כמה כפרים, ובמרחק לא רב - בסיס צבאי גרמני. מנות המזון העלובות שהביאו עִמם כמעט אזלו, מים לא היו להם, והם השתמשו בטל הבוקר שהצטבר על הצמחייה באזור כדי להרוות את צימאונם. בלילות הקרים הם רעדו בבגדיהם המטולאים, מתקשים להירדם. עם רדת החשכה הם יכלו לראות ממרחק את השמים האדמדמים מן הלהבות שבערו בגטו.

ולוול רוזובסקי, שהיה בעל חזות "ארית", נשלח לוורשה כדי ליצור קשר עם צוקרמן, אך נלכד ונרצח על ידי הגרמנים. מכפר סמוך הצליחו הלוחמים להשיג קצת מזון ומים, וכך לשרוד.

ב-9 במאי הגיע שליח שבישר להם כי "קאז'יק" הצליח ליצור קשר עם לוחמי אי"ל ששרדו בגטו, כי הם נמצאים עתה בביוב וממתינים לצאתם החוצה למחרת, וכי לאחר מכן הם יובאו ללומיאנקי. למחרת, 10 במאי, בשעה 10:30 בבוקר, הם שמעו משאית מתקרבת. כאשר המשאית נעצרה, קשאצ'ק וקאז'יק ירדו ממנה, ולאחר שנאמר להם כי השטח נקי, הם הורו לקבוצה שבמשאית לרדת. כמעט שאי אפשר היה להכירם - הם היו רצוצים ומזוהמים לאחר השעות הרבות שבהן בילו בביוב. קאז'יק וקשאצ'ק חזרו באותו יום לוורשה, מתוך כוונה להביא את שאר חברי הקבוצה שנותרו בביוב, אך עד מהרה הגיעה הידיעה כי כולם נרצחו. כמעט כל הניצולים מבין לוחמי אי"ל בגטו וארשה - כשמונים במספר - היו עתה בחורשת לומיאנקי. הם חולקו לקבוצות, כל קבוצה התמקמה באזור נפרד, והשתמשו בענפים כדי לבנות מחסה רופף מעל ראשיהם. ההנהגה, שחבריה היו עתה צביה לובטקין, מארק אדלמן, ישראל קאנאל וטוביה בוז'יקובסקי, התרכזה כולה באזור אחד, ועסקה בהתייעצויות בלתי פוסקות לגבי התוכניות לעתיד.

ברור היה כי המקום אינו מתאים, כי במוקדם או במאוחר יגלו אותם הגרמנים, וכי יהיה עליהם לצאת משם בהקדם האפשרי. צוקרמן ניסה לעשות סידורים שיחידה פרטיזנית פולנית תקלוט לשורותיה את לוחמי אי"ל, אך לא הצליח. בינתיים הוחלט להעביר את ההנהגה אל דירות מסתור בוורשה, שאותן הסדיר צוקרמן. צביה לובטקין, טוסיה אלטמן, מארק אדלמן, אברשה בלום וטוביה בוז'יקובסקי הועברו לוורשה. האחרים המשיכו בהמתנתם. לבסוף הם התבשרו כי נוצר קשר עם הקומוניסטים, וכי בעזרתם הם יועברו ליחידה פרטיזנית הפועלת ליד נהר בוג, ביער ויז'קוב, כ-55 קילומטרים מצפון-מזרח לוורשה. ב-22 במאי הם נלקחו בשתי משאיות אל האזור.[297]

עם הזמן, רבים מלוחמי גטו וארשה ששרדו הגיעו לוורשה, בחיפושים אחרי מקום מסתור שם. כסף החל להגיע מן הסוכנות היהודית ומן ה"ג'וינט", דרך ה-

AK, וכספים אלה אִפשרו לרבים מהם לשרוד עד תום המלחמה.

מיחאלין

ראשוני לוחמי אצ"י שהגיעו לאזור מיחאלין היו קבוצת פצועים מן הלחימה בכיכר מוראנובסקי, שפונו בעזרת פולנים דרך המנהרה ברחוב מוראנובסקה, בליל 20 באפריל.[298] ב-22 באפריל הם התגלו באוטבוצק על ידי יחידת משטרה גרמנית. בקרב שפרץ נהרגו כל לוחמי אצ"י.

באותו יום עזבה את הגטו דרך המנהרה קבוצה שנייה של לוחמי אצ"י, בראשותו של לאון רודל, והתמקמה בבניין ברחוב מוראנובסקה 6. שם הם חיכו לאנשי הקשר הפולנים שלהם, שיבואו לקחתם לאזור מיחאלין. ב-25 באפריל, לאחר שלושה ימים שבמהלכם ניסו ליצור קשר עם הפולנים, הם החליטו לנוע בעצמם. כשהם מתחפשים לשיירת הלוויה עשו 44 לוחמי אצ"י את המסע ממוראנובסקה 6 אל אזור מיחאלין, שם התמקמו באחת הווילות, ושוב המתינו לבוא הפולנים.

בשעת צהריים ב-30 באפריל נפתחה עליהם אש מצד שוטרים פולנים, שפצעו את הזקיף בעמדת השמירה. תוך חילופי אש עם המשטרה הפולנית הם נעו לכיוון העיר, נושאים עִמם את חברם הפצוע. כאשר עברו את הנהר סווידר, הם הותקפו בנשק אוטומטי על ידי יחידה משטרתית גרמנית. 12 מן הלוחמים נפלו בקרב שנמשך חמש שעות. ביומיים שלאחר מכן ערכו הגרמנים מצוד עליהם באזור. לוחמי אצ"י ששרדו מקרבות אלה החליטו לנסות לחזור לווארשה ולהסתתר שם. [299]

גז'יבובסקה 11

לוחמי אצ"י שעזבו את הגטו והגיעו לווארשה החליטו להתמקם בגז'יבובסקה מס' 11, בניין מחוץ לגטו. הקבוצה כללה את מפקד הארגון, פאבל פרנקל, וסגנו, לאון רודל. חלק מן הלוחמים מאזור בתי המלאכה טבנס-שולץ שעזבו את הגטו דרך הביוב התמקמו בבניין הסמוך, גז'יבובסקה 13.

בנקודה זו החליטו פרנקל ורודל לנסות ולהציל יהודים שהיו עדיין בגטו הבוער, ולהביאם למקומות מסתור בווארשה. המשימה הוטלה על יחידה בת שמונה לוחמים, בפיקודו של רודל. שניים מהם נכנסו חזרה לגטו דרך הביוב ואילו יתר השישה היו אמורים לקבל את היוצאים מן הגטו ולהובילם למקום מבטחים. ב-5 במאי הוצאה הקבוצה הראשונה מן הגטו. למחרת, כאשר הוצאה מן הגטו הקבוצה השנייה, היא הותקפה על ידי חיילים גרמנים ושוטרים פולנים שהוצבו מחוץ

לחומות הגטו. בקרב שפרץ נפלו לאון רודל וחבריו.[300] קרב זה נרשם בדו"ח של שטרופ מ-6 במאי 1943: "דומה שהיהודים שפרצו החוצה מן הגטו חוזרים במגמה לסייע ליהודי הגטו, או כדי לעזור להם להילחם או כדי לשחררם."[301] על פי הדו"ח, שני אנשים מ"כוח הכיתור החיצוני" ששמר על חומות הגטו נפצעו במהלך הקרב עם יחידתו של רודל.

פרנקל ואנשיו המשיכו להסתתר בגז'יבובסקה 11, אך חסר להם כסף לרכישת אספקה. צוקרמן מספר כי ידע על נוכחותם שם וכי סיפק להם סיוע מסוים: "כמו כן היתה בוורשה קבוצה רביזיוניסטית, אשר התמקמה ברחוב גז'יבוב. קבוצה זו קיבלה ממני עזרה... הוא [פאבל בשטימט] גם סיפר לי על קבוצה של לוחמים רביזיוניסטים, אשר מצאו מקלט בוורשה ואין להם תנאי קיום... עד שיום אחד התגלתה. הם התגוננו ונפלו בקרב בצד הארי של וורשה."[302] ב-19 ביוני, חודשיים לאחר תחילת המרד, התגלו פרנקל וחבריו על ידי הגרמנים במקום מחבואם. הם התגוננו, ובקרב שפרץ נהרגו ארבעה גרמנים. פרנקל ושישה מחבריו נפלו בקרב. שלושה נתפסו בחיים על ידי הגרמנים. היו כאלה שהבחינו בקרב וידעו עליו. ZEGOTA, המועצה המחתרתית הפולנית לסיוע ליהודים, פרסמה ב-15 ביולי 1943 את "ההודעה המיוחדת מס' 6" שבה נאמר:

> וארשה: מבצע החיפוש והמעצר של יהודים מסתתרים נמשך. הנלכדים נלקחים לפאוויאק, ואחרי זמן קצר הם נרצחים (גברים, נשים וילדים). הוצאות להורג קבוצתיות של יהודים נערכות מדי יום ביומו. במקרים מסוימים, היהודים המתגלים מתנגדים. לדוגמה, ב-19 ביוני, ברחוב גז'יבובסקה מס' 11, הרגו ז'נדארמים משפחה יהודית בת עשרה אנשים שהתגוררה שם תחת זהות בדויה של אזרחים גרמנים. היהודים היו חמושים ברימונים ובאקדחים. כתוצאה מהתנגדותם נהרגו ארבעה גרמנים; שבעה יהודים נהרגו ושלושה נלכדו.[303]

ZEGOTA לא ידע בעת הפרסום כי אחד ממפקדי מרד גטו וארשה נפל בקרב באותו יום. אך יהודים שעזבו את הגטו והסתתרו באזור ידעו כי בבית ברחוב גז'יבובסקה 11 מסתתרים 11 לוחמים יהודים שהשתתפו במרד גטו וארשה. יהודים אלה גם שמעו את קולות הקרב שהתנהל שם.[304]

היה זה הקרב האחרון של פאבל פרנקל, והקרב האחרון במרד גטו וארשה.

סוף דבר

מרד גטו וארשה היה אחד האירועים הבולטים במלחמת העולם השנייה, הפעולה הראשונה של התנגדות מאורגנת נגד הגרמנים בעיר גדולה תחת שלטונם. הוא ייזכר בהיסטוריה כקרב של מעטים מול רבים, מלחמת בני אור בבני חושך, התגלמות הטוב נגד התגלמות הרוע. בהיסטוריה היהודית שמור למרד גטו וארשה מקום של כבוד, כפעולת התנגדות נגד מנגנון הרצח הגרמני, שהשמיד כשישה מיליון יהודים.

המרד התרחש על רקע של יריבות פוליטית עזה בעולם היהודי בשנים שקדמו למלחמה, יריבות חריפה עד כדי כך שהיא נמשכה גם בשנות המלחמה, ועברה אף אל הגטו. היא מנעה אחדות בין כל אלה שהתמסרו להתנגדות לגרמנים בגטו וארשה. היריבות נמשכה גם לאחר המלחמה, והיא לא שקעה ולא נעלמה לחלוטין עד עצם היום הזה. לכן, כמעט בלתי נמנע היה שמפלגות פוליטיות ותנועות נוער ישאפו לקחת לעצמן את חלק הארי באשראי על פעולה זו של אומץ שאין למעלה מימנו. כוונתן היתה להוכיח כי היו אלה חבריהן ותומכיהן בגטו, צעירים משורותיהם אשר חונכו על ברכי האידיאולוגיה שלהן, שלחמו בקרבות נגד הגרמנים, וכי יריביהן הפוליטיים לא מילאו תפקיד משמעותי במרד. כתוצאה מכך, הסיפר (נראטיב) המקובל על מרד גטו וארשה נושא את סימני המניפולציה הפוליטית, כשהוא מאיר באור יקרות חלק מן המשתתפים, ומנסה להותיר באפלה את האחרים.

פאבל פרנקל וכל החברים המובילים באצ"י נפלו בקרב נגד הגרמנים. חברי אצ"י המעטים ששרדו את הלחימה בגטו והגיעו לתום המלחמה כשהם בחיים היו אלמונים יחסית, והתקשו להשמיע את קולם בהגיעם לישראל. בנוסף, תנועת ז'בוטינסקי בארץ ישראל שלאחר המלחמה היתה עסוקה, ראשה ורובה, במאבקו של האצ"ל נגד השלטון הבריטי. מאידך גיסא, חלק מחברי אי"ל ששרדו היו מוכרים היטב בתנועה הציונית בארץ, וכל הניצולים חברי אי"ל שהגיעו לישראל התקבלו בבואם בזרועות פתוחות על ידי התנועות הקיבוציות וההנהגה הרשמית של היישוב היהודי, בעת שבה היתה הנהגה זו שרויה בעימות עם האצ"ל. הבולטים ביניהם היו יצחק צוקרמן וחברתו (לימים רעייתו) צביה לובטקין. לאחר המלחמה הם חזרו וסיפרו את סיפורו של מרד גטו וארשה, כאשר הם מצניעים ביותר את חלקו של אצ"י במרד. תיאוריהם את אירועי גטו וארשה מהווים את גרעין הנראטיב המקובל למאורע היסטורי זה.

הידיעות הראשונות על המרד הגיעו מוורשה ה"ארית". שם, מחוץ לחומות הגטו, יכלו שליחי הוועד היהודי הלאומי (ZKN) שנוסד בגטו כנציגות הפוליטית של אי"ל, אדולף ברמן ממפלגת "פועלי ציון - שמאל" ויצחק צוקרמן מתנועת הנוער "דרור", בעצמו חבר הפיקוד של אי"ל, לשמוע את קולות הקרב המתרחש בין חומות הגטו. הם יצרו מגע עם המחתרת הפולנית, בניסיונם להשיג נשק לאי"ל.[305] לאון פיינר, נציג ה"בונד" בוורשה ה"ארית", יצר יחד עם ברמן וצוקרמן את נציגות ועדת התיאום היהודית (ZKK), שהוקמה במגמה לאפשר ל"בונד" להצטרף לאי"ל.[306] בהתבסס על מידע חלקי שהגיע אליהם מן הגטו אפוף הקרבות, וממה שניתן היה לראות ולשמוע מחוץ לגטו, הם חיברו הודעות קרביות שהתיימרו לדווח על הקרבות בגטו.

ארבע ההודעות הראשונות פורסמו על ידי ברמן וצוקרמן ב-19, 20, ו-21 באפריל. לאחר מכן הוצאו ההודעות בשם ועדת התיאום היהודית, בשיתופו של פיינר. ההודעות הועברו אל המחתרת הפולנית, וכמה מהן שודרו ברדיו המחתרת.[307]

בהודעה מס' 1, שפורסמה על ידי ברמן וצוקרמן, נכתב: "היום, יום ב', 19 באפריל, החלה אקציית דמים גרמנית חדשה בגטו וארשה. כבר בשעה 4 לפנות בוקר נשמעו בקרבת החומה יריות חזקות מרובים ומקלעים והתפוצציות רימונים. אל הגטו נכנסו מכוניות משוריינות וטנקים. מבצעים את האקציה ז'נדארמים גרמנים בפיקוד הס.ס... 'הארגון היהודי הלוחם' המקבץ בתוכו את כל הכוחות הפעילים שבציבור היהודי, מגלה התנגדות פעילה מתוך הרבה בתים. קרבות סדירים מתנהלים בין הלוחמים היהודים ובין הגרמנים."

בהודעה מס' 2, שפורסמה ב-20 באפריל, הם דיווחו: "המאבק בין 'הארגון היהודי הלוחם' ובין הגרמנים בגטו וארשה נמשך במלוא כוחו..."

הודעה מס' 3 פורסמה גם היא באותו יום, ב-20 באפריל, ונכתב בה: "'הארגון היהודי הלוחם', העומד בראש המאבק של גטו וארשה, דחה את האולטימטום הגרמני להניח את הנשק ביום ג' עד שעה 10 בבוקר... הלוחמים היהודים העלו על אחד הבתים ברחוב מוראנובסקה שני דגלים - אדום-לבן ותכלת-לבן..."

מ-22 באפריל ואילך פורסמו ההודעות על ידי ועדת התיאום היהודית (ZKK). בהודעה על המצב מ-28 באפריל תוארה הלחימה ביום הקודם, 27 באפריל: "...בסביבות תחנת הכרכרות ברחוב מוראנובסקה ערכה פלוגת לוחמים גיחה על הגרמנים..."[308]

הדו"חות שפורסמו על ידי ברמן, צוקרמן ופיינר במשך עשרת הימים הראשונים של הלחימה היו ההודעות היחידות שתיארו את הקרבות בגטו. הן יצרו את הרושם כי ארגון לוחם יחיד מנהל את ההתנגדות לגרמנים, כי ארגון זה הוא אי"ל, וייחסו פעולות של אצ"י לאי"ל. לאצ"י לא היו נציגים כלשהם בוורשה ה"ארית" ושום "גִרסה אלטרנטיבית" של אצ"י לאירועים לא הופיעה באותה עת. אף שברמן, צוקרמן ופיינר ידעו היטב על חלקו של אצ"י בלחימה, וידעו כי היה זה אצ"י שהניף את הדגל הציוני והדגל הפולני על בניין בכיכר מוראנובסקי, הם היו מעוניינים, באופן טבעי, ביצירת הרושם בעולם כי ההתנגדות היהודית בגטו מנוהלת על ידי ארגון לוחם יחיד. צוקרמן כותב על תקופה זו: "...הוצאנו קומוניקטים שבהם דמיון וממשות משמשים בערבוביה. תפקידם היה בעיקר תעמולתי... לא חשבתי באותו רגע על הדיוק ההיסטורי. זאת היתה פנייה אל הפולנים. אנחנו רצינו לעורר בהם רגשות אהדה למאבקנו, ולא חשוב אם הקרב התנהל כך, או קצת אחרת... העברנו את הדברים למחתרת הפולנית, והם דאגו לפרסומם. הדברים הודפסו במכונת כתיבה בפולנית (ברמן היה עושה זאת). הדברים לוקטו מכל מיני מקורות ותמיד ידעתי שאין הם מדויקים לעילא."[309]

ב-26 באפריל 1943 הגיע ללונדון מברק מוורשה, שיועד ליעקב זרובבל, ממנהיגי "פועלי ציון - שמאל" בארץ ישראל, ואשר נשלח על ידי נתן בוקסבאום, אדולף ברמן ועמנואל רינגלבלום, חברי "פועלי ציון - שמאל", שהסתתרו בוורשה, ובו בקשת עזרה לאלה הנלחמים "על כבודם של שרידי העם היהודי" ושיגור "ברכת לוחמים לפועלים היהודים בארץ ישראל ובעולם כולו". נוסח המברק פורסם ב**דבר**, יומון ההסתדרות הכללית, ב-30 באפריל 1943.[310] היה זה ניסיון אחד מני רבים שבאו לאחר מכן להציג את לוחמי המרד כמייצגים את מעמד הפועלים.

בהמשיכם את תיאור המרד כמבוצע אך ורק על ידי אי"ל, שלחו ברמן ופיינר ב-5 במאי 1943 מברק ובו בקשת עזרה, בשם ועדת התיאום היהודית, באמצעות המחתרת הפולנית, לאיגנאץ שוורצברט ושמואל זיגלבוים, שני החברים היהודים בממשלת פולין הגולה בלונדון. במברק נאמר, בין היתר: "מלחמת הגבורה של גטו וארשה מחזיקה עוד בכמה עמדות התגוננות. נשגבים הם מסירות נפשו ועוז רוחו של 'הארגון היהודי הלוחם'." מברק דומה, שבו תיאור "הגנת הגבורה של הגטו תחת הנהגת 'הארגון היהודי הלוחם'" ובקשת סיוע, היה חתום על ידי הוועד הלאומי היהודי (ZKN) - וארשה.[311]

ב-24 במאי 1943 פִּרסם **דבר** דו"ח שהתקבל על ידי שוורצברט בלונדון, ואשר נשלח מווארשה ב-11 במאי על ידי הוועדה המרכזית של הפועלים היהודים בפולין (ה"בונד") והוועד הלאומי היהודי. הדו"ח קרא לסיוע וסיפר כי "ההתנגדות וההתגוננות בגטו וארשה מלווים בלחימה עזה... מנהיג ההתנגדות היהודית, [מיכאל] קלפפיש, מת מות גיבורים".[312] למעשה, ב-11 במאי כבר נפסקה הלחימה בגטו. קלפפיש היה חבר ה"בונד" שנפל ב-20 באפריל 1943 באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות, שבו הונהגו כוחות אי"ל על ידי אדלמן. הוא עשה עבודה חשובה בהביאו נשק לגטו, אך הוא לא היה מנהיג ההתנגדות היהודית בגטו. הצגתו על ידי ה"בונד" כמנהיג ההתנגדות היתה אחד מן הניסיונות שנעשו מִצִדם להדגיש את חלקו של ה"בונד" בלחימה.[313]

ביוני התקיימו עצרות ציבוריות בארץ ישראל ובניו יורק לכבוד לוחמי גטו וארשה, כאשר כל תנועה מדגישה את החלק שמילאו חבריה במרד. בקיבוץ יגור נערכה עצרת זיכרון מטעם "הקיבוץ המאוחד" לצביה לובטקין ולטוסיה אלטמן, שבטעות נמסר כי נהרגו. הן הועלו על נס כמנהיגות המחתרת הציונית-סוציאליסטית בפולין.[314] ב-15 ביוני פרסם מלך נוישטט, פקיד בכיר בהסתדרות הכללית וחבר בכיר במפא"י, מאמר ב**דבר**, תחת הכותרת "התנגדותם של יהודי פולין", ובו כתב:

> מובן שכל כובד העבודה במחתרת, ועל אחת כמה וכמה הפעילות במרד, הוטלה על תנועת הנוער החלוצית, על הציונות הסוציאליסטית ותנועת הפועלים היהודית, ולאו דווקא מפני שהם אמיצי לב ומסורים יותר, אלא מפני שבתנועות אלה התרכז אלמנט צעיר יותר, דרוך יותר, שחונך למשמעת ולהקרבה. החינוך של שנים עמד לנו בימי המבחן הקשים.[315]

הד לתחושות אלה השמיע יצחק טבנקין, מנהיג תנועת הקיבוץ המאוחד, כאשר אמר באספה בתל אביב ב-22 ביוני, "תנועת 'החלוץ' בפולין עמדה במבחן."[316] ב-19 ביוני יזם ועד העבודה היהודי בארצות הברית, שלרבים ממנהיגיו היו שורשים ב"בונד" הפולני, עצרת להבעת הוקרה ללוחמי גטו וארשה.[317] היתה זו תחילתה של מערכה מצד המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות וה"בונד" לחבק ולאמץ את מרד גטו וארשה, ולתבוע לחבריהן את החלק העיקרי במרד. מעט מאוד אשראי, אם בכלל, ניתן ללוחמי אצ"י.

ב-22 ביוני 1943 שלחו צוקרמן וחברתו (לימים רעייתו) צביה לובטקין מברק לארץ ישראל, באמצעות המחתרת הפולנית, שיועד לאליהו דובקין, ראש תנועת "החלוץ", מאיר יערי, מנהיג "השומר הצעיר", ויצחק טבנקין, מנהיג הקיבוץ המאוחד. בין היתר נאמר במברק, "הקרבות בגטו נגמרו. מאות מחברינו נפלו. עשרות בחרו בהתאבדות. 'החלוץ' - 'השומר הצעיר' היוו את חוט השדרה של מלחמת הארגון היהודי הלוחם..." באוגוסט פורסם תוכנו של המברק **בדבר**.[318]

באותו זמן הוכן על ידי ה"בונד" בוורשה דו"ח, אשר הגיע לעולם החיצון אחרי עיכובים רבים, ופורסם במאי 1944 בירחון נציגות ה"בונד" בארצות הברית, **אונזער צייט** (תקופתנו). בין היתר נכתב בו: "...את ההתנגדות אִרגן וניהל הארגון היהודי הלוחם, שהיה הלוז שבשדרה. ארגון לוחם זה היה מכשיר ביצוע של ועד התיאום שהיה מורכב מנציגי ה'בונד' והוועד היהודי הלאומי. הרביזיוניסטים וה'אגודה' לא נשתייכו לו. הרביזיוניסטים הקימו ארגון קטן, 'נקמה', משלהם, שהפסיק את פעולתו אחרי שני ימי מלחמה. חברי הארגון היהודי הלוחם היו רובם אנשי עבודה צעירים..."[319]

כשנה לאחר המרד, נראטיב המתאר את האירועים כפי שדווחו מוורשה החל להתקבל על דעת הכול. על פי נראטיב זה, בקֶרב השתתפו לוחמי אי"ל, בעוד שלרביזיוניסטים היתה תרומה שולית למרד בשני הימים הראשונים, ולאחר מכן הם לכאורה עזבו את הגטו. השאלה אם מרבית האשראי למרד מגיעה לתנועות הציוניות שהשתתפו באי"ל או ללוחמי ה"בונד" היתה עתידה להפוך לסלע מחלוקת בשנים הבאות.

השתייכויות מפלגתיות נותרו איתנות במהלך שנות המלחמה, וחברי מפלגות ציוניות שנמלטו מן הגטו והגיעו לוורשה חשו צורך ליצור קשר עם מנהיגי תנועותיהם בארץ ישראל ולדווח להם על פעילותם המפלגתית בשנות הגטו, ובמיוחד במהלך המרד. בנובמבר 1943 נשלחו דו"חות להנהגות "החלוץ", מפא"י, ו"פועלי ציון - שמאל" בא"י. באותו חודש שיגר הוועד היהודי הלאומי (ZKN) בוורשה רשימה ללונדון, ובה שמות 224 לוחמי אי"ל שנהרגו, כאשר לכל שם מוצמדת ההשתייכות המפלגתית של הלוחם/לוחמת. שום רביזיוניסטים או חברי בית"ר לא הופיעו ברשימה.[320]

אך ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום, שהיה פעיל ב"פועלי ציון שמאל" והתנגד לעמדות הרביזיוניסטים, חשש שחלקו של אצ"י במרד יימחק. הוא ביקר במטה של אצ"י במוראנובסקה שבעה ימים בלבד לפני פרוץ המרד, ומבית המלאכה של בראואר ברח' נאלווקי ראה ממרחק את לוחמי אצ"י נלחמים בכיכר מוראנובסקי,

כאשר הדגלים מתנופפים מעל ראשיהם. רינגלבלום נעצר על ידי הגרמנים והועבר למחנה עבודה בטראווניקי. נעשו ניסיונות לחלצו משם. שושנה קוסובר, הבחורה היהודייה הנועזת שפעלה כמקשרת ב-AK, הבריחה אותו מהמחנה ביולי 1943 והביאה אותו לוורשה. שם הוא הסתתר יחד עם אשתו ובנו בבונקר דחוס יחד עם עשרות יהודים אחרים, אך המשיך בעבודתו. כאשר ראה את הרשימה ששוגרה ללונדון על ידי הוועד היהודי הלאומי בוורשה, הוא היה מוטרד מהיעדר הנתונים על לוחמי אצ"י. "ומדוע אין שם נתונים על הלוחמים של אצ"י - בהיסטוריה עלינו להשאיר את העקבות שלהם, גם אם הם אינם סימפטיים בעינינו," הוא כתב בפתק ששלח לאדולף ברמן ב-12 בדצמבר 1943. ב-28 בדצמבר הוא הביע שוב את דאגתו, בפתק נוסף לברמן, "בכל הקשור לרב[יזיוניסטים] אין לי נתונים בנוגע אליהם... יש לעשות מאמץ להשלים את הרשימה. יש לי רק שני שמות: רודלסקי [רודל] ופרנקלובסקי [פרנקל]. האחרון... היה ראש הפירמה. יש לשאול את אחד מהם או את אחד החברים שלהם."[321]

ברמן וצוקרמן לא היו שותפים לדאגתו של ההיסטוריון לתיעוד אמיתי ומדויק ככל האפשר. שום ניסיון לא נעשה מצדם להוסיף לרשימת לוחמי אי"ל שנפלו את רשימת נופלי אצ"י. ברמן טמן את פתקיו של רינגלבלום בארכיון שלו ולא חשף אותם כאשר הגיע לישראל אחרי המלחמה. הם התגלו רק שנים רבות לאחר מכן.

רינגלבלום הוצא להורג כאשר הגרמנים גילו את הבונקר שבו הסתתר, במרס 1944.

בשנה שלאחר מכן, כאשר הצבא הגרמני עדיין שלט בפולין, כתבו כמה מלוחמי אי"ל שהצליחו לעזוב את הגטו ולהסתתר בוורשה ה"ארית", בעזרתם של צוקרמן וברמן, עדויות מכלי ראשון על חלקם במרד. עדויות אלה הועברו באמצעות ה-AK ללונדון. אצ"י כלל לא הוזכר בעדויות. מנהיגי אצ"י, פרנקל ורודל, ויתר המפקדים הבכירים נהרגו בלחימה. זה גם היה גורלם של רבים מלוחמי אצ"י שהשתתפו בלחימה בכיכר מוראנובסקי. עוד אחרים נהרגו בתקריות עם הגרמנים לאחר שעזבו את הגטו. המעטים ששרדו לא היו מוכרים להנהגת התנועה הרביזיוניסטית בארץ ישראל, ולא היה להם שום קשר עם העולם החיצון. קשריהם של צוקרמן, ברמן ופיינר עם הצבא המחתרתי הפולני, ה-AK, שפעל תחת סמכותה של ממשלת פולין הגולה בלונדון, אִפשרו להם להעביר באמצעות ה-AK מברקים ומכתבים לעולם החיצון ולקבל תמיכה כספית מהסוכנות היהודית בארץ ישראל ומהג'וינט. הם גם היו מוכרים להנהגות ארגוניהם מחוץ לפולין. באופן זה, סיפורם הוא שהגיע אל העולם החיצון.

פחות משנה לאחר המרד, ועדיין יותר משנה לפני סיום פעולות האיבה באירופה, כבר היה מקובל על הכול כי מרד גטו וארשה היה התרחשות כבירה במהלך השואה, ואירוע רב חשיבות בהיסטוריה היהודית. המפלגות והתנועות הפוליטיות שחבריהן השתתפו במרד היו להוטות להשיג הכרה בתרומתן לו, אף אם פירוש הדבר היה המעטה או מחיקה של החלק שמילאו תנועות אחרות. כל הידיעות על המרד הגיעו מווארשה, מחברי אי"ל או מאנשים הקשורים עמו, וחיזקו את הנראטיב שהגיע אל העולם החיצון מיד אחרי המרד. במרס 1944 ציטט **דבר** מתוך "מכתב מנובמבר 1943 שהגיע מפולין": "למרות הכול ועל אף הכול שמרנו על הכוח האידיאולוגי-מוסרי המדריך את פעולותינו. כוח זה לא מעצמנו שאבנוהו, כי מאותם הערכים אשר נקבעו בדמנו ובבשרנו. בכוחם של ערכים אלה באה היוזמה להתנגדות ומרד מאיתנו, בתור חלק מתנועת ארץ ישראל העובדת."[322]

ב-24 במאי 1944 שלחו צוקרמן וברמן, בשם ה-ZKN, הודעות אחדות ללונדון. הודעות אלה הכילו את זיכרונות הקרב של שלושה מלוחמי אי"ל, שלום גראייק, טוביה בוז'יקובסקי ושמחה ראתאייזר (רותם), ודו"ח על ההיסטוריה של גטו וארשה, על הקמתו והתארגנותו של אי"ל, ותיאור מפורט של מלחמתו במהלך המרד. הדו"ח התעלם לחלוטין מן הרביזיוניסטים ומבית"ר בגטו ולא אזכר כלל את השתתפות אצ"י במרד. אצ"י גם אינו מופיע בזיכרונותיהם של גראייק, בוז'יקובסקי ורותם. נראה שצוקרמן וברמן, שהיו מודעים היטב לקיומו של אצ"י בגטו ולקרבות שניהלו לוחמיו נגד הגרמנים, החליטו לטשטש ואף למחוק אותו מן ההיסטוריה של המרד. מנקודה זו ואילך, הנראטיב של המרד אשר העניק לאי"ל את התפקיד העיקרי ושלל את החלק שמילא אצ"י, או - במקרה הטוב - הוריד אותו לתפקיד שולי, הפך במשך שנים רבות לנראטיב של המרד המקובל על הכול.

בנוסף, צוקרמן וברמן היו להוטים באותה עת להדגיש כי תנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות, ולא "הבונד", הן שהיוו את עמוד השדרה של אי"ל. הדו"ח על פעולות הוועד הלאומי היהודי (ZKN), שהועבר באותה עת, כלל תביעה לסתור את הטענות שהעלה ה"בונד" ביחס לתפקיד שמילאו חבריו במרד. הוא הכיל את הקטע הבא:

> ...למען האמת יש ברצוננו לנגוע בכמה נקודות. על סמך הידיעות מחוץ לארץ נראה לנו, שה"בונד" בחוץ לארץ מבקש לזקוף את הקרבות בגטו וארשה על חשבונו, ואם לא את כולם - את חלקם המכריע. אנו מודיעים לכם בהחלטיות גמורה, כי אין דבר זה מתאים לאמת. למען האמת ההיסטורית עליכם לעקור אגדה בלתי נכונה ובלתי מוצדקת זו. את המאבק

בגטו וארשה ובגטאות אחרים ובמחנות, יזמו, ארגנו וגם ערכו הארגונים שלנו, ובראש ובראשונה ארגוני הפועלים והסתדרויות הנוער של ארץ ישראל העובדת, החלוץ, דרור ("פרייהייט"), החלוץ הצעיר, הנוער של מפלגת פועלי ציון (צ"ס), השומר הצעיר, פועלי ציון (צ"ס) ופועלי ציון - שמאל. הסתדרויות אלה ערכו וניהלו את הקרבות, נתנו את מספר הלוחמים המכריע והקריבו את קורבן הדם הגדול ביותר.

מפקדו של הארגון היהודי הלוחם היה חברנו הגיבור מרדכי אנילביץ' (רה"נ), מנהיג השומר הצעיר. במפקדה היו לנו ארבעה נציגים, ל"בונד" - אחד. מתוך 22 הפלוגות הלוחמות של הארגון היהודי הלוחם, היו להסתדרויותינו - 18, ל"בונד" - 4. במספר הכללי של הלוחמים לא היה ל"בונד" יותר מ-18%. פלוגות ה"בונד" במסגרת הארגון היהודי הלוחם לחמו באומץ, כשם שלחמו כל הפלוגות, בלי יוצא מן הכלל. אולם לא הם שקבעו את האווירה ועיצבו את אופיים של הקרבות. גם עכשיו עומדים בראש הארגון היהודי הלוחם חברינו. התמיהתנו מאוד הענקת אות ההצטיינות "וירטוטי מיליטארי" (אות ההצטיינות הצבאי הפולני הגבוה ביותר) אך ורק למיכאל קלאפפיש (רה"נ), חבר ה"בונד". החבר קלאפפיש נלחם באומץ, אבל הוא לא היה אלא אחד מבין מאות הלוחמים הגיבורים. אם הכוונה היתה להענקה סמלית של אות הצטיינות לארגון היהודי הלוחם, או לכלל הלוחמים הגיבורים - סבורים אנו, כי מן הראוי היה להעניק את אות ההצטיינות למפקדו של הארגון היהודי הלוחם. מכאיבה אותנו גם העובדה - ואולי טעות היא בידינו - שה"בונד" רכש לו מונופולין בחוץ לארץ בתעמולה בין הסתדרויות הפועלים ובייחוד באנגליה ובארצות הברית, שכבש את ועד הפועלים היהודי באמריקה. האם מפלגות פועלי ציון ימין ושמאל ממשיכות בפעולות ההסברה הדרושה בחוגי הפועלים האלה? תדע נא תנועת העבודה בכל העולם, כי המארגנת של מרד גטו וארשה ומנהיגתו היתה תנועת הפועלים למען ארץ ישראל העובדת וכי מאות לוחמים נאבקו ונפלו כשהם חדורי רעיון זה, שמותם ישמש אחד היסודות לעתיד הסוציאליסטי של ההמונים היהודים בארץ ישראל.[323]

על אף שמחברי המסמך התיימרו לבסס את "האמת ההיסטורית" בנוגע למרד גטו וארשה, תוך התפלמסות עם "תעמולת" ה"בונד", הם העלימו במתכוון את חלקו החשוב של אצ"י במרד, שהיה ידוע להם היטב.

בינואר 1945 שוחררה ורשה על ידי הצבא האדום. ממשלת פולין שהוקמה קודם לכן בחסות סובייטית התמקמה בלובלין (ששוחררה עוד לפני שחרור ורשה), ורדיו לובלין החל לשדר באופן קבוע ביידיש, והביא דרישות שלום מניצולים יהודים בפולין אל קרוביהם בעולם. היו כאלה שהסתגלו במהרה לרוחו של המשטר הקומוניסטי. בפברואר 1945 דיבר אדולף ברמן בשידור היידי של רדיו לובלין, שנקלט בארץ ישראל, על ההתנגדות בגטו ורשה, והוא לא הזכיר את אי"ל, וכמובן לא את אצ"י, כי אם תיאר את ייסודו - ב-1942 - של הגוש האנטי-פשיסטי (שקדם לאי"ל) בגטו ורשה.[324] גוש זה הוקם ביוזמת הקומוניסטים וכלל חברים של המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות, אך לא את ה"בונד". ברמן, עכשיו תחת השלטון הקומוניסטי, מצא לנכון לשים דגש על ארגון זה, על אף שהוא התפרק חודשים רבים לפני מרד גטו ורשה.

ב-19 באפריל 1945 הקדיש **דבר** מאמר ארוך ליום השנה השני למרד גטו ורשה. בהתבסס על ההודעות שנשלחו מוורשה ב-1944 באמצעות המחתרת הפולנית, המאמר תיאר את הקמתו של אי"ל ביולי 1942 על ידי "כל המפלגות הפוליטיות והארגונים החברתיים" בגטו, את מינויו של מרדכי אנילביץ' למפקד ואת מינויו של יצחק צוקרמן לסגנו. בתיאור הלחימה במהלך המרד כלל לא הוזכר חלקו של אצ"י. באותו יום הופיע צוקרמן בשידור היידי של רדיו לובלין וספד ללוחמים שנפלו במרד גטו ורשה ולמפקדם, מרדכי אנילביץ'. ב-21 וב-22 באפריל הודיע רדיו לובלין כי ל-67 יהודים הוענקו עיטורים וצל"שים צבאיים גבוהים על גבורתם במרד גטו ורשה. בראש הרשימה היה מרדכי אנילביץ', והיא לא כללה אף חבר באצ"י.[325]

שלושה חודשים לאחר כניעת גרמניה לבעלות הברית נפגשו מנהיגי התנועה הציונית עם שני חברים בכירים באי"ל. ב-2 באוגוסט התכנסה אספה ציונית בלונדון. היתה זו ההתכנסות הראשונה של מנהיגי הציונים בעולם מאז התקיים הקונגרס הציוני האחרון ערב מלחמת העולם השנייה, באוגוסט 1939. באספה השתתפו כמה מהאישים הבולטים בתנועה הציונית, וביניהם חיים ויצמן, דוד בן-גוריון, סטיבן וייז, אבא הלל סילבר, ומשלחת גדולה מארץ ישראל. משלחת מפולין, שכללה את צוקרמן וברמן, הגיעה ב-4 באוגוסט. הם זכו לקבלת פנים נרגשת מצד נציגי המשלחות. צוקרמן זכה לשבחים והוגדר כמפקד ההתנגדות היהודית בפולין. בהופיעו בישיבה של נציגי "פועלי ציון", בנוכחותו של בן-גוריון, הוא דיבר על מרד גטו ורשה. בן-גוריון, שבירך את צוקרמן, דיבר על "תפקידו

בהיסטוריה של הגולה" והגדיר אותו כ"סמל המרד".[326] צוקרמן נפגש גם עם רבים מן המנהיגים האחרים מארץ ישראל, והם שמעו ממנו את גִרסתו על קורות המרד.

הזדמנות לתקן את תיאור המרד של צוקרמן נוצרה במהלך משפטי פושעי המלחמה בנירנברג. באחד מדיווחיו של המשפט מסר **דבר** כי התובע האמריקני, רב-סרן ואלש, הקריא מהדו"ח של יורגן שטרופ כי "הקבוצה הקרבית היהודית העיקרית נסוגה לכיכר מוראנובסקי ושם הניפה את הדגל היהודי והדגל הפולני".[327] צוקרמן, ברמן וכל ניצולי המרד ידעו כי היתה זו התייחסות לקרב העיקרי במרד גטו וארשה, שבו התעמת אצ"י מול כוחותיו של שטרופ בכיכר מוראנובסקי. כל אלה שמילאו תפקידי הנהגה בתנועה הציונית ידעו היטב כי הנפת הדגל היהודי (כלומר הציוני) לא יכלה להיות יוזמה של אי"ל, אשר כלל בשורותיו את ה"בונד" ואת הקומוניסטים. למרות זאת, בארץ ישראל התעלמו מכך לחלוטין.

1944 ורובה של שנת 1945 היו תקופה של התנגדות חריפה מצד הנהגת הסוכנות היהודית לפעולות הצבאיות של האצ"ל נגד השלטון הבריטי בא"י. האצ"ל, בהנהגת מנחם בגין, הכריז על התקוממות נגד השלטון הבריטי בארץ בפברואר 1944, וכוחותיו החלו לתקוף יעדים צבאיים בריטיים בא"י. סוף 1944 ואביב 1945 היו תקופה של שיתוף פעולה נמרץ בין הסוכנות היהודית שבהנהגת מפא"י לבין השלטונות הבריטיים, שיתוף פעולה שכלל מעצר בכוח של חברי אצ"ל על ידי "ההגנה", הזרוע הצבאית של הסוכנות היהודית, והסגרת לוחמי אצ"ל לידי המשטרה הבריטית. זוהי תקופת ה"סזון" (עונת הציד, בכמה שפות אירופיות), הקרויה כך על שם הציד שנערך של לוחמי אצ"ל. בתקופה כזאת לא היתה ההנהגה הציונית הרשמית מוכנה להעניק אפילו קמצוץ של אשראי ללוחמים הרביזיוניסטים בגטו וארשה.

לא זו בלבד שהיתה התעלמות כללית מחלקם של הרביזיוניסטים במרד גטו וארשה, אלא שפעילותם שם אף נתקלה ביחס של בוז והשמצה. בפברואר 1946 פִּרסמה ההסתדרות הכללית אוסף של מסמכים שהתקבלו מווארשה במהלך שנות המלחמה ונגעו למרד גטו וארשה. עורך הספר היה מלך נוישטט, עסקן בכיר במפא"י. בהקדמה, שנכתבה בדצמבר 1945, כתב נוישטט: "התעודות המתפרסמות בספר הזה מתארות בבהירות את הרקע הציבורי של המאורעות. שרידי היהודים הופיעו אז כגוף אחד, מלוכד ומאוחד. ביהדות פולין זו, על כל מפלגותיה, זרמיה וניגודיה הפנימיים, הוקמה באותה שעה חזית משותפת אשר כל היהודים ליווּהָ באהדה ורחשו לה אמון מלא. ודאי טראגי הדבר, שאחדות זו הוקמה רק בימים כאלה, לאור המוות שריחף על ראש כולם. אבל יש בכך גם משום עדות נעלה למה

שפעם בלבם. בימי מבחן אלה נתלכדו לפעולות ולביצוע כל גווני הקשת החברותית-פוליטית היהודית - מ'אגודת ישראל' ועד לקומוניסטים היהודים."[328]

מבלי להתייחס לאצ"י בשמו, ממשיך נוישטט ומתייחס ל"קבוצות לוחמות אחדות שנקראו בשם קבוצות 'פראיות'. נמנו עִמן אנשים שונים, מהם בעלי הכרה ומהם שביקשו לנצל את האהדה שרווחה לרעיון ההתקוממות המזוינת לתועלתם האישית. הארגון היהודי הלוחם עשה כל אשר היה ביכולתו - הן בדרך ההסברה והן בדרכי לחץ, לחיסול הקבוצות הללו ולהנהגת קרב אחידה. ואמנם היסודות בעלי ההכרה שבקרב הקבוצות הללו הצטרפו לארגון היהודי הלוחם ושיתפו פעולה חברית אמיצה, ואילו יתרם סולקו," הוא כותב. היה זה הראשון מבין ספרים ומאמרים רבים שדנו במרד גטו וארשה והועידו לאצ"י תפקיד זוטר, לפעמים אף שלילי, במרד.

ביוני 1946 הגיעה לארץ ישראל צביה לובטקין, ממנהיגות אי"ל. שנה אחריה עלה גם בעלה, יצחק צוקרמן. בשנים שלאחר מכן הם חזרו וסיפרו פעם אחר פעם את סיפור מרד גטו וארשה. במאי 1947 הופיע צוקרמן בקיבוץ נען. בדיון ארוך שנערך על מרד גטו וארשה, זה מה שהיה לו לומר על אצ"י:

> היה לנו אחר כך עניין עם ארגון ששמו "נקמה". זה היה ארגון רביזיוניסטי בגטו וארשה. אחרי החיסול הראשון, כאשר פנינו לכל התנועות להקים ארגון לוחמים מאוחד, מצאנו גם קומץ של רביזיוניסטים. בניגוד לכל התנועות האחרות, שפעלו בימי המלחמה, הוציאו עיתונים, חינכו דור, ניהלו פעולת מחתרת, לא עשו הרביזיוניסטים כל דבר. ידענו שיש להם עדיין קצת נוער, ופנינו אליהם שיצטרפו אלינו. כדרכם הפרו משמעת. אנחנו בנינו את ראשיתו של הארגון היהודי הלוחם על בסיס תנועתי, על יסוד אנשים שקיבלו את חינוכם בתוך תנועות נוער או בתוך המפלגות היהודיות, ותנועות הנוער או המפלגות היו אחראיות להם. חששנו מפני חדירת סוכנים של הגסטאפו לתוך הארגון היהודי הלוחם. יש לציין ולהדגיש, שבתוך הארגון היהודי הלוחם לא אירעה אף הלשנה אחת, ולא נמצא אף לא מלשין אחד ואף לא בוגד אחד. תחילה לא היו אנשים לרביזיוניסטים, לימים התחילו להרחיב את המסגרת ולקלוט אנשים. לאחר מכן גם התחילו לקנות נשק על דעת עצמם ואף ניסו לקשור קשרים עם הרחוב הארי... יומרתם הניעה אותם לרצות שגם הם ישתלטו על הגטו. השתמשנו נגדם באמצעים של משא ומתן וגם בכוח, והכרענו אותם. מסרנו להם חלק מרחוב מוראנובסקה ואמרנו להם: מכאן לא תצאו, אם אתם רוצים להילחם - הילחמו כאן! ואכן, הקבוצה הזאת נלחמה

בחירוף נפש ב-19 וב-20 באפריל. אך אנשיה לא החזיקו מעמד, וביום השני לקרב יצאו את הגטו.[329]

ההנהגה היהודית בארץ ישראל, ובראשה מפא"י, קיבלה את גִרסת צוקרמן לגבי האירועים בגטו וארשה. תיאורו של צוקרמן את הרביזיוניסטים כ"מְפֵרֵי משמעת" תאם את ההאשמות שהושמעו אותה עת נגד הארגון הצבאי הלאומי, בראשות בגין, שבמאבקו נגד השלטון הבריטי בא"י סירב לקבל את מרותה של ההנהגה הרשמית, שקראה לריסון ולאיפוק. מפא"י, ואחר כך בגלגולה כמפלגת העבודה, היתה בשלטון ב-29 השנים הראשונות לקיומה של ישראל. בתקופה זו הוטבע בזיכרון הקולקטיבי הנראטיב של צוקרמן לגבי מרד גטו וארשה, שעלה בקנה אחד עם האידיאולוגיות הנפוצות של המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות השליטות ועם התיעוב שהן רחשו כלפי הרביזיוניסטים ויורשיהם, תנועת החירות.

כעבור שנים, מארק אדלמן, שהיה נציג הבונד במפקדה של אי"ל ופיקד על כוחות אי"ל בשטח המברשתנים, בשיחה עם עיתונאית פולנית כינה את אנשי אצ"י פשיסטים ו"כנופייה של סבלים, מבריחים וגנבים"*

[* אנקה גרופינסקה, **סחור סחור** (הקיבוץ המאוחד, 2002) עמ' 214-215.]

לדידם של הרביזיוניסטים וחברי בית"ר בארץ ישראל, היה זה בלתי מתקבל על הדעת כי בית"ר הפולנית, תנועת הנוער הציונית הגדולה ביותר בפולין טרום המלחמה, שחבריה קיבלו אינדוקטרינציה ציונית מיליטנטית, כמו גם הכשרה צבאית וצבאית-למחצה, לא לקחו חלק פעיל במרד גטו וארשה. אך היכן הראיות? מנהיגי אצ"י, פאבל פרנקל ולאון רודל, נפלו בקרב. כך גם כל המפקדים הבכירים בארגון. הניצולים המעטים מבין לוחמי אצ"י שהגיעו לישראל לא נשאו בתפקידים חשובים בתנועה הרביזיוניסטית, או שלא היו חברי התנועה, וכתוצאה מכך לא נשמעו קולותיהם.

שני ניצולים רביזיוניסטים מגטו וארשה שזכו להכרה בתנועה היו ד"ר דוד ודובינסקי ואדם הלפרין. הראשון היה בין מנהיגי התנועה הרביזיוניסטית בפולין לפני המלחמה, והשני - סגן מפקד אחד מסניפי בית"ר בוואַרשה לפני המלחמה. שניהם לא לחמו בשורות אצ"י, אך שניהם קיימו מגע עם מנהיגי אצ"י, כולל פאבל פרנקל. ודובינסקי השתתף בשם אצ"י במו"מ עם נציגי אי"ל בניסיונות הכושלים לאחד את שני הארגונים הלוחמים. ב-26 באפריל 1946, בעודו עדיין במחנה עקורים באיטליה ולפני שיצא לארצות הברית, הוא פרסם מאמר ביומון

הרביזיוניסטים בא"י, **המשקיף**, תחת הכותרת, "מרד גטו וארשה", ובו תיאר את קיומם של שני הארגונים הלוחמים בגטו, אצ"י ואי"ל, וכמה מן ההתנגשויות עם הכוחות הגרמניים במהלך המרד.[330] הלפרין ניצל מגטו וארשה, והגיע ארצה ב-1946 כ"עולה בלתי חוקי". זיכרונותיו, **חלקה של בית"ר במרד גטו וארשה**, פורסמו כחלק מחוברת שהוצאה ב-1946 על ידי שלטון בית"ר בתל אביב תחת הכותרת "האמת על מרד גטו וארשה", שכללה גם פרק בשם "תשובה למסלפים - היסטוריה שנעשתה, אך טרם נכתבה".[331] השפעתם של פרסומים אלה על הציבור הרחב היתה שולית, לכל היותר. באותה עת היתה התנועה הרביזיוניסטית שרויה בצל המאבק המחתרתי של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל. תפוצתו של **המשקיף** היתה אלפים ספורים, ורוב מרצם של חברי בית"ר בארץ הופנה לתמיכה באצ"ל. בגין, שהיה נציב בית"ר בפולין לפני המלחמה, ואולי ניתן היה לצפות ממנו שיוביל מערכה להכרה בחלקו של אצ"י במרד גטו וארשה, היה עתה מפקד האצ"ל והתמסר כל כולו למשימה כבירה זו. התנועות הקיבוציות, הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי, שחבריהן מילאו תפקיד מוביל באי"ל, הקימו מוזיאונים ומכוני מחקר והוציאו פרסומים שהוקדשו להתנגדות יהודית במהלך השואה. ב-1949 נוסדו בקיבוץ לוחמי הגטאות, שהוקם על ידי לוחמי מחתרת לשעבר מאירופה, ובהם יצחק צוקרמן וצביה לובטקין, המוזיאון והארכיון של בית לוחמי הגטאות, במטרה לספר את סיפורה של ההתנגדות היהודית באירופה הכבושה בידי גרמניה הנאצית. 14 שנים לאחר מכן נוסד על ידי חברי "השומר הצעיר" המרכז למחקר וללימודי השואה ע"ש מרדכי אנילביץ', שהחל להוציא כתב עת מחקרי דו-שנתי בשם **ילקוט מורשת**. מוסדות אלה נהנו מתמיכת ממשלת ישראל ותמיכת התנועות הקיבוציות שהקימו אותם. הם, יחד עם פרסום כמה ספרים של לוחמי אי"ל שעלו לישראל, סייעו לקדם ולהפיץ נראטיב של מרד גטו וארשה שכמעט לא הותיר מקום בתוכו לאצ"י. לתנועת החירות בראשות בגין, שתפסה את מקומה של התנועה הרביזיוניסטית, לא היו המשאבים לייסד מוסד מחקר שווה ערך, שאולי היה יכול ליצור איזון כלשהו מול הגִרסה שהפכה במהירות לסיפור מרד גטו וארשה המקובל על הכול. נראה גם שהנושא לא עמד במקום גבוה בסדר העדיפויות הפוליטי של בגין.[332]

המחקר המקיף הראשון על מרד גטו וארשה פורסם על ידי בער מארק בוואַרשה. מארק מונה למנהל המכון ההיסטורי היהודי בוואַרשה ב-1949. הוא בילה את שנות המלחמה בברית המועצות, ושב לפולין אחרי המלחמה. עם שובו החל לחקור את מרד גטו וארשה, ופִרסם ספרים אחדים על הנושא ביידיש ובפולנית.[333]

בפולין היתה לו גישה לניצולי גטו וארשה, וכן לכמה ארכיונים פולניים שהכילו מסמכים מאותה תקופה. בספריו, שהיו הראשונים שהוקדשו לחקר המרד, הוא שם דגש כמעט שווה על תפקידם של אי"ל ושל אצ"י במרד, ונקב בשמותיהם של מפקדים ולוחמים בשני הארגונים. כצפוי, בהתחשב בעובדה שהספר הוצא בפולין הקומוניסטית, משקל רב ובלתי פרופורציונלי ניתן על ידיו להשתתפותם של הקומוניסטים במרד.

פרסומיו של מארק לא גרמו להערכה מחודשת של הגִרסה המקובלת על אודות מרד גטו וארשה, אך שירתו כמקור חשוב לספרו של חיים לזר, **מצדה של וארשה,** שפורסם בישראל ב-1963, [334] ובו הוכיח לזר את תפקידו החשוב של אצ"י במרד. לזר, שהיה חבר המחתרת היהודית בגטו וילנה, ועזב את גטו וילנה כדי להילחם כפרטיזן נגד הגרמנים ביערות רוסיה הלבנה, עלה ארצה לאחר המלחמה. הוא היה חבר בית"ר בווילנה והמשיך בקשרים עם התנועה הרביזיוניסטית בישראל. הוא חש הכרח לעשות צדק עם לוחמי אצ"י, שרבים מהם היו, כמוהו, חברי בית"ר. בהקדמה לספרו כתב לזר:

> ...וספר זה הבא לספר על מעשי התנועה הלאומית מיסודו של זאב ז'בוטינסקי, מוטב היה אלמלא בא לעולם, משמע, אלמלא היה צורך בו.
>
> אך מה לעשות ועליו להוכיח על ידי עדויות ומסמכים שכמעט כל מה שנכתב עד כה והרי נכתב למאות ולאלפים בספרים ובמאמרים - על ההתנגדות של יהודי וארשה, הוא או מעשה סילוף זדוני של מחפשי גדולה לעצמם, תוך העלמת האחרים, או מעשה שוגג מחוסר ידיעה ומתוך יחס של אמון ל'עדים' החיים שהביאו עמם את הסיפורים והגִרסה שלהם, שלהם המצומצמת, המצמצמת, מצמצמת אחרים כמובן ולא מצניעה עצמה.
>
> עשרים שנה עברו מאז מרד גטו וארשה, שהפך להיות לאות ולסמל מרכזי אף כי גם בגטאות אחרים היו מעשי מרד, נקם והתנגדות. ולאחר עשרים שנה נתגבשה תמונה בעיני ההמונים כפי שצוירה על ידי צד מסוים, וכאשר מדובר וכאשר נערכות אזכרות למרד גטו וארשה ולמחתרת היהודית בווארשה, הכוונה היא "כמובן" לזה הידוע כמרד "ההסתדרות היהודית הלוחמת" בראשי תיבות פולניות ZOB (ז'ידובסקה אורגניזציה בויובה), בראשות מפלגות השמאל הציוניות ותוך שיתוף עם מרכז ציוני וה"בונד". והעיקר: תוך כדי העלמה מכוונת ועיקשת של מחתרת אחרת, זו של ZZW (ז'ידובסקי זביונזק וויסקובי), ארגון צבאי יהודי, מיסודה של בית"ר וארגונים אחרים מבית התנועה הז'בוטינסקאית. ואני מדגיש: מחתרת לוחמת אחרת,

ואיני אומר שנייה, אם כי למען האמת כפי שהיא תתברר כאן על פי עדויות ומסמכים, חייב הייתי לאמור וחייב יהיה לומר כל היסטוריון ללא משוא פנים: מחתרת יהודית לוחמת ראשונה: ראשונה להתארגנות, ראשונה לאזהרה, ראשונה לאימון והצטיידות וראשונה לפעולות...[335]

לזר לא היה היחיד שהיה משוכנע כי תפקיד אצ"י הוזנח והועלם. ב-1963, השנה שבה פורסם ספרו של לזר, פרסמה רחל אורבך, עובדת מוסד יד ושם, ניצולת גטו וארשה, שעבדה יחד עם עמנואל רינגלבלום, רושם קורות גטו וארשה, את ספרה, **מרד גטו וארשה,** ובו כתבה:

פרשה לחוד, שלמרבה הצער טרם נחקרה כל עיקר, היא קיומו של ארגון קרבי מקביל, שבחלק מן המקורות נקרא שמו ז'.ז.ו. (ז'ידובסקי זביונזק ויסקובי - איגוד צבאי יהודי) ובמקורות אחרים: "ז'ידובסקה אורגניזציה ויסקובה" (ארגון צבאי יהודי). בדינים וחשבונות של הגנרל שטרופ אנו מוצאים את הביטוי "יחידות קרביות" וגם הביטוי "הארגון הצבאי". הארגון הזה הוקם בידי ארגון הנוער הרביזיוניסטי בית"ר, אלא שלפי מקורות מסוימים השתייכו אליו לא רק רביזיוניסטים, כי אם גם בלתי מפלגתיים, אנשים ממפלגות אחרות ואפילו קומוניסטים, מאלה שגרו בשטח ריכוזם של אנשי האיגוד הצבאי. בין הארגון היהודי הלוחם לבין האיגוד הצבאי היהודי נתגלעו סכסוכים. הארגון היהודי הלוחם סירב להכיר בקיומו של כוח שני, שיחד עמו החל לבצע "אכסים" (פעולות הפקעת רכוש) ופעולות אחרות. בין שני הצדדים התנהלו גם דיונים על איחוד ואולם המשא מתן לא נשא פרי, מחוץ להסכם על קביעת תחום מיוחד בגטו [המרכזי] לאיגוד הרביזיוניסטי - כיכר מוראנוב וסביבתה הקרובה. בתחום זה בנה אותו איגוד את הבונקרים שלו ואת קניו המבוצרים וכן את המוצאים אל העבר הארי. בניגוד לארגון היהודי הלוחם נמצאו בשורות האיגוד הצבאי היהודי אנשי צבא מומחים, קצינים לשעבר בצבא הפולני. כן היה לו לאיגוד זה נשק. ברשותו היתה אפילו מכונת ירייה. ובכך מסתברת יעילות פעולותיו הקרביות בימי המרד הראשונים.[336]

שנתיים לאחר מכן כתב יוסף קרמיש, שהיה אז ראש ארכיון "יד ושם", בהקדמתו ל**המרי והמרד בגטו וארשה**, אוסף מסמכים הנוגעים למרד גטו וארשה:

בכל הנוגע למהלך המרד גופו ולהכנות הממשיות לקראתו אין לדאבוננו במקורות היהודיים והפולניים משום מיצוי מספיק. אין הם מקיפים את כל האספקטים של המרד. כמה וכמה נקודות, שהבהרתן היתה מוסיפה רבות לחקר מרד הגטו, לא נדונו אלא בקווים כלליים בלבד... אפילו קרב שני הימים (27 ו-28 באפריל) של יחידה קרבית מזוינת כהלכה, שמנתה 120 לוחמים, לא בא כלל על ביטויו במקורות היהודיים. גם קרבות ארבעת הימים בכיכר מוראנוב (קרב כבד התחולל ביום הרביעי למרד, ב-22 באפריל, בעת שהגרמנים כבשו את הדגלים, היהודי והפולני) תוארו במקורות היהודיים תיאור מועט ביותר... את החסר בתיעוד היהודי והפולני של קורות המרד יש להשלים בהכרח במקורות גרמניים, שנכתבו בידי האויב עצמו. כחשובות בין התעודות הגרמניות לחקירת המרד בגטו יש לראות את הדו"חות של ס.ס בריגאדהפירהר וגנרל מאיור של המשטרה יורגן שטרופ, שנכתבו בעת המאורעות עצמם ונתפרסמו לראשונה על ידי התובע האמריקני בימי המשפט הבינלאומי בנירנברג (קובץ הדו"חות נרשם ב-13 בדצמבר 1945 בסימן PS-1061, מסמך 275 מתוך המסמכים שהגישה התביעה האמריקנית לבית הדין, US-275)... נציין רק, שבלעדי הדו"חות האלה היו פחותות בהרבה ידיעותינו על משך המרד והכנתו, על היקפו ואופיו, על ציודו, נשקו וכוח האש שלו, על ההתנגדות, קשיות העורף ועל הגבורה הנפלאה של המורדים.

[337]

יוסף קרמיש, היסטוריון בעל מוניטין, הצביע בצורה ברורה על החסר בנראטיב של מרד גטו וארשה כפי שהיה מקובל באותה עת, יותר מעשרים שנה אחרי המרד, והִפנה את החוקרים למקורות שמהם ניתן להשלים את הידע על המרד ולמקם את אצ"י במקומו הראוי בנראטיב. אפשר היה לצפות שדבריו, והספרים של מארק, לזר ואורבך, יביאו לתיקון הגרסה כפי שגובשה על ידי צוקרמן. אך זה לא קרה.

בחוגים אקדמיים לגלגו על ספרו של לזר, משום שלא סיפק תיעוד נאות לאירועים כפי שתוארו על ידיו. הביסוס האקדמי לגִרסתו של צוקרמן סופק על ידי ישראל גוטמן, פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים, בעצמו לוחם בשורות אי"ל בגטו וארשה, וחבר "השומר הצעיר", בספרו שפורסם בשנת 1977.[338] כמחציתו של ספר זה מוקדש למחתרת בגטו, ההכנות למרד והמרד עצמו. הוא נחשב בדרך כלל כמחקר ההיסטורי הסמכותי ביותר לגבי המרד. סיפור ההיסטוריה של המרד אצל גוטמן מעניק לאי"ל את התפקיד המרכזי. גוטמן אמנם אינו מתעלם

מאצ"י, אך מותיר אותו בשוליים, ובאופן זה מעניק אמינות אקדמית לנראטיב המקובל על המרד. באופן ספציפי, הוא חולק על הנקודות הבאות המופיעות בספריהם של מארק ולזר: משך "קרב הדגלים" בכיכר מוראנובסקי, וחידוש הלחימה שם ב-27 וב-28 באפריל, וכן הוא מתעלם מקיומן ולחימתן של יחידות לוחמות של אצ"י באזורי בתי המלאכה של יצרני המברשות וטבנס-שולץ.

על הקרב בכיכר מוראנובסקי, הקרב המרכזי במרד, כותב גוטמן: "מחברים אחדים מוסרים, כי באותו יום, 20 באפריל, היה קרב קשה בכיכר מוראנוב, שנסתיים בחיסול הכוח העיקרי של ז'.ז.ו. (אצ"י). איננו יודעים בוודאות אם הקרב הזה היה אמנם ביום השני, או שהיה זה ביום השלישי של המערכה" (גוטמן, שם, עמ' 389). לאחר מכן, הוא כותב, "קבוצה של אנשי אצ"י עזבה את הגטו דרך המנהרה". בהתאם לתיאור זה, הוא אינו מזכיר כלל את הקרב המחודש נגד הכוחות הגרמניים שניהל אצ"י בכיכר מוראנובסקי ב-27 וב-28 באפריל. את הקרב של כוחות אצ"י נגד כוחות גרמניים ברחוב מוראנובסקה 6, ב-27 באפריל, גוטמן כלל לא מזכיר.

תיאורו הפחית אף מגִרסתו של צוקרמן, שלפיה אצ"י לחם בכיכר מוראנובסקי במשך יומיים ואז נטש את הגטו.[339] אולם מן הדו"חות המבצעיים היומיים של שטרופ עולה באופן ברור כי הלחימה נגד כוחות אצ"י בכיכר מוראנובסקי, שהחלה בשעות אחר הצהריים של 19 באפריל 1943, נמשכה במרוצת שלושת הימים הבאים, עד 22 באפריל, ובהם ניסו כוחות שטרופ, על פי פקודותיו של הימלר, לסלק את הדגלים שהניף אצ"י על הבניין ברחוב מוראנובסקה מס' 17. ב-22 באפריל דיווח שטרופ כי אונטרשטורמפיהרר-ס.ס (סג"מ) האנס דמקה נהרג בלחימה שם אותו יום.[340] באשר לחידוש הלחימה בין לוחמי אצ"י לבין כוחות גרמניים בכיכר מוראנובסקי ב-27 וב-28 באפריל, הדו"ח המבצעי של שטרופ מ-28 באפריל כולל את הדיווח הבא: "המשכנו לתקוף את קִנו של הארגון הצבאי היהודי (das Nest der Juedischen militaerischen Organization), הממוקם בגבול הגטו... גם היום נתקלנו בהתנגדות חזקה מאוד בכמה מקומות ושברנו אותה. מיום ליום מתברר כי עתה אנו נלחמים בטרוריסטים ובפעילים האמיתיים, משום שהפעולה מצריכה יותר זמן מן הצפוי."

אין כל ספק כי לוחמי אצ"י לחמו באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות ובאזור בתי המלאכה טבנס-שולץ. נוכחותם שם נתמכת ומאושרת בעדותם של עדי ראייה אחדים, ובהם חברי אי"ל.[341] אך למרות זאת, טוען גוטמן כי פעילות אצ"י במשך המרד התקיימה אך ורק בכיכר מוראנובסקי.

חלקו השלישי של ספרו של גוטמן, הסוקר את התקופה שבין אמצע ספטמבר 1942 עד תום המרד, מקדיש הרבה יותר מקום לפעילויות אי"ל מאשר לאצ"י. המסקנה הבלתי נמנעת מספרו של גוטמן היא כי חלקו של אצ"י במרד, אף שלא היה זניח, היה משני.

מאז פרסום הספר יצאו שני ספרים נוספים על ידי לוחמי אצ"י. **השורד**, מאת ג'ק אייזנר,[342] ו**בכלוב** מאת דוד לנדאו.[343] אייזנר הצטרף לאצ"י זמן קצר לפני פרוץ המרד, ואילו לנדאו, איש בית"ר, היה באצ"י חודשים רבים לפני פרוץ המרד. שניהם השתתפו בלחימה בכיכר מוראנובסקי, וסיפוריהם, אף שנכתבו שנים רבות לאחר ההתרחשויות, נוטים לאשר את התפקיד המרכזי של אצ"י במרד גטו וארשה. אולם התיעוד החשוב ביותר בנוגע למרד הפך לנחלת הציבור כבר לפני שישים שנה, זמן קצר לאחר תום המלחמה. יורגן שטרופ, גנרל הס.ס שדיכא את המרד, שלח דו"חות מבצעיים יומיים לממונה עליו, מפקד כוחות המשטרה ב"גנרלגוברנמנט", פרידריך קרוגר, והציג דו"ח מסכם בכנס קציני הס.ס בקראקוב בראשותו של קרוגר, ב-18 במאי 1943.[344] הם מאשרים את תפקידו המרכזי של אצ"י במרד. ואף על פי כן, הראיות שלכאורה היו כה ברורות בדו"חותיו של שטרופ, התקבלו בהתעלמות מצד מקדמי הנראטיב המקובל. ובשנים שחלפו מאז פרסום ספריהם של אייזנר ולנדאו לא נערכה בחינה מחודשת של הגִרסה המקובלת על אודות המרד.

היריבות עד כדי מלחמת אחים שאפיינה את היחסים בין התנועות הציוניות-סוציאליסטיות לבין התנועה הציונית-רביזיוניסטית של ז'בוטינסקי מאז רצח חיים ארלוזורוב בתל אביב ב-1933, הטביעה את חותמה אפילו בגטו וארשה. היא שמנעה מאי"ל ומאצ"י להתאחד, והובילה לניסיונן של המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות לתבוע לעצמן את תפקיד המנהיגים והמארגנים של ההתנגדות לגרמנים, ולהעלים את חלקו של אצ"י בלחימה נגד הגרמנים. משימה זו היתה קלה יחסית לביצוע עקב העובדה שמפקדי אצ"י, פרנקל ורודל, כמו גם כמעט כל החברים המובילים באצ"י, נפלו בלחימה. לוחמי אצ"י המעטים ששרדו היו אלמונים ולא יכלו להשמיע את קולם. צוקרמן ואדולף ברמן, שהיו מוכרים היטב להנהגה הציונית בארץ ישראל, חזרו וסיפרו את גִרסתם על מרד וארשה, גִרסה שכמעט לא הותירה מקום ללוחמי אצ"י. גִרסה זו אומצה בהתלהבות על ידי ההנהגה הפוליטית של היישוב היהודי בארץ ישראל לאחר המלחמה, גם אם מנהיגי הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי תבעו לחבריהם את המנהיגות של המרד. השלטון ביישוב בארץ ישראל היה בידי המפלגות הציוניות-סוציאליסטיות, ולאחר מכן בידי מפא"י ויורשתה, מפלגת העבודה, ב-29 השנים הראשונות למדינת ישראל שבהן

היתה מפלגה זו בשלטון. במהלכן של שנים אלה הפך מרדכי אנילביץ' לאגדה ולוחמי אי"ל הונצחו בספרי לימוד, בטקסי אזכרה שנתיים ובשמותיהם של רחובות בישראל. למעשה, סיפור הגבורה היהודית בגטו וארשה הפך בסיס למניפולציה פוליטית מוצלחת.

ההיסטוריונים שחקרו את המרד לא הצליחו לתקן את המעוות ולספר את הסיפור האמיתי. קולו של בער מארק מווארשה בקושי נשמע בישראל, ואילו ספרו של חיים לזר נתקל כאמור בלגלוג ונטען כי אינו מהווה עבודה של היסטוריון רציני. גוטמן, היסטוריון רב מוניטין, התעמת עם היבטים אחדים בספריהם של מארק ולזר, ותרם לחיזוק גִרסתו של צוקרמן לגבי המרד. הסתבר שהחשש של רינגלבלום שעקבות לוחמי בית"ר במרד יימחקו היה מוצדק.

מרד גטו וארשה אינו המקרה היחיד בהיסטוריה המודרנית שבו מהלך האירועים האמיתי סולף והועלם, בשל שיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים. עם חתימתו של ספר זה חלפו כבר יותר מ-65 שנים מאז המרד, ורק עתה מורם המסך כדי לגלות מה באמת קרה באותם ימים של ייאוש וגבורה בגטו וארשה. הרומאים אמרו veritas vincit - האמת מנצחת.

מקורות

ספרים

אורבך, רחל, **מרד גטו וארשה**, מנורה, תל אביב 1963.

אלדד (שייב), ישראל, **מעשר ראשון**, המתמיד, תל אביב 1950.

ארד, יצחק, **וילנה היהודית במאבק ובכיליון**, יד ושם, ירושלים 1976.

בוז'יקובסקי, טוביה, **בין קירות נופלים**, הקיבוץ המאוחד 1964.

גוטמן, ישראל, **יהודי וארשה 1943-1939, גטו, מחתרת, מרד**, יד ושם, ירושלים 1976.

גוטמן, ישראל, **עמנואל רינגלבלום - האדם וההסטוריון**, יד ושם, ירושלים 2006.

גרוסמן, חייקה, **אנשי המחתרת**, הקיבוץ הארצי, מרחביה 1965.

גרייק, שלום-סטפאן, **שלושה ימי קרב**, מערכות, תל אביב 1972.

ואלבסקי, רישרד, **יורק**, הקיבוץ הארצי, מרחביה 1976.

זיידמן, הלל, **יומן גטו ווארשה**, די אידישע וואך, ניו יורק 1957.

טננבאום-תמרוף, מרדכי, **דפים מן הדליקה**, יד ושם, ירושלים 1987.

טורקוב, יונאס, **אין קאמף פארען לעבען**, צנטראל פרבנד פון פוילישע אידען אין ארגנטינע, בואנוס אירעס 1948.

טורקוב, יונאס, **אזוי איז עס גווען - חורבן ווארשע**, צנטראל פרבאנד פון פוילישע אידען אין ארגנטינע, בואנוס אירעס 1949.

ילין-מור, נתן, **שנות בטרם**, כינרת, תל אביב 1990.

כרמי, אהרן ופרימר חיים, **מן הדליקה ההיא**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1961.

לוין, אברהם, **מפנקסו של המורה מיהודיה**, הקיבוץ המאוחד 1969.

לובטקין, צביה, **בימי כיליון ומרד**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1979.

לזר-ליטאי, חיים, **מצדה של וארשה**, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1963.

לזר, חיים, **חורבן ומרד**, מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1988.

לפידות, יהודה, **לידתה של מחתרת**, ברית חיילי אצ"ל, תל אביב 2001.

מארק, בער, **חורוועס דרצילען**, לודז' 1947.

מארק, בער, **צום צענטן יארטאג פון אופשטאנד איו ווארשעווער געטא**, יידיש בוך, ווארשע 1953.

מארק, בער, **דער אויפשטאנד אין ווארשווער געטא**, ווארשע 1955.

מאיברג, אריה, **האחרונים**, ספרית פועלים, תל אביב 1958.

ניישטט, מלך, **חורבן ומרד של יהודי וארשה, דפי עדויות ואזכרות**, הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית, ועדת הגולה, תל אביב 1947.

ניב, דוד, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, חלק ב', מוסד קלויזנר, תל אביב 1965.

ספר בית"ר, קורות ומקורות, כרך 2 חלק 2, חיים בן-ירוחם, הוועד להוצאת ספר בית"ר, ירושלים-תל אביב 1975.

ספר דרור, הסתדרות עולמית "דרור-החלוץ הצעיר", הקיבוץ המאוחד 1947.

ספר השומר הצעיר, כרך 1 1913-1945, ספרית פועלים, מרחביה 1956.

פוטרמילך, יעקב, **באש ובשלג**, בית לוחמי הגטאות 1981.

פורת, דינה, **הנהגה במלכוד**, עם עובד, תל אביב 1986.

פורת, דינה, **מעבר לגשמי**, עם עובד, תל אביב 2000.

צוקרמן, יצחק, **בגטו ובמרד**, בית לוחמי הגטאות 1985.

צוקרמן, יצחק (אנטק), **שבע השנים ההן 1939-1946**, בית לוחמי הגטאות 1990.

קורצ'ק, ריזל, **להבות בעפר**, ספרות הפועלים, מרחביה 1965.

קליין, דוד, **מיטן מאלך המוות אונטרן ארם**, הוצאת י"ל פרץ, תל אביב 1968.

קרמיש, יוסף, **מרד גטו וארשה בעיני האויב, הדו"חות של יורגן שטרופ**, יד ושם, ירושלים 1966.

רביב, יצחק (אייזיק), **קשת בענן**, המרכז למורשת ירושלים, 2001.

רזניק, ניסן, **ניצנים מעפר**, יד ושם, ירושלים 2003.

שילנסקי, דב, **חשכה לאור היום**, יד ושם, ירושלים 2006.

שפילמן, אנשל, **אנשל - אדם ולוחם**, הוצאת יאיר, תל אביב 1995.

Adler, Stanislaw, In the Warsaw Ghetto, 1940-1943, Yad Vashem, Jerusalem 1982.

Ainsztein, Reuben, The Warsaw Ghetto Revolt, Holocaust Library, New York, 1979.

Ainzstein, Reuben, Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe, Paul Elek London, 1974.

Apfelbaum, Marian, Retour sur le Ghetto de Varsovie, Editions Odile Jacob, Paris 2002.

Bartoszewski, Wladislaw and Lewin, Zofia (eds.), Righteous Among the Nations, Earlscourt Publications, London 1969.

Begin, Menahem, White Nights, Futura Publications Limited, 1978.

Czerniakow, Adam, The Warsaw Diary of Adam Czerniakow, edited by Raul Hilberg, Stanislaw Staron and Josef Kermisz, Stein and Day, New York, 1979.

Edelman, Marek, The Ghetto Fights, American Representation of the General Jewish Workers' Union of Poland, New York 1946.

Eisner, Jack, The Survivor, Willars Morrow & Co., New York 1980.

Engelkind, Barbara and Leociak, Jacek, Getto Warszawskie Przewodnik Po Nieistniejacym Miescie, IFiS PAN Warszawa, 2001.

Friedman, Philip, Martyrs and Fighters, Lancer Books, New York, 1954.

Goldstein, Bernard, Five Years in the Warsaw Ghetto, Doubleday and Company, New York 1961.

Gutman, Israel, Resistance, the Warsaw Ghetto Uprising, Houghton Mifflin Company, Boston-New York, 1994.

Gutman, Israel and Krakowski, Shmuel, Unequal Victims. Poles and Jews during World War Two. Holocaust Library, New York, 1986.

Kaczynska, Alicja, Obok Piekla, Marpress, Gdansk 1993.

Kaplan, Chaim, The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan, Collier Books, New York 1973.

Kermish, Joseph (ed.), To Live with Honor, and to Die with Honor! Selected Documents from the Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S" (Oneg Shabat), Yad Vashem: Jerusalem 1986.

Kulski, Julian Engeniusz, Dying, We Live, Rinehart and Winston, New York 1979.

Kunert, Andrzej (ed.), Polacy-Zydzi 1939-1945, Warsaw 2001.

Kurzman, Dan, The Bravest Battle: The Twenty-eight Days of the Warsaw Ghetto Uprising, G.P.Putnam's Sons, New York 1976.

Landau, David J., Caged - The Landau Manuscript, Australia 1999.

MacLean, French L., The Ghetto Men, The SS Destruction of the Jewish Warsaw Ghetto - April-May 1943, Schiffer Military History, Atglen, PA 2001.

Mark, Ber, Walka in zaglada warszawkiego getta, Warsaw 1959.

Mark, Ber, Powstanie w getcie warszawskim. Czesc druga, Dokumenty i materialy (The Revolt of the Warsaw Ghetto, also second part: Documents and materials), Warsaw 1963.

Mark, Ber, Uprising in the Warsaw Ghetto, Schocken Books, New York, 1975.

Mazor, Michel, La Cite Engloutie, Paris 1955.

Meed, Vladka, On Both Sides Of The Wall, Beit Lohamei Hagetaot, 1972.

Moczarski, Kazmierz, Gespraeche mit dem Henker, Droste Verlag Dusseldorf 1978, also Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 1982.

Ringelblum, Emanuel, "Oneg Shabat", Selected Documents, Yad Vashem, Jerusalem 1987.

Rotem, Simha (Kazik), Memoirs of a Warsaw ghetto fighter, Yale University Press, 1994.

Scheffler, Wolfgang and Grabnitz, Helge, Der Ghetto-Aufstand Warschau 1943, Goldman Verlag, Munich, 1993.

Schechtman, Joseph, The Jabotinsky Story, Fighter and Prophet, Thomas Yoseloff, New York, 1961.

Shulman, Abraham, The Case of Hotel Polski, Holocaust Library, New York, 1982.

Stroop, Juergen, The Report of Jurgen Stroop, Jewish Historical Institute, Warsaw 1958.

Stroop, Juergen, The Stroop Report: The Jewish Quarter in Warsaw is no more!, Pantheon Books, New York, 1979.

Wdowinski, David, And We Are Not Saved, Philosophical Library 1963.

Weinbaum, Laurence, A Marriage of Convenience, Columbia U. Press 1993.

Wood, Thomas A. and Jankowski, Stanislaus M., The Man who Tried to Stop the Holocaust, John Wylie & Sons, New York 1994.

Wulf, Joseph, Vom Leben, Kampf, und Tod im Ghetto Warschau, Bonn 1958.

Wulf, Joseph, Das Dritte Reich und seine Vollstrecker, Arani Verlags gmbh, Berlin 1961.

מאמרים

אחימאיר, אב"א, כך כותבים היסטוריה, **המשקיף** 5.12.1946.

בן-אריה, כתריאל, פוליטיקה ומרד גטו וארשה, **דפים לחקר השואה**, כרך 12, 1955.

ילין, דינה, התנועה הרוויזיוניסטית ובית"ר בהנהגה ובמרד בגטאות וארשה, לודז', וילנה וקובנה, תזה לתואר מ"א, אוניברסיטת תל אביב 1983.

לסקר, פרץ, הארגון הצבאי היהודי הרים ראשון את נס המרד בווארשה, **חרות** 24.4.1962.

קורנגולד, שמחה, עדות ביד ושם. O33/1566.

רולירד, הנריק, עדות ביד ושם. O3/3068.

שלטון בית"ר בארץ ישראל, מחלקת ההסברה, האמת על מרד גטו וארשה, 1946.

Berman, A. Oruchu oporu w getscje Warszawskiem (Refleksje), Biultyn ZIH, Warsaw 1959.

Goldman, Baruch, 75 dni w plonancym getsie warszawskim, ZIH Bulletin 42, 1962.

Jaworski, Michal, Plac Muranowski 7, ZIH Bulletin 1974.

Libionka, Dariusz and Weinbaum, Laurence, Deconstructing Memory and History: the Jewish Military Union (ZZW) and the Warsaw Ghetto Uprising, Jewish Political Studies Review 18: 1-2 (Spring 2006).

Smakowski, Jakub, Diaries and Reminiscences of Jakub Smakowski, ZIH Bulletin No. 2/94, 1975.

Stroop, Jurgen, Protocol of his trial, Bleter far Geshichte, ZIH Bulletin 6:1-2 (April 1953), 1:3-4 (1948), 3:1-2 (1950).

ראיונות

יוסף גרינבלט, מכון ז'בוטינסקי וד 213/1.

שושנה רוזנצוויג (קוסובר), מכון ז'בוטינסקי וד 263/1.

יוטה הרטמן, מכון ז'בוטינסקי וד 277/1.

ריאיון המחבר עם מארק אדלמן בווארשה ב-23.11.2005.

נספח

דו"ח ויסבאדן

סמוך לסיום מלחמת העולם השנייה נעצר יורגן שטרופ בגרמניה המערבית על ידי כוחות צבא ארצות הברית, והצטווה לכתוב דו"ח בנוגע לפעולותיו בגטו וארשה. תאריך הדו"ח הוא 1 במאי 1946.

להלן חלק מן הדו"ח הנוגע למרד גטו וארשה:

"בגטו וארשה, שהיה מוקף בחומה חיצונית, היה מספר רב של מפעלים צבאיים, שכל אחד מהם היה מוקף בחומה פנימית. מפעלים אלה נוהלו על ידי צוותים גרמניים מקצועיים, שהיו תחת הפיקוח (הצבאי) של הצבא הגרמני. בתי החרושת הללו ייצרו כל פריט אפשרי בציוד הצבאי הגרמני, אספקה ומדים, והכילו מחסנים עצומים, ובהם מחסנים של חומרי נפץ לחומרים לייצור תחמושת. פועלי הגטו קיבלו כרטיסי עבודה שאִפשרו להם להתגורר בגטו ולקבל מנות מזון. אולם מאוחר יותר התברר כי לא כל נושאי כרטיסי העבודה אכן הלכו לעבוד. רבים מהם מצאו מחבוא בגטו וחיו בתנאים טובים; זאת משום שניתן היה להשיג כמעט הכול תמורת כסף - החל מקמח מסוג משובח ועד גרבי נשים ממשי. כל השוק השחור של וארשה קיבל כל הזמן אספקה מן הגטו.

"העובדה שרבות מתעלות הביוב עברו מתחת לאזור הגטו אל הנהר ויסטולה הִקשתה מאוד על סגירה מוחלטת של הגטו, משום שבאמצעות הביבים הללו קוים הקשר עם חלקים אחרים של העיר.

"בסתיו 1942 הורו השלטונות הגרמניים לאוכלוסייה לבנות מקלטים מפני הפצצות אוויריות. התושבים השתמשו במרתפים למטרה זו, אך בה בעת הם חפרו מחבואים סודיים מתחת למרתפים. למחבואים אלה צורפה מערכת של מעברים מבית לבית, שעברה מתחת לרחובות, ובאופן זה נוצרה רשת תקשורת נרחבת שהוסתרה מידיעת שלטונות הפיקוח הגרמניים. מחבואים אלה חוזקו וצוידו בחדרי שינה, בתי שימוש וחדרי רחצה. כדי להשתחרר מן התלות במערכת החשמל העירונית, בעלי המחבואים התקינו גנרטורים משלהם, שבחלק מן המקרים הופעלו באופן ידני. כפי שהתברר מאוחר יותר, מנהיגי המחתרת השתתפו בתכנון מחבואים אלה מתוך מחשבה על יצירת תקשורת בעתיד. מלאֵי מזון גדולים, שדי היה בהם

להספיק לשישה עד שמונה חודשים, אוחסנו במחבואים - אלפי ביצים, קופסאות בשר (שחלקן יוצרו בגרמניה), שקי קמח לבן וקטניות מיובשות. חלק מן המחבואים, במיוחד אלה שנבנו מבטון, הוסבו לעמדות מבוצרות. פצצות מתוצרת בית, צינורות ממולאים במטעני נפץ ובקבוקי מולוטוב (בקבוקי תבערה) יוצרו בכמויות עצומות. מאוחר יותר נעשה שימוש במדים גרמניים: את אלה קל היה להשיג, משום שהם יוצרו בכמויות גדולות בגטו עצמו.

"אנחנו לא ידענו על כך מאומה, עד שהחל בפועל המבצע בגטו. לדעתי, ההתקוממות בגטו וארשה תוכננה בין חומות הגטו עצמו. עדות לשיתוף הפעולה מצד תנועת המחתרת נמצאת בעובדה שבמהלך המבצע הונפו מפעם לפעם הדגל הפולני והדגל היהודי על עמדותיהם של המורדים. עד כמה שזכור לי, הונפו דגלים בצבעי כחול ולבן, שעל כמה מהם התנוסס הכוכב של ציון [מגן דוד].

"בוורשה ביקרתי קודם לכן רק פעם אחת, כאשר ביליתי שם את הלילה בדרכי למזרח, כך שלא הכרתי היטב את השטח. במהלך שיחה עם מפקדי ס.ס ומשטרה של ה"גנרלגוברנמנט", בראשות מפקד כוחות הס.ס והמשטרה, אוברגרופנפיהרר (אלוף) קרוגר, למדתי כי מפקד הס.ס בוורשה, אוברפיהרר (אל"מ) פרדיננד פון זאמרן-פראנקנג, צֻוָּה על ידי הימלר לפנות לחלוטין את הגטו ולחסלו.

"יומיים לפני תחילת המבצע ב-1943 נצטוויתי על ידי גנרל קרוגר (שהמטה שלו שכן בקראקוב) להגיע מיד לוורשה ולקחת מזאמרן-פראנקנג את הפיקוד על המבצע. עם הגיעי לוורשה, זאמרן-פראנקנג מסר לי את כל הפרטים, ובמיוחד פקודותיו של הימלר לחסל את הגטו, ולאחר שכל תושביו יפונו, להקים בשטח פארקים ולשתול מדשאות מהר ככל האפשר. זאמרן-פראנקנג כבר הכין את כל התוכניות הנחוצות בתיאום עם כל השלטונות הנוגעים בדבר. מתוך חברות, השארתי את פתיחת המבצע בידיו, על סמך ההבנה כי אני אמור לקבל את הפיקוד בזמן כלשהו במהלך היום הראשון.

"ואולם, ממש עם תחילת המבצע - ב-8.30 בבוקר היום הראשון - הופיע זאמרן-פראנקנג יחד עם שלישו, האופטמן (סרן) קלוסקה (שאותו מיניתי מאוחר יותר לשליש שלי), ודיווח כי אי אפשר להתחיל במבצע בהתאם למתוכנן. הכוחות התוקפים, כך הוא סיפר לי, נסוגו מן הגטו לאחר שספגו אבדות כבדות, והוא הציע שנבקש מקראקוב סיוע אווירי (מטוסים מנמיכי טוס). ביקשתי מזאמרן-פראנקנג לחכות לי מחוץ לגטו, ומהאופטמן קלוסקה ביקשתי להראות לי את הגטו, שבו מעולם לא הייתי קודם לכן. בהגיעי לשם ראיתי את כוחות התקיפה חונים מחוץ לחומה, סמוך מאוד לשער הגטו: שני טנקים ושני כלי רכב משוריינים בערו. על סמך התוכניות המבצעיות (שפרטיהן הופצו בציבור, אף על פי שהן היו אמורות

להישמר בסוד כמוס) והדו"חות של מפקדי היחידות, הצלחתי לקבל תמונה מסוימת ולעשות הערכת מצב. הבקשה לסיוע אווירי לא עברה. מיד נתתי פקודות ליצור קשר עם היודנראט, אשר חבריו נשארו בגטו, ולדרוש לשלוח אנשים לכל הבתים כדי לשכנע את האוכלוסייה להתייצב בתחנת האיסוף (אומשלאגפלאץ). זאמרן-פראנקנג כבר נתן הוראה בעניין זה ליודנראט, אולם היודנראט השיבו כי האנשים כבר אינם מצייתים להוראות, משום שהם נחשפו להשפעות חיצוניות.

"גם מנהלי המפעלים הומרצו ליטול חלק במבצע זה; הם נצטוו להעביר את כל המלאים, המכונות והחפצים האישיים של פועליהם אל תחנת הרכבת הסמוכה לנקודת האיסוף. למנהל מפעל טבנס (נדמה לי שזה גם היה שמו) ניתנה סמכות מיוחדת לצורך העברה ברכבת של מטען שלא היה תחת סמכותו של מפקד המבצע.

"הצבתי את הכוחות המבצעיים (לפירוט הכוח, ראו תוספת בנספח לדו"ח זה), בשני הצדדים של הרחוב הראשי, על מנת לתפוס לפחות אותו כצעד ראשון. ואולם, מיד עם כניסתם דרך השער הראשי, ניתכה עליהם אש מכוונת ומדויקת ביותר. אש זו באה מכל חלון, מרתף ופתח, מבלי שיכולנו לראות מי היורים. מיד דווח על אבדות. השריונית עלתה בלהבות. פצצות ובקבוקי תבערה מנעו כל התקדמות. מיד כשהתחלנו לטהר אחד מגושי הבניינים הם (המורדים) תפסו עמדות בבניינים הסמוכים. נגד כמה מן העמדות נאלצנו להשתמש בתותחי נ"מ. רק עתה גילינו את עמדות ההגנה התת-קרקעיות. עמדות תת-קרקעיות אלה העניקו למורדים את היתרון המובהק של היותם בלתי נראים לנו, ואת יכולתם לנוע מעמדה אחת לאחרת, לפי הצורך, מבלי שאנו נבחין בכך. יומיים חלפו בטרם הצלחנו להשתלט על עמדה מסוימת - שבה הופיעו הדגלים אשר אותם הזכרתי קודם לכן.

"בשלב זה יכולנו לקבוע מעבר לכל צל של ספק כי לא זו בלבד שהגברים היו חמושים, אלא גם כמה מן הנשים, בעיקר אלה שבגילים מ-18 עד 30. הן היו לבושות במכנסי רכיבה וחבשו קסדות, אך כמה מהן לבשו בגדים רגילים. אנשים אלה היו מאורגנים בתנועה המכונה "חלוץ", אשר, כך אני מאמין, כונתה גם ביתר. רבות מן הנשים החביאו בבגדיהן התחתונים אקדחים טעונים. באופן זה נמשכה הלחימה עד תומה, כאשר הקרבות מתנהלים מן המרתף ועד לעליית הגג של כל בית ובית. רק בשלב זה גילינו את מחסני המזון העצומים.

"עם תחילת המבצע שיגר לי רייכספיהרר-ס.ס הימלר מברק שהורה לי לבצע את פקודותיו ללא רחמים ולהחריב את הגטו עד תומו. אולם ההפגזה שבוצעה על ידי הכוחות התוקפים הוכיחה כי ייקח שנים להרוס את כל הבניינים באמצעות הפגזה. במגמה למנוע את שובם של האלמנטים הבלתי רצויים ולזרז את תהליך ההריסה, כל גושי הבניינים הוצתו מיד לאחר ההשתלטות עליהם, וכך הושלם המבצע כעבור

28 ימים. השארתי בגטו מבצר משטרתי קטן על מנת לשמור על המצב שהושג. כוח זה, ביחד עם המשטרה הפולנית, סגר את הגטו.

"אני חש כי מחובתי לציין כי היו אלה במיוחד השוטרים הפולנים אשר ביצעו את החובות שהוטלו עליהם בצורה מושלמת וללא כל פקפוק. עוד חייב אני לציין כי במהלך המבצע נתגלו עמדות צבאיות חדשות (וכן גם רשימות של יחידות קרביות ותוכניות של עמדות הגנה). תושבי הגטו חזרו והצהירו כי הם היו מתייצבים בתחנות האיסוף מרצונם, אלמלא הם אולצו על ידי גורמים חיצוניים להתנגד, תכופות באיומי אקדחים.

"עם השלמת המבצע מוניתי למפקד הס.ס והמשטרה באוזר וארשה, ומכוח התפקיד - לראש המשטרה. ביצעתי את חובותי בנוקשות אך בהגינות.

"בריגאדפיהרר (תת-אלוף) קוטשרר, שהחליף אותי בווארשה, נרצח זמן קצר לאחר שקיבל על עצמו את תפקידו החדש.

"כתבתי דו"ח זה לאחר שלוש שנים רצופות במאורעות חריגים, על סמך זיכרוני בלבד, ואני מבקש כי הדבר יילקח בחשבון במקרה של טעויות או השמטות כלשהן.

יורגן שטרופ"

תמונות

מרדכי אנילביץ', מפקד הארגון היהודי הלוחם
(אי"ל)

טוען מס' עמודים...

כיכר מוראנובסקי
(מארכיון המכון ההיסטורי היהודי בוורשה)

מאלבומו של שטרופ

יהודים מוצאים מבונקר שבו התחבאו

גופות של יהודים שנרצחו על ידי כוחותיו של שטרופ

לוחמות יהודיות שנישבו
על ידי החיילים הגרמנים

הגרמנים מציתים את
הגטו כדי להבריח
את היהודים החוצה
באמצעות האש והעשן

ארטילריה גרמנית יורה על הגטו בזמן המרד

גנרל ס.ס יורגן שטרופ, מדכא מרד גטו וארשה,
עומד למשפט על פשעי מלחמה

יצחק צוקרמן
(אנטק), סגן מפקד
הארגון היהודי
הלוחם (אי"ל)

לאון רודל, סגן
מפקד הארגון
הצבאי היהודי
(אצ"י)

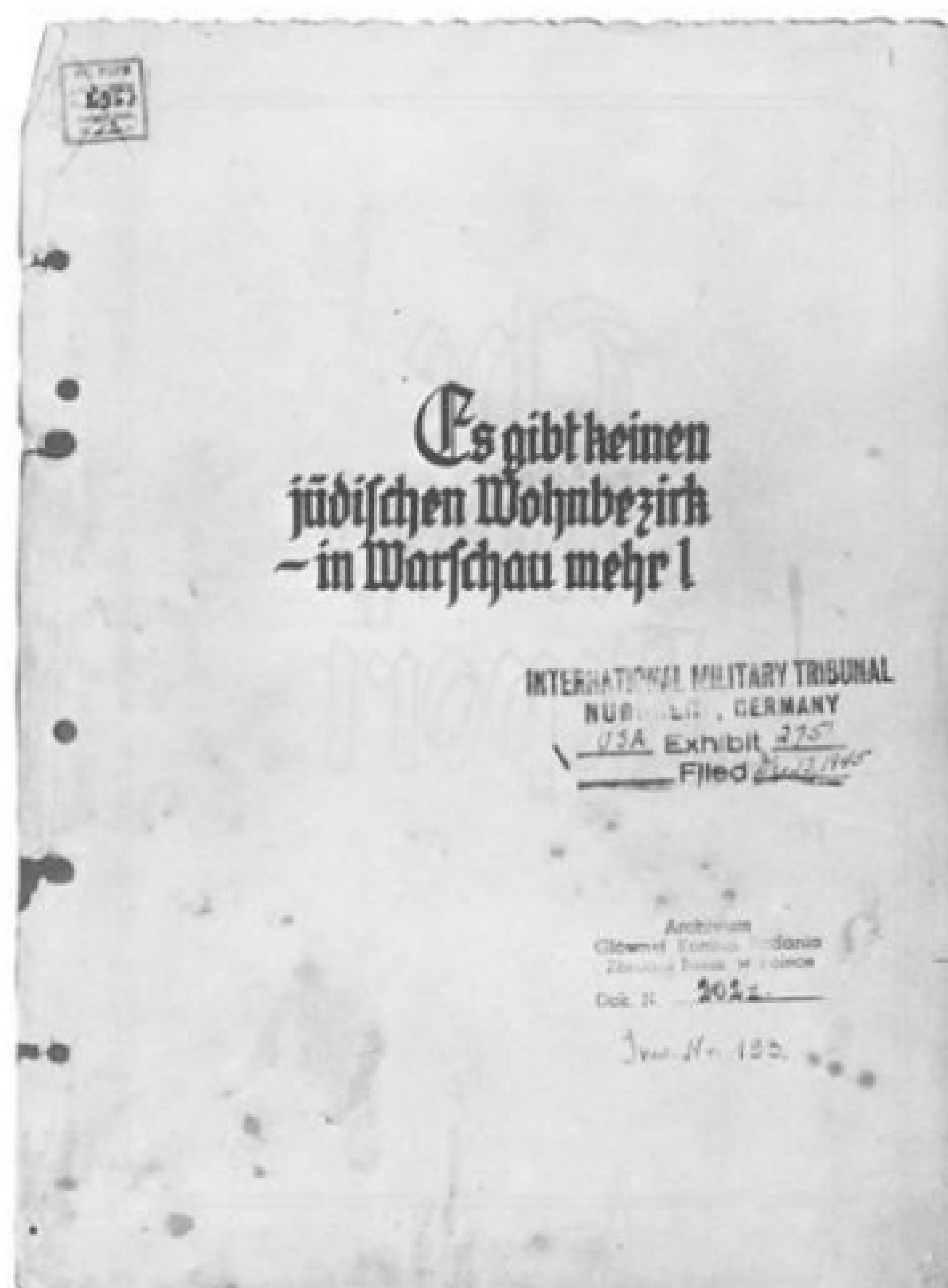
פאבל פרנקל מפקד הארגון הצבאי היהודי (אצ"י).
קלסתרון שצויר על ידי גיל ג׳יבלי,
לפי עדותם של ישראל ריבק
ופלה פינקלשטיין-שפצ׳יק

הבניין ברח׳ מוראנובסקה מס׳ 3 עולה בהלהבות
(מטה אצ"י שכן ברח׳ מוראנובסקה מס׳ 7)
(מארכיון המכון ההיסטורי היהודי בווארשה)

הקבר של לוחם אצ"י סטפאן ולדיסלאב שנפל בקרב נגד הגרמנים, בבית הקברות היהודי בווארשה. סטפאן ולדיסלאב היה חתום על המכתב להֶלל צור. הכתובת על המצבה: פ"נ סטפן וולדיסלב ("נשר") הי"ד, חיל א.צ.ל., שנפל בעד הגנת שחרור העם. כט' שבט תש"ג. 4 בפברואר 1943. בן כ' שנים. חבריו" ("נשר" היה כינויו של ולדיסלאב באצ"ל)

שער האלבום שהכין גנרל ס.ס. יורגן שטרופ עם הכותרת:
"אזור המגורים היהודי בווארשה אינו קיים עוד".
האלבום הוגש כמוצג בבית הדין הצבאי לפושעי המלחמה הגרמנים בנירנברג

מכתב שנשלח ב־17.5.42 דרך הצלב האדום בווארשה על ידי אנשי אצ"ל בגטו ווארשה להִלל צור שהיה מדריך־שליח מטעם האצ"ל בפולין לפני המלחמה. מכתב זה היה ניסיון ליצור קשר עם האצ"ל בארץ ישראל. המכתב עבר צנזורה גרמנית שחתכה חלקים ממנו

מקום קבורתו של האנס דֶמְקֶה. רשימת חללים גרמנים שנקברו בפולין. הרשימה כוללת את האנס דמקה, קצין ס.ס שנהרג בקרב בכיכר מוראנובסקי, ב־22.4.1943, היום הרביעי של המרד

בית הקברות של החללים הגרמנים בפולין, שבו קבור האנס דֶמְקֶה

המחבר בבית הקברות היהודי בווארשה, ליד הקבר של סטפאן ולדיסלאב

הערות שוליים

[1] . יוסף קרמיש (עורך), **מרד גטו וארשה בעיני האויב** (יד ושם: ירושלים 1966), עמ' -192 121. ראו גם "פנתיאון בוקס": ניו יורק 1979, **דו"ח שטרופ.**

[2] . עותק מן הדו"ח שנכתב בוויסבאדן, שאותו כתב שטרופ בכתב גותי, נמצא בארכיון יד ושם, מס' 1539 tr. 3. הוא מופיע בתרגום לאנגלית אצל חיים לזר ליטאי, **מוראנובסקה 7** (הוצאת PEC בע"מ, תל אביב 1966), עמ' 315-309. הוא מופיע, בגרמנית, גם אצל וולפגאנג שפלר והלגה גראבניץ, **מרד גטו וארשה 1943** (הוצאת גולדמן, מינכן 1993), עמ' 181-174.

[3] . יוסף קרמיש (עורך), שם, עמ' 201-200.

[4] . שם, עמ' 235-211.

[5] . קאז'ימייז' מוצ'ארסקי, **שיחות עם התליין** (הוצאת פישר טאשנבוך, פרנקפורט ע"נ מיין 1982).

[6] . יצחק צוקרמן ("אנטק"), **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990).

[7] . ראו תיאור מאמציו הראשוניים של צוקרמן להקים ארגון התנגדות על ידי רעייתו, צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1979), עמ' 67.

[8] . יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1985), עמ' 146.

[9] . רישארד ואלבסקי, **יורק** (ספרית פועלים, תל אביב 1976), עמ' 67-74, ג'ק אייזנר, **השורד** (ווילארס מורו ושות', ניו יורק 1980), עמ' 177-197.

[10] . לעדויות על פעילות לוחמי אצ"י באזור בתי המלאכה טבנס-שולץ ראו יומנו של שמחה קורנגולד (ארכיון יד ושם 033/1566) ועדות פלה פינקלשטיין-שאפצ'יק בארכיון לוחמי הגטאות, מס' 9648. על פעילות לוחמי אצ"י באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות ראו עדות יוטה הרטמן-רוטנברג בספרו של חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה** (מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1963) עמ' 255-259.

[11] . יוסף שכטמן, **סיפורו של ז'בוטינסקי - לוחם ונביא** (ניו יורק, תומאס יוסלוב, 1961), עמ' 152.

[12] . יוסף שכטמן, שם, עמ' 185-186.

[13] . יוסף שכטמן, שם, עמ' 341.

[14] . נתן ילין-מור, **שנות בטרם** (תל אביב, כנרת, 1990), עמ' 16.

[15] . ה' בן-ירוחם, **ספר בית"ר, כרך 2, חלק 2** (תל אביב, הוועד להוצאת ספר בית"ר, 1975), עמ' 862-863. "התרשמותנו," אמר בגין, "היא כי אנו עומדים בפני התקופה השלישית של הציונות. התנועה הלאומית הציונית החלה ב'ציונות מעשית', אחריה באה 'ציונות מדינית', ועתה אנו על סף 'ציונות צבאית'." לתיאור עבודתם של שליחי אצ"ל בין חברי בית"ר בפולין והחיכוך כתוצאה מכך עם הנהגת בית"ר, ראו עמ' 841-844. ראו גם דוד ניב, **מערכות הארגון הצבאי הלאומי**, חלק II (תל אביב, מוסד קלוזנר, 1965), עמ' 163-196.

[16] . שמואל כץ, **ז'בו**, כרך 2 (תל אביב, דביר 1993), עמ' 1057-1059. ראו גם שכטמן, שם, עמ' 455-456.

[17] . שמואל כץ, שם, עמ' 1069-1068.

[18] . אלכס רפאלי, **חלום ופעולה**, (הוצאה פרטית, ירושלים, 1993), עמ' 80.

[19] . הסוכנות היהודית לישראל, **קונגרסים ציוניים תחת שלטון המנדט** (ירושלים, המרכז הפדגוגי, האגף לחינוך יהודי-ציוני, 2000).

[20] . חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה** (תל אביב, מכון ז'בוטינסקי 1963), עמ' 48.

[21] . ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1943-1939** (יד ושם, ירושלים 1977), עמ' 149.

[22] . ישראל אלדד (שייב), **מעשר ראשון** (תל אביב, המתמיד, 1950), עמ' 40. חבר נוסף בהנהגת בית"ר, פרץ לסקר, שירת כקצין בצבא הפולני ושב לווארשה בתום הלחימה.

[23] . לוי דרור וישראל רוזנצוויג (עורכים), **ספר השומר הצעיר, כרך 1 1945-1913**, (מרחביה, ספרית פועלים, 1956), עמ' 455.

[24] . דוד גוטספרוכט, אהרון ריכמן, חיים הררי (עורכים), **ספר דרור** (עין חרוד, הקיבוץ המאוחד, 1947), עמ' 446.

[25] . **ספר איילה (לילי) לובינסקי** (תל אביב, הוועדה להנצחת א"ל לובינסקי ז"ל, 1960), עמ' 131-130.

[26] . ארכיון מכון ז'בוטינסקי, פ3/ 6-101. את דעתו הביקורתית של ז'בוטינסקי ביחס להנהגת בית"ר שעזבה את פולין ניתן להסיק ממענהו של בגין למכתב שקיבל מיוניצ'מן, הממונה על בית"ר בא"י, ובו הוא מזכיר את המכתב שקיבל שלטון בית"ר העולמי בלונדון, שבו נמתחה עליו ביקורת על כך שעזב את פולין.

[27] . נתן ויינשטוק, **על שמואל זיגלבוים** II, (פריז, "לה מונד ז'ואיף" 158, ספטמבר-דצמבר 1996), עמ' 131-130. זיגלבוים, חבר בכיר ב"בונד", היה אחד החברים הראשונים ביודנראט; זהו סיפורו על הימים הראשונים של הכיבוש הגרמני בווארשה. חודשים אחדים לאחר מכן הוא הצליח לעזוב את פולין ולהצטרף לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. במאי 1943 התאבד, בניסיון נואש להסב תשומת לב להשמדת יהדות פולין.

[28] . יוזף גבלס, **יומנו של יוזף גבלס** (מינכן 1998), חלק 1, כרך 7, עמ' 141.

[29] . **ספר השומר הצעיר**, כרך 1, עמ' 432, 445.

[30] . **ספר דרור**, שם, ויצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (בית לוחמי הגטאות, 1990), עמ' 44-46.

[31] . ישראל אלדד, שם, עמ' 40, וילין-מור, שם, עמ' 133.

[32] . מכתב מבגין בווילנה מ-8 בינואר 1940 אל שמשון יוניצ'מן, בארכיון מכון ז'בוטינסקי, פ-1/3/106. מן המכתב עולה בבירור כי בגין היה בקשר עם פרץ לסקר, חבר הנהגת בית"ר בפולין שהיה בווארשה. רוב המכתב עוסק במצב בא"י ומכיל את השקפותיו של בגין לגבי המצב שם ועצות לגבי מה שחבריו שם צריכים לעשות או לא לעשות. קרוב לוודאי שהביקורת על עזיבתו של בגין את בית"ר פולין מאחוריו, שאותה השמיע מרדכי כץ, מזכיר מטה בית"ר העולמי בלונדון, שיקפה את השקפתו של ז'בוטינסקי, שהיה בלונדון באותה עת.

[33] . ארכיון מכון ז'בוטינסקי ב-33 1/1.

[34]. ישראל אלדד, שם, עמ׳ 97.

[35]. מכתבו של בגין מווילנה ליוניצ׳מן, 4 בפברואר 1940, ארכיון מכון ז׳בוטינסקי. שם.

[36]. ארכיון מכון ז׳בוטינסקי א3 1-2/22.

[37]. מכתבו של פרץ לסקר לעורך **חרות** מ-8 באוגוסט 1961, וזיכרונותיו של משה פוזנרסון, שגויס לאצ״ל לפני המלחמה, ב**פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים**, תל אביב, אפריל 1983.

[38]. פרץ לסקר, **הארגון הצבאי הלאומי הרים ראשון את נס המרד בווארשה, חרות** 24.4.1962.

[39]. ישראל גוטמן, שם, עמ׳ 155.

[40]. עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, ינואר 43-אפריל 44 (ירושלים: יד ושם, 1993), עמ׳ 4-9.

[41]. פרץ לסקר, **הארגון הצבאי הלאומי הרים ראשון את נס המרד בווארשה, חרות** 24.4.1962.

[42]. דינה פורת, **מעבר לגשמי** (תל אביב, עם עובד 2000), עמ׳ 88.

[43]. ניסן רזניק, **ניצנים מעפר** (ירושלים, יד ושם 2003), עמ׳ 75.

[44]. שם, עמ׳ 75-81. אנשל שפילמן, שעמד בראש תא האצ״ל בזופיובקה שבמזרח פולין, ונענה לקריאת האצ״ל לבוא לווילנה לאחר שהסובייטים כבשו את מזרח פולין, היה במגע עם יוסף גלזמן, ראש בית״ר בליטא, במהלך שהותו בווילנה, שנמשכה עד שהצליח לקבל היתר יציאה לארץ ישראל. שפילמן מספר כי הושג היתר יציאה לגלזמן, אך הוא העדיף להישאר עם חברי תנועתו, ונעשה אחד ממנהיגי FPO; ראו **אנשל - אדם ולוחם** (תל אביב, פרסומי יאיר 1995), עמ׳ 82.

[45]. שם, עמ׳ 75. על פי יצחק ארד, ״לא היתה זו משלחת משותפת לצורך הופעה אחידה בווארשה, אלא קבוצה שנסעה ביחד, כאשר בווארשה התקשר כל אחד ופעל במסגרת תנועתו״; ראו יצחק ארד, **וילנה היהודית במאבק ובכליון** (ירושלים, יד ושם, 1976), עמ׳ 192.

[46]. יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן 1939-1946** (הוצאת הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ׳ 133.

[47]. רזניק, שם, עמ׳ 83. ראו גם רייזל קורצ׳אק, **להבות בעפר** (מרחביה, מורשת 1965), עמ׳ 69.

[48]. רזניק, שם, עמ׳ 85.

[49]. חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה** (תל אביב, מכון ז׳בוטינסקי 1963), עמ׳ 84.

[50]. חייקה גרוסמן, **אנשי המחתרת** (תל אביב, מורשת, הקיבוץ המאוחד, 1965), עמ׳ 48.

[51]. דינה פורת, שם, עמ׳ 91-92.

[52]. חייקה גרוסמן, שם, עמ׳ 75, 80-83. בוועדת התיאום של המפלגות הציוניות בגטו, שבראשה עמד קירשנבאום, לא נכללו הרביזיוניסטים (ראו פרץ לסקר, שם), ונציגם לא הוזמן לפגישה. ודובינסקי, מנהיג הרביזיוניסטים בגטו, תיאר את מצב הרוח בגטו לאחר בואם של ארבעת השליחים מווילנה: ״הידיעות הביאו קדרות וחרדה על הגטו... אך עד מהרה ניחמו

האנשים את עצמם במחשבה כי המחוזות המזרחיים מוכרים כטריטוריה רוסית, אולם בגנרלגוברנמנט שוררים חוקים שונים, ולכן יינצלו היהודים באזור זה של פולין. רבים האמינו כי בלתי אפשרי יהיה להשמיד את חצי מיליון הנפשות שבגטו וארשה.״ דוד ודובינסקי, **ולא ניצלנו** (ניו יורק, הספרייה הפילוסופית, 1963), עמ׳ 53.

[53] . צוקרמן, שם, עמ׳ 156. עמנואל רינגלבלום נפגש גם הוא עם אחד מחברי בית״ר שהגיעו לוורשה מווילנה (ZIH, המכון ההיסטורי היהודי, רינג 1/932).

[54] . עדות שנמסרה על ידי אדם הלפרין לחיים לזר בארכיון מכון ז׳בוטינסקי, כ7 ב1. הלפרין היה סגן ראש קן צפון של בית״ר בוורשה לפני המלחמה, שפרנקל נמנה עם מנהיגיו, ושמר על קשר עם פרנקל בגטו. ראו גם פרץ לסקר, שם. עדותו המצולמת ומוקלטת של יוסף גרינבלט שמורה בארכיון מכון ז׳בוטינסקי.

[55] . דוד ודובינסקי, **ולא ניצלנו** (ניו יורק, הספרייה הפילוסופית, 1963), עמ׳ 77.

[56] . נתן ילין-מור, **שנות בטרם** (תל אביב, כנרת, 1990), עמ׳ 39.

[57] . זיכרונותיו של פוזנרסון הוצאו לאור על ידי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, תל אביב, אפריל 1983.

[58] . מצוטט אצל שאול פרידלנדר **בשנות ההשמדה** (ניו יורק, הארפר קולינס, 2007), עמ׳ 126.

[59] . פרץ לסקר, שם.

[60] . אדם הלפרין, **חלקה של בית״ר במרד גטו וארשה**, מחלקת ההסברה של שלטון בית״ר בארץ ישראל, 1946, עמ׳ 16.

[61] . לתיאור ניסיונותיו של צוקרמן להקים ארגון התנגדות באותה עת ראו צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1979), עמ׳ 66; יצחק צוקרמן, שם, עמ׳ 171; יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1985), עמ׳ 102; הירש ברלינסקי, **זיכרוינעס**, ב**״דריי״** (תל אביב, מכון רינגלבלום 1960, עמ׳ 156-158). מתיאורו המפורט של ברלינסקי על המפגש שזומן על ידי צוקרמן עולה בצורה ברורה כי האידיאולוגיות ששלטו לפני המלחמה בתנועות היהודיות בוורשה עדיין שלטו על החשיבה של הנהגותיהן בגטו. המסגרת של תנועת ההתנגדות שאותה חזה צוקרמן באותו זמן היתה אמורה להיות זו של המפלגות ה״פרולטאריות״, אך ה״בונד״ שאמנם היה ״פרולטארי״ אך אנטי-ציוני חשב שהצטרפות לארגון התנגדות כזה תעמוד בסתירה למחויבותו האידיאולוגית כלפי הסוציאליסטים הפולנים. במערך אשר כזה לא היה מקום כלשהו לרביזיוניסטים.

[62] . ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1939-1943** (ירושלים, יד ושם 1977), עמ׳ 212.

[63] . משה זילברברג, **כיצד נודעה בוורשה האמת על טרבלינקה**, תל אביב, מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, אפריל 1969 מס. 167.

[64] . דוד ודובינסקי, שם, עמ׳ 54-56.

[65] . מאמרו של יצחק צוקרמן **״מרדכי, רעי״**, אצל טננבאום-תמרוף, **דפים מן הדליקה** (ירושלים, יד ושם 1987), עמ׳ 221.

[66] . צוקרמן, שם, עמ' 183, ולובטקין, שם, עמ' 69.

[67] . צוקרמן, **בגטו ובמרד**, שם, עמ' 103.

[68] . מרדכי טננבאום-תמרוף, **דפים מן הדליקה** (ירושלים, יד ושם 1987), עמ' 172. תחושת המחנה הציוני-סוציאליסטי בגטו וארשה כי הרביזיוניסטים הם פשיסטים משתקפת בהערתו של עמנואל רינגלבלום המתארת את ביקורו במטה אצ"י בגטו. אצ"י, הוא כתב, נמצא "תחת השפעה רביזיוניסטית ונוטה לפשיזם בסגנון האיטלקי". רינגלבלום (**"עונג שבת", מסמכים נבחרים**, ירושלים 1987), עמ' 596.

[69] . ארכיון רינגלבלום, רינג 1 מס' 744. הביטאון היה ביידיש. כאשר התגלה, הוא היה במצב גרוע מאוד. הוא פוענח על ידי חיה לזר ותורגם לעברית. תוכנו מופיע אצל חיים לזר, שם, עמ' 333.

[70] . רמיזה להמנון בית"ר שנכתב על ידי ז'בוטינסקי, הכולל את השורות, "נוצרת בן מלך, בכתר דוד נעטר", ו"למות או לכבוש את ההר, יודפת, מסדה, ביתר".

[71] . רמיזה לספרו של ז'בוטינסקי, **שמשון**.

[72] . ארכיון מכון ז'בוטינסקי, כ7ב-10/1. ראו גם פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, תל אביב, אפריל 1983. המסר בפולנית נוסח בכוונה בצורה תמימה בגלל הצנזורה הגרמנית. הנוסח היה: "אני עובד כפקיד בעזרה הציבורית ההדדית. אני חי בתנאים קשים מאוד. אין לי אמצעים חומריים. אני מתגעגע אליך מאוד. כתוב מה שלומך." היתר נמחק על ידי הצנזור הגרמני.

[73] . ודובינסקי, שם, עמ' 58-59.

[74] . ראול הילברג, **השמדת יהודי אירופה** (שיקגו, קוואדראנגל בוקס, 1961), עמ' 313-314.

[75] . אדם צ'רניאקוב, **יומן וארשה של אדם צ'רניאקוב: מבוא לקראת הקץ** (ניו יורק, 1979), רישום מתאריך 20 ביולי 1942.

[76] . אדם צ'רניאקוב, שם, רישום מ-20 ביולי 1942.

[77] . יונאס טורקוב, **אזוי איז עס געווען**, מצוטט על ידי פיליפ פרידמן, **קדושים ולוחמים** (לונדון, רוטלדג' אנד קיגן פול, 1954), עמ' 148-149.

[78] . מלך ניישטט, **חורבן ומרד של יהודי וארשה** (הוועד הפועל של ההסתדרות, תל-אביב 1947) עמ' 136-137.

[79] . יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ' 167. ראו גם יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1985), עמ' 105.

[80] . יצחק צוקרמן, שם, עמ' 170.

[81] . דוד לנדאו, **בכלוב** (אוסטרליה, הוצאה פרטית, 1999), עמ' 120.

[82] . מישל מזור, **בלה מונד ז'ואיף**, מס' 46, עמ' 9-10.

[83] . הלל זידמן, יומן גטו וארשה (דה ג'ואיש וויק, ניו יורק 1957) עמ' 57-59 וְעמנואל רינגלבלום, **רשימות מגטו וארשה** (ניו יורק 1974), רישום מ-15 באוקטובר 1942.

[84] . עמנואל רינגלבלום, **רשימות מגטו וארשה** (ניו יורק 1974).

[85] . ברנרד גולדשטיין, **פינף יאר אין ורשאווער געטא**, (ניו יורק, אונזער צייט 1949).

[86] . יצחק צוקרמן, שם, עמ' 182.

[87] . חיים קפלן, **מגילת ייסורין: יומן גטו ורשה** (תל אביב 1966).

[88] . יצחק צוקרמן, שם, עמ' 171-172.

[89] . צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1979), עמ' 85-86.

[90] . ארכיון לוחמי הגטאות, מס' 94 (3507).

[91] . לגבי אמצעי הזהירות שננקטו על ידי אנשי אצ"ל בימי הגירוש הגדול ראו דוד לנדאו, שם. עמ' 123.

[92] . חיים לזר ליטאי, **מצדה של ורשה** (תל אביב, מכון ז'בוטינסקי, 1963), עמ' 173-175.

[93] . דוד לנדאו, שם, עמ' 132-134.

[94] . תומאס ווד, **סטאניסלאס יאנקובסקי, האיש שניסה לעצור את השואה** (ג'ון וויילי ובניו, ניו יורק 1994).

[95] . יצחק צוקרמן, שם, עמ' 183-185. ראו גם צוקרמן, **בגטו ובמרד**, שם, עמ' 80-85.

[96] . הירש ברלינסקי, **זיכרוינעס**, פורסם ב"**דריי**" (מכון רינגלבלום, תל אביב 1966), עמ' 168-171. ויצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ' 208-210.

[97] . הירש ברלינסקי, שם.

[98] . מארק אדלמן, **הגטו נלחם** (הנציגות האמריקנית של האיחוד הכללי של הפועלים היהודים בפולין, ניו יורק 1946), עמ' 28.

[99] . הירש ברלינסקי, שם, עמ' 172, ויצחק צוקרמן, שם, עמ' 189.

[100] . יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1985), עמ' 108. ויצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 190.

[101] . יצחק צוקרמן, שם, עמ' 194-195.

[102] . יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד**, שם, עמ' 108. ויצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 195.

[103] . יצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן**, שם, עמ' 188. ואדולוף-אברהם ברמן, **מימי המחתרת** (המנורה, תל אביב 1971), עמ' 103.

[104] . עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים, יחסי פולנים - יהודים** (יד ושם, ירושלים 1994), עמ' 45-52. ראו גם צבי ליכטנברג ושרה יוטן, **מרדכי אנילביץ' כחניך בית"ר**, פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים מס' 4 (תל אביב 1968), עמ' 11.

[105] . הירש ברלינסקי, שם, עמ' 172-173.

[106] . אדם הלפרין, **חלקה של בית"ר במרד הגטו**, ב"האמת על מרד גטו וארשה" (מחלקת ההסברה של שלטון בית"ר בארץ ישראל, 1946), עמ' 16.

[107] . מריאן אפלבאום, **חזרה לגטו וארשה** (הוצאת אודיל ז'אקוב, פריז 2002), ציטוט ממארק אדלמן בריאיון עם אנקה גרופינסקה, שנערך בשנת 2000.

[108] . אברהם לוין, **מפנקסו של המורה מ'יהודיה'** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1969), עמ' 43.

[109]. ראול הילברג, **חורבן יהדות אירופה** (קוואדראנגל, שיקגו 1961), עמ' 718-719. ראו גם לואיס רפופורט, **לזעזע שמיים וארץ** (גפן, ירושלים 1999), עמ' 64-66, בעניין היוזמות שננקטו על ידי משלחת אצ"ל בארצות הברית בראשותו של הלל קוק (שהשתמש באותה תקופה בשם פיטר ברגסון).

[110]. ראו דינה פורת, **הנהגה במילכוד** (עם עובד, תל אביב 1986), עמ' 65-76 ו-117-151, לתיאור הוויכוח בין חברי ההנהגה היהודית בארץ ישראל בעניין זה באותה תקופה. ראו גם חוה אשכולי, **הישוב היהודי בארץ ישראל נוכח השואה** (מחניים 9, על השואה (ב)), 1995.

[111]. יצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ' 158.

[112]. מצוטט על ידי שאול פרידלנדר ב**שנים של השמדה** (הארפר קולינס, ניו יורק 2007), עמ' 528.

[113]. הלל זיידמן, **יומן גטו וארשה** (דה ג'ואיש וויק, ניו יורק 1957), עמ' 108.

[114]. יצחק צוקרמן, שם, עמ' 207-209.

[115]. אברהם לוין, שם, עמ' 134.

[116]. אברהם לוין, שם, עמ' 153.

[117]. צוקרמן, שם, עמ' 271-272.

[118]. פלטל, פייגלע, "ולאדקה", **פוןביידע צייטן געטו מויער** (משני צדי חומת הגטו) (חוג הפועלים, ניו יורק 1948), עמ' 12.

[119]. דוד לנדאו, **בכלוב** (הוצאה פרטית, אוסטרליה 1999), עמ' 148.

[120]. הלל זיידמן, **יומן גטו וארשה**, שם, עמ' 171. ראו גם חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה** (מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1963), עמ' 183.

[121]. חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה**, שם, עמ' 179 ועמ' 191-192. ראו גם ריאיון מצולם ומוקלט עִמה, במכון ז'בוטינסקי.

[122]. חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה**, שם, עמ' 180-182.

[123]. הירש ברלינסקי, **זיכרוינעס**, **בדריי** (שלושה) (מכון רינגלבלום, תל אביב 1966), עמ' 177.

[124]. מצוטט על ידי ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1939-1943** (ירושלים, יד ושם 1977), עמ' 274. וארכיון ז'בוטינסקי כ7 ב2.

[125]. דוד לנדאו, **בכלוב**, עמ' 165-173.

[126]. הלל זיידמן, **יומן גטו וארשה**, שם, עמ' 170-174.

[127]. ראול הילברג, **חורבן יהודי אירופה** (קוואדראנגל בוקס, שיקגו 1967), עמ' 323. וישראל גוטמן, שם, עמ' 295-296.

[128]. הלל זיידמן, שם, עמ' 179-187 ועמ' 219-220.

[129]. הלל זיידמן, שם, עמ' 191-195.

[130] . נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, **המרי והמרד בגטו וארשה** (יד ושם, ירושלים 1965), עמ׳ 152-151.

[131] . הירש ברלינסקי, **זיכרוינעס**, **בדריי** (מכון רינגלבלום, תל אביב, 1966), עמ׳ 182.

[132] . הלל זיידמן, **יומן גטו וארשה** (דה ג׳ואיש וויק, ניו יורק 1957), עמ׳ 235-233.

[133] . יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1990), עמ׳ 238-237.

[134] . יצחק צוקרמן, שם, עמ׳ 239-238.

[135] . מארק אדלמן, **הגטו נלחם** (הנציגות האמריקנית של האיחוד הכללי של הפועלים היהודים בפולין, ניו יורק 1946), עמ׳ 30.

[136] . דוד לנדאו, **בכלוב** (הוצאה פרטית, אוסטרליה 1999), עמ׳ 181.

[137] . דוד לנדאו, שם, עמ׳ 185-182.

[138] . יצחק צוקרמן (אנטק), שם, עמ׳ 245.

[139] . שם, עמ׳ 308-307.

[140] . שם, עמ׳ 312.

[141] . אדם הלפרין, **חלקה של בית״ר במרד גטו וארשה**, ב**האמת על מרד גטו וארשה** (מחלקת ההסברה של שלטון בית״ר בארץ ישראל, תל אביב 1946), עמ׳ 17-16.

[142] . מסמך נירנברג מס׳ 2494.

[143] . ארכיון יד ושם TR/10-26 (תיק טבנס).

[144] . שם.

[145] . צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1979), עמ׳ 122-121. ויצחק צוקרמן (אנטק), שם, עמ׳ 286-285.

[146] . יצחק צוקרמן (אנטק), שם, עמ׳ 289-287.

[147] . דוד ודובינסקי, בנאום בתל אביב, כפי שדווח על ידי שלמה נקדימון בעיתון **חרות** ב-12 ביוני 1961. המצבה נמצאת בחלקה A-12 בבית העלמין היהודי בווארשה, ומקומה אותר על ידי מחבר ספר זה.

[148] . דוד ודובינסקי, **ולא ניצלנו** (הספרייה הפילוסופית, ניו יורק 1963), עמ׳ 77. ויצחק צוקרמן (אנטק), שם, עמ׳ 194-193. גם עדות של מארק אדלמן בפגישה עם המחבר בווארשה ב-23 לנובמבר 2005.

[149] . עדותו של רישארד ואלבסקי לפני הוועדה הפולנית לחקר פשעי המלחמה בווארשה, בראשות יאנינה סקוצ׳ינסקה, 25 בנובמבר 1948.

[150] . קאז׳ימייז׳ מוצ׳ארסקי, **שיחות עם התליין** (הוצאת פישר טאשנבוך, פרנקפורט ע״נ מיין 1982), עמ׳ 156.

[151] . עדותו של גאורג מיכלסן במשפט פושעי המלחמה בהמבורג, 25 ביולי 1974.

[152] . מוצ׳ארסקי, שם, עמ׳ 158-155.

[153] . יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1990), עמ' 289-291.

[154] . שם, עמ' 293-294.

[155] . שם, עמ' 294-295. ראו גם יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1985), עמ' 83-90.

[156] . דוד לנדאו, **בכלוב** (הוצאה פרטית, אוסטרליה 1999), עמ' 185-187.

[157] . מוצ'ארסקי, שם, עמ' 158-162.

[158] . אהרן כרמי וחיים פרימר, **מן הדליקה ההיא** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1961), עמ' 215-216. ראו גם טוביה בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1964), עמ' 36, וישראל גוטמן, **יהודי וארשה** (ירושלים, יד ושם 1977), עמ' 384-385.

[159] . יאקוב סמאקובסקי, **זיכרוינעס פון א יידישען גטו קמפר**, המכון ההיסטורי היהודי, וארשה ZIH VII/145.

[160] . יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד**, עמ' 90. לפי צוקרמן, לאי"ל היו בפרוץ המרד 350 אקדחים וכעשרה רובים. הם חולקו בין 22 המחלקות של אי"ל. ראו גם מארק אדלמן, **הגטו נלחם** (הנציגות האמריקנית של האיחוד הכללי של הפועלים היהודים בפולין, ניו יורק 1946), עמ' 35.

[161] . אהרן כרמי וחיים פרימר, שם, עמ' 119-120. ראו גם יצחק צוקרמן (אנטק), שם, עמ' 299-300.

[162] . ארכיון יד ושם, M-20/115a.

[163] . יומנו של שמחה קורנגולד, ארכיון יד ושם, O33/1566.

[164] . אהרן כרמי וחיים פרימר, שם, עמ' 119. ראו גם יעקב פוטרמילך, **באש ובשלג** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1981), עמ' 75.

[165] . ב' מארק, **צום צענטן יורטאג (ביום השנה העשירי)**, המכון ההיסטורי היהודי של וארשה 1953, עמ' 217-218.

[166] . חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה** (מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1963), עמ' 241.

[167] . רישארד ואלבסקי, **יורק** (ספרית פועלים, תל אביב 1976), עמ' 67.

[168] . חיים לזר ליטאי, שם, עמ' 239. ראו גם אלכסנדר דונאט, **קומנטארי**, מאי 1963.

[169] . עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים** (יד ושם, ירושלים 1994), עמ' 254.

[170] . עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים - יחסי פולנים-יהודים, דיוקנו של שכנא זאגאן** (יד ושם, ירושלים 1994).

[171] . רישארד ואלבסקי ב**קולות מן הקבר**, מורשת, ארכיון גבעת חביבה D2.276, עמ' 1, 2 ו-6.

[172] . דוד לנדאו, שם, עמ' 191.

[173] . יורגן שטרופ, דו"ח יורגן שטרופ (המכון ההיסטורי היהודי של וארשה, 1958), דו"ח מ-20 באפריל 1943.

[174] . פרנץ' ל' מקלין, **אנשי הגטו, כך הרס ה-אס-אס את הגטו היהודי בווארשה - אפריל-מאי 1943** (אטגלן, פנסילבניה: ההיסטוריה הצבאית, שיפר, 2001), עמ' 167-170. מקלין נותן תיאור מפורט של הכוחות הגרמניים שהופעלו לדיכוי המרד, כולל שמות היחידות השונות, כלי נִשקן ומפקדיהן. בהתבסס על מחקר של תיקים אישיים של הסגל הצבאי הגרמני הוא מונה כל אחד מאבדותיהן, היחידה שלה השתייכו ואת תאריך הפציעה או ההריגה שלהם. באופן זה מתאפשר זיהוי של היחידות הצבאיות הגרמניות בחלק מן הקרבות, ואומדן של אבדות הגרמנים בהתנגשויות ספציפיות. רשימת האבדות שלו היא כנראה האומדן הטוב ביותר של אבדות הגרמנים. במהותו אין אומדן זה שונה בהרבה מדו"ח האבדות של שטרופ.

[175] . יעקב פוטרמילך, **באש ובשלג** (תל אביב, בית לוחמי הגטאות, 1981), עמ' 74. ראו גם אהרן כרמי וחיים פרימר, **מן הדליקה ההיא** (תל אביב, הקיבוץ המאוחד, 1961), עמ' 119. כרמי היה באותה יחידה של פוטרמילך, ברח' לשנו 76.

[176] . יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1990), עמ'. 299-300.

[177] . חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה** (תל אביב, מכון ז'בוטינסקי, 1963), עמ' 260. זאת בהתבסס על יומניו של שמחה קורנגולד (ארכיון יד ושם 033/1566), לוחם אצ"י שהוצב באזור טבנס-שולץ. כמו כן עדותה של פלה פינקלשטיין-שפצ'יק, לוחמת אצ"י שהוצבה באזור טבנס-שולץ ברח' קרמליצקה 5 (ארכיון יד ושם 03/5135).

[178] . טוביה בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים** (תל אביב, הקיבוץ המאוחד 1964), עמ' 36. צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (תל אביב, הקיבוץ המאוחד 1961), עמ' 80.

[179] . צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1961) עמ' 80.

[180] . דו"ח מבצעי של שטרופ, 20 באפריל 1943. שטרופ מדווח כי שישה אנשי ס.ס ושישה אנשי טראווניקי (אוקראינים) נפצעו במהלך המבצע בפיקודו של זאמרן-פראנקנג. מקלין נותן שמות של שלושה חיילי פאנצר שנפצעו באותו יום. קרוב לוודאי שהם היו אנשי גדוד הפאנצר (אימונים ועתודה) של הס.ס שנפצעו בהתנגשות בזמנהופה. שלושת הפצועים האחרים בוודאי השתייכו לכוח הממונע של הס.ס שהותקף בנאלווקי. הדיווח של הלוחמים היהודים ששרדו את המרד על אבדות הגרמנים כנראה נופח, בשל ההתרגשות וההתלהבות שליוו את הלחימה.

[181] . כרמי ופרימר, עמ' 216-218.

[182] . יאקוב סמאקובסקי, **זכרונותיו של לוחם יהודי בגטו**, הוכתב על ידי סמאקובסקי לאחר המלחמה (ארכיון המכון ההיסטורי היהודי של וארשה, ZIH VII/145).

[183] . כרמי ופרימר, שם. ראו גם דו"ח המבצעים של שטרופ מ-20 באפריל 1943. ראו גם עדותו של האופשטורמפיהרר (סרן) גאורג מיכלסן מהסגל של אודילו גלובוצ'ניק, שהיה נוכח במוצב הפיקוד הגרמני במהלך הקרב בלפגנג שפלר והלגה גרבניץ, **דער גטו אופשטנד וורשאו** (מרד גטו ורשה), 1943 (מינכן, הוצאת גולדמן, 1993), עמ' 198-199.

[184] . כרמי ופרימר, שם.

[185] . נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש (עורכים), **המרי והמרד בגטו וארשה** (ירושלים, יד ושם 1965), עמ' 219. במכתבו מ-23 באפריל 1943 לצוקרמן הזכיר אנילביץ' את החלל היחיד, והעריך את משך הקרב בזמנהופה כארבעים דקות. באותו מכתב הוא כותב, "האקדח הוא כמעט חסר ערך, כמעט שלא השתמשנו בו. אנו זקוקים לרימונים, לרובים, למקלעים ולחומרי נפץ."

[186] . סמאקובסקי, שם. סמאקובסקי מתאר את השתתפותה של יחידתו בלחימה.

[187] . דוד לנדאו, **בכלוב** (אוסטרליה, הוצאה פרטית, 1999), עמ' 193. לנדאו מתאר כיצד הגיעו באותו ערב שני לוחמים צעירים, שלקחו חלק בלחימה ליד זמנהופה. הוא הניח כי הם לא השתייכו למחתרת מאורגנת כלשהי.

[188] . שטרופ, שם.

[189] . יוסף קרמיש (עורך), **מרד גטו וארשה בעיני האויב. הדו"חות של יורגן שטרופ**, (ירושלים, יד ושם 1966), עמ' 211. ליוסף קרמיש, סטפאן גראייק, רחל אורבך ומארק אדלמן ניתנה ההזדמנות לחקור את שטרופ בעת שהיה כלוא בבית סוהר בווארשה. על השאלות והתשובות נערך תמליל (בקצרנות).

[190] . קאז'ימייז' מוצ'ארסקי, **שיחות עם תליין** (פרנקפורט ע"נ מיין, הוצאת פישר טאשנבוך, 1982), עמ' 164-165. מוצ'ארסקי, שהיה חבר במחתרת הפולנית AK (ארמיה קראיובה - צבא הבית), שפעלה תחת הוראותיה וסמכותה של ממשלת פולין הגולה בלונדון, נעצר על ידי הממשלה הקומוניסטית של פולין לאחר המלחמה, וישב באותו תא בכלא יחד עם שטרופ. שטרופ ריתק את חבריו לכלא בסיפורים כיצד דיכא את המרד בגטו, צד את היהודים שם והרס את הגטו. ספרו של מוצ'ארסקי מספר על שיחותיו עם שטרופ.

[191] . שם, עמ' 165.

[192] . בוז'יקובסקי, עמ' 40.

[193] . מוצ'ארסקי, עמ' 166.

[194] . שטרופ, שם.

[195] . שטרופ, שם.

[196] . שטרופ, שם.

[197] . מוצ'ארסקי, עמ' 167.

[198] . ג'ק אייזנר, **The Survivor השורד** (ניו יורק, ווילארס מורו ושות' 1980), עמ' 181. הדגל הוא היום דגל מדינת ישראל.

[199] . אליציה קאצ'ינסקה, **אובוק פיאקלה (מול הגיהנום)** (גדאנסק, מאפרס 1993), עמ' 68-67.

[200] . רישארד ואלבסקי, **יורק** (תל אביב, מורשת וספרית פועלים, 1976), עמ' 72. תגובת ביטאוני המחתרת הפולנית להנפת הדגלים בגטו השתנתה בהתאם להשקפה הפוליטית של מוציאי הביטאונים. ראו אנדז'יי קשישטוף קונרט (עורך), **פולנים-יהודים 1939-1945** (וארשה, מכון המורשת הלאומית [אינסטיטוט דז'יאדז'יצטווה נארודוואגו], 2001). הביטאון המחתרתי של הימין הקיצוני "מיאץ' אי פלוג", **נורטמלודיץ' (תנועת הצעירים)**, כתב ב-30 באפריל 1943, "בימים

הראשונים של הפעולות תלו היהודים דגל פולני ודגל ציוני בכיכר מוראנובסקי. הדגשה זו על פטריוטיות פולנית היא משעשעת, אם לא צינית... אנו מאמינים כי 'העם הנבחר' [חיבר] את האידיאולוגיה שלו, אהדתו או תקוותיו ואינטרסיו עם הדגל האדום של אזור הוולגה, ולא עם הנשר הפולני הלבן" (עמ' 244). לעומת זאת, **נובה דרוגי** (דרכים חדשות) כתב ב-20 ביוני 1943, "...בהתרחשויות של השבוע הגדוש בוורשה ובפעולות ההתנגדות שהיו לאחר מכן טמונה משמעות עמוקה יותר מהאירוניה, תחושה פוליטית ומוסרית. הדגל הפולני התנוסס מעל חומות הגטו הלוחם, הוא הורד על ידי האויב, אך חזר והונף בכל פעם מחדש. היהודים המשיכו את מסורת ספטמבר [1939] של הבירה, הלחימה בכבוד, תחת סמל הרפובליקה. המיעוט הלאומי סיפק פלוגות לוחמים שהתנדבו מרצונם להילחם באויב המשותף" (עמ' 282). וביום השנה הראשון למרד גטו וארשה, כתב עלון המידע של AK, "...בהנפת הדגל הפולני בעת הלחימה בגטו אישרו היהודים את זיקתם לרפובליקה ואת הכרתם במאבק המשותף מול האויב..." (עמ' 309).

[201] . מוצ'ארסקי, שם, עמ' 181.

[202] . שטרופ, שם.

[203] . פוטרמילך, שם, עמ' 76.

[204] . מוצ'ארסקי, שם, עמ' 169-170.

[205] . פוטרמילך, שם, עמ' 75. ראו גם לזר ליטאי, שם, כמצוטט מתוך יומנו של קורנגולד.

[206] . הדו"ח הראשון של שטרופ מ-20 באפריל. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 173.

[207] . עדותו של הופה במשפט פושעי מלחמה שנערך בהמבורג, מצויה אצל שפלר וגראבניץ, עמ' 379.

[208] . ואלבסקי, שם, עמ' 67. אלכסנדר דונאט, ניצול גטו וארשה, כתב על ההתנגדות בקרב לוחמי אצ"י בכיכר מוראנובסקי **בימינו האחרונים בגטו וארשה**, "קומנטרי", מאי 1963, "אנשי ההתנגדות שם היו תחת פיקודם של פאבל פרנקל ולאון רודל, והם היו הלוחמים המאומנים והחמושים בצורה הטובה ביותר בגטו." אריה נאיברג, ששרד את הלחימה בגטו וארשה, כתב על הקרב בכיכר מוראנובסקי, "במשך שלושת הימים הראשונים של המרד התנהל קרב על כל קומה, על כל חדר, על כל פינה של חדר מדרגות. הגרמנים לחמו בזעם כדי לכבוש את הדגלים שהונפו על הגגות. כאן לחמה בגבורה קבוצה תחת פיקודו של פאבל [פרנקל] (אמרו שהוא היה רוויזיוניסט)." נאיברג אריה, **באחרונים** (ספרית פועלים, תל אביב 1968), עמ' 89. עמנואל רינגלבלום עקב אחרי הקרב בשעות אחר הצהריים מהקומה הרביעית של הבניין בנאלווקי 32. מבלי לציין שהלוחמים היו חברי אצ"י הוא תיאר מה שראה, "הם לחמו מהגגות כאשר דגלים פולנים וציוניים (כחול-לבן) התנופפו מעל ראשיהם" (עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, יד ושם, ירושלים 1993, עמ' 254).

[209] . הדו"ח המשלים של שטרופ מ-20 באפריל 1943.

[210] . קרמיש, שם, עמ' 124. אף שפולנים מכרו נשק ללוחמי הגטו, ואצ"י הכניס בזמנים שונים פולנים לגטו כדי שידריכו את לוחמיו, שום פולנים לא נטלו חלק בקרב זה בכיכר

מוראנובסקי. שטרופ ראה ביהודים "תת-אנשים", והתקשה להאמין שההתנגדות הקשה שבה נתקל היתה של לוחמים יהודים ללא עזרה חיצונית, או שבמתכוון שיקר בדו"ח שלו, כדי לספק תירוץ לקושי שבו נתקל בכיכר מוראנובסקי.

[211] . מוצ'ארסקי, שם, עמ' 179. דו"חות המודיעין שאליהם מתייחס שטרופ מבוססים, קרוב לוודאי, על מידע שקיבל לגבי הסיוע שניתן לאצ"י על ידי כמה קבוצות מחתרתיות פולניות.

[212] . מארק אדלמן, **הגטו נלחם** (ניו יורק, הנציגות האמריקנית של האיחוד הכללי של הפועלים היהודים בפולין, מאי 1946).

[213] . דו"ח שטרופ מ-20 באפריל 1943.

[214] . שמחה רותם (קאזיק), **זכרונותיו של לוחם בגטו ורשה** (הוצאת אוניברסיטת ייל, 1994), עמ' 34.

[215] . סיפורו **של לוחם במרד גטו ורשה (רלציה פון אן אנטיילנעמער אין גטו אויפשטאנד)**, יצא לאור אצל ב' מארק (עורך) **ליום השנה העשירי (צום צענטן יורטאג)**, (ורשה, המכון ההיסטורי היהודי (ZIH), 1953), עמ' 218. זהו תיאור הלחימה באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות על ידי לוחם אלמוני של אי"ל, שקטעים מתוך רשימותיו נמצאו בוורשה לאחר המלחמה, וכיום הם שמורים במכון ההיסטורי היהודי בוורשה. ב' מארק, מנהל המכון באותה עת, משער כי המחבר היה לוחם אי"ל זיגמונט פרידריך.

[216] . דו"ח מבצעי של שטרופ מ-20 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 174.

[217] . **ליום השנה העשירי**, שם, עמ' 220.

[218] . מארק אדלמן, שם, עמ' 36-37.

[219] . **ליום השנה העשירי**, שם, עמ' 241.

[220] . דו"ח שטרופ מ-20 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 176.

[221] . אדם הלפרין, **חלקה של בית"ר במרד הגטו** (תל אביב, אגף ההסברה של שלטון בית"ר בארץ ישראל, **תשובה למסלפים, 1946**), עמ' 22.

[222] . דו"ח שטרופ מ-21 באפריל 1943. במהלך רוב ימי הלחימה נקט שטרופ מדיניות של הסגת כוחותיו מן הגטו עם רדת הלילה והכנסתם לשם מחדש בבוקר, בעודו שומר על כיתור הגטו במשך הלילה.

[223] . ג'ק אייזנר, שם, עמ' 183. אייזנר היה תחת הרושם שהדגלים הונפו על גג הבניין במוראנובסקה 7, בעוד שעל פי לנדאו, הם הונפו על מוראנובסקה 17. הוא ציין זאת באוזני אייזנר, כאשר השניים ביקרו בוורשה לאחר המלחמה. ראו הערה אצל לנדאו, עמ' 203.

[224] . אדלמן, שם, עמ' 37-38. ראו גם רותם, שם, עמ' 39. ראו גם בזיכרונותיו של הירש ברלינסקי, מפקד יחידת פועלי ציון שמאל באזור, המופיעים אצל יוסף קרמיש (עורך) **לחיות בכבוד ולמות בכבוד** (ניו יורק, פרסומי השואה, 1986).

[225] . דו"ח שטרופ מ-20 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 176.

[226] . לזר, שם, עמ' 258, כפי שדווח על ידי יוטה רוטנברג-הרטמן, לוחמת אצ"י באזור, ובריאיון משלים עִמה על ידי מחבר ספר זה. היא זוכרת שכמה לוחמי אצ"י נהרגו ונפצעו

בלחימה. היא נדרשה להישאר עם אחד הפצועים בבונקר בסוויאנטויירסקה 38.

[227]. דו"ח שטרופ מ-20 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 176.

[228]. נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, שם, עמ' 349-350.

[229]. יומנו של שמחה קורנגולד, ארכיון יד ושם 033/1566. ראו גם פוטרמילך, שם, עמ' 81.

[230]. בוז'יקובסקי, שם, עמ' 44-45.

[231]. פרנץ' ל' מקלין, שם, עמ' 167.

[232]. דו"ח שטרופ מ-21 באפריל 1943.

[233]. דו"ח שטרופ מ-22 באפריל 1943, נכון לשעה 12:00.

[234]. הדו"ח השני של שטרופ מ-22 באפריל 1943, וכן מוצ'ארסקי, שם, עמ' 180-181, ופרוטוקול משפטו של שטרופ בוורשה, שהוצא לאור על ידי המכון ההיסטורי היהודי בוורשה (ZIH) ב-19 באפריל 1953.

[235]. אייזנר, שם, עמ' 183.

[236]. ואלבסקי, שם, עמ' 74.

[237]. יהודה הלמן, **על גורלם של שרידי הלוחמים של האיגוד הצבאי היהודי בוורשה**, דפים לחקר השואה, אוניברסיטת חיפה, 1996, עמ' 314. אלה הם זיכרונותיו של לוחם אצ"י פאבל בעשטימט, שנכתבו בוורשה בעידודו של יצחק צוקרמן זמן קצר לאחר שעזב את הגטו.

[238]. הדו"ח השני של שטרופ מ-22 באפריל 1943, ומקלין, שם, עמ' 167.

[239]. בלומנטל וקרמיש, שם, עמ' 367.

[240]. לנדאו, שם, עמ' 211-213. ראו גם הלמן, שם, עמ' 314.

[241]. יומן קורנגולד, ארכיון יד ושם 033/1566.

[242]. אייזנר, שם, עמ' 183-197.

[243]. דו"ח שטרופ מ-23 באפריל 1943.

[244]. **ניו יורק טיימס**, 22 באפריל 1943. אותה ידיעה פורסמה למחרת, 23 באפריל, על ידי יומון ההסתדרות **דבר**, תחת הכותרת: "שארית הפליטה של הגולה היהודית עומדת על נפשה - התגוננות בחוצות וארשה".

[245]. בלומנטל וקרמיש, שם, עמ' 212, ולואיס פ' לוכנר (עורך), יומנו של גבלס בין השנים 1942-1943 עם מסמכים נוספים (ציריך, 1948), עמ' 318.

[246]. צוקרמן, שם, ע '316.

[247]. צוקרמן, שם, עמ' 298 ועמ' 307.

[248]. ב' מארק (וארשה, המכון ההיסטורי היהודי 1953), עמ' 190.

[249]. אייזנר, **השורד** (ניו יורק, ווילארס מורו 1980) עמ' 183-197.

[250]. דו"ח שטרופ מ-23 באפריל 1943.

[251]. קאז'ימייז' מוצ'ארסקי, **שיחות עם התליין** (פרנקפורט ע"נ מיין, פישר טאשנבוך פרלאג), עמ' 182.

[252] . יומנו של שמחה קורנגולד, ארכיון יד ושם 0331/1566. ראו גם כרמי ופרמיה, **מן הדליקה ההיא** (תל אביב, הקיבוץ המאוחד 1961), עמ' 120.

[253] . פרנץ' ל' מקלין, **כך הרס ה-אס-אס את הגטו היהודי בווארשה - אפריל-מאי 1943** (ההיסטוריה הצבאית של שיפר, אטגלן, פנסילבניה, 2001), עמ' 168.

[254] . יצחק צוקרמן (אנטק) **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ' 305. המכתב נכתב בעברית אך הוא אבד, ונותר התרגום ליידיש, שלדברי צוקרמן הוא כמעט מדויק, חוץ מהשימוש במילה "מכונת ירייה" שהיה במקור "אוטומטי". לא היו בידי אי"ל מכונות ירייה. הפעולה של פ.פ.ר. המוזכרת במכתב היא תקיפת סוללות הנ"מ הגרמניות מחוץ לחומת הגטו על ידי ה-AL ב-20.4.1943. למעשה, באותה עת כבר איבד אי"ל לוחם נוסף, מיכאל קלפפיש, שנפל באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות. באותה עת לא היה לאנילביץ' קשר עם לוחמי אי"ל שהגיעו משם אל הגטו המרכזי. התייחסותו של אנילביץ' לטקטיקה של אי"ל - הסתתרות בבונקרים במהלך שעות היום - נתמכת בזיכרונותיהם של לוחמי אי"ל אחרים, כגון בוז'יקובסקי, שם, עמ' 61. שמרלינג היה קצין במשטרה היהודית וליכטנבאום היה ראש היודנראט.

[255] . שמחה רותם (קאזיק), **זכרונותיו של לוחם בגטו וארשה** (ניו הייבן, הוצאת אוניברסיטת ייל 1994), עמ' 40.

[256] . דו"ח שטרופ מ-24 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 183-184, ומקלין, עמ' 168.

[257] . טוביה בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים** (הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1964), עמ' 48-51.

[258] . דו"ח שטרופ מ-25 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 186-188.

[259] . בוז'יקובסקי, שם, עמ' 51-58. ראו גם צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (תל אביב, בית לוחמי הגטאות 1979), עמ' 134-135.

[260] . יהודה הלמן, **על גורלם של שרידי הלוחמים של "האיגוד הצבאי היהודי" בווארשה** (אוניברסיטת חיפה, דפים לחקר השואה, 1996), עמ' 314-315. מאמר זה כולל את זיכרונותיו של פאבל בשטימט, לוחם אצ"י שמצא מחסה בווארשה ה"ארית" לאחר מרד הגטו. ראו גם דוד קליין, **מיטן מלאך המוות אונטערן אורעם** (תל אביב, בית הוצאה י"ל פרץ 1968), עמ' 224-225.

[261] . דו"ח שטרופ מ-26 באפריל 1943. ראו גם מקלין, שם, עמ' 168.

[262] . דו"ח שטרופ מ-27 באפריל 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 193.

[263] . שם. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 193-195, ויוסף קרמיש (עורך), **מרד גטו וארשה בעיני האויב, הדו"חות של גנרל שטרופ** (ירושלים, יד ושם 1966), עמ' 159. ראו גם אליציה קאצ'ינסקה, **אובוק פייקלה** (גדאנסק, מארפרס 1993), עמ' 72-73.

[264] . מקלין, שם, עמ' 168.

[265] . דו"ח שטרופ מ-28 באפריל 1943, ומוצ'ארסקי, שם, עמ' 195. ראו גם מקלין, שם, עמ' 168. שלוש שנים לאחר מכן, בוויסבאדן, ב-1 במאי 1946, על פי בקשת שוביו האמריקנים, הכין

שטרופ דו"ח ביחס למרד גטו וארשה. בדו"ח הוא מתייחס ללוחמים היהודים בתור "אנשים המאורגנים בתנועה הידועה כ'חלוצים', ואני מאמין כי היתה ידועה גם בשם 'ביתר'".

[266] . יהודה הלמן, **על גורלם של שרידי הלוחמים של "האיגוד הצבאי היהודי" בוואשה** (חיפה: המכון לחקר תקופה השואה, אוניברסיטת חיפה, 1966), עמ' 314-315.

[267] . יומנו של שמחה קורנגולד, ארכיון יד ושם, O33/1566, עמ' 258-267.

[268] . שם, עמ' 271-273. הדו"ח של שטרופ מ-2 במאי כולל אזכור של קרב עם יהודים שהתרחש מחוץ לגטו, ובו נפצעו ארבעה גרמנים ושלושה שוטרים פולנים. סביר להניח כי אזכור זה מתייחס לתקרית זו, שהתרחשה ימים ספורים קודם לכן.

[269] . שמחה רותם (קאז'יק), **זכרונותיו של לוחם בגטו וארשה** (ניו הייבן, הוצאת אוניברסיטת ייל, 1994), עמ' 43-47. ראו גם יצחק (אנטק) צוקרמן, **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ' 312-313.

[270] . אהרן כרמי וחיים פרימר, **מן הדליקה ההיא** (הקיבוץ המאוחד, 1961), עמ' 146. ראו גם יעקב פוטרמילך, **באש ובשלג** (הקיבוץ המאוחד, 1981), עמ' 102-103.

[271] . אהרן כרמי וחיים פרימר, שם, עמ' 147

[272] . יעקב פוטרמילך, שם, עמ' 109-111.

[273] . אהרן כרמי וחיים פרימר, שם, עמ' 152.

[274] . צביה לובטקין, **בימי כליון ומרד** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד 1979), עמ' 140.

[275] . דו"ח שטרופ מ-29 באפריל 1943.

[276] . דו"ח שטרופ מ-30 באפריל 1943.

[277] . דו"חות שטרופ מ-1, 2 ו-3 במאי. ראו גם טוביה בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד, 1964), עמ' 67. ראו גם מארק אדלמן, **הגטו נלחם** (ניו יורק, הנציגות האמריקנית של האיחוד הכללי של הפועלים היהודים בפולין, 1946), עמ' 41.

[278] . קאז'ימייז' מוצ'ארסקי, **שיחות עם התליין** (פרנקפורט ע"נ מיין, פישר טאשנבוך פרלאג, 1982), עמ' 200-202.

[279] . טוביה בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים** (בית לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד, 1970), עמ' 58-59.

[280] . מוצ'ארסקי, שם, עמ' 209-210.

[281] . בוז'יקובסקי, שם, עמ' 70-71.

[282] . בוז'יקובסקי, שם, עמ' 72-79.

[283] . שם, עמ' 79.

[284] . לובטקין, שם, עמ' 152-162. ראו גם בוז'יקובסקי, שם, עמ' 80-81.

[285] . דו"חות שטרופ מ-4, 5, 6 ו-7 במאי.

[286] . ראו בנספח III, הדו"ח על דיכוי מרד גטו וארשה שהוכן על ידי שטרופ ב-1 במאי 1946 על פי בקשת השלטונות הצבאיים האמריקניים, לאחר שהוא נלכד על ידיהם בוויסבאדן.

הנוסח המלא מופיע אצל וולפגאנג שפלר והלגה גראביץ, **מרד גטו וארשה 1943** (מינכן, גולדמן פרלאג, 1993), עמ' 174-178. והדו"ח הסופי של שטרופ לקרוגר על ה"Grossaktion" בגטו וארשה, מ-16 במאי 1943, המופיע אצל יוסף קרמיש (עורך), **מרד גטו וארשה בעיני האויב** (ירושלים, יד ושם 1966), עמ' 124-137.

[287] . דו"ח שטרופ מ-8 במאי 1943. בדו"ח שיבש שטרופ את ראשי התיבות של אצ"י בפולנית וכתב ZWZ במקום ZZW. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 213.

[288] . שמחה רותם (קאז'יק), **זכרונותיו של לוחם גטו וארשה** (ניו הייבן, הוצאת אוניברסיטת ייל, 1994), עמ' 50-52.

[289] . בוז'יקובסקי, שם, עמ' 83-84.

[290] . רותם, שם, עמ' 52-53.

[291] . רותם, שם, עמ' 54-57. ראו גם לובטקין, שם, עמ' 169-176. ראו גם בוז'יקובסקי, עמ' 85-89, וסיפורו של פרימר אצל אהרן כרמי וחיים פרימר, **מן הדליקה ההיא** (הקיבוץ המאוחד, 1961), עמ' 239. סיפורו של צוקרמן על הפעולה ליד פתח הביוב ברחוב פרוסטה מופיע אצל יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן**, (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990) עמ' 326-325. ראו גם דו"ח שטרופ מ-10 במאי 1943.

[292] . דו"חות שטרופ מ-9-13 במאי 1943. ראו גם מוצ'ארסקי, שם, עמ' 216.

[293] . דו"חות שטרופ מ-14 עד ה-16 במאי 1943.

[294] . מוצ'ארסקי, שם, עמ' 216-217.

[295] . יוסף קרמיש (עורך), שם, עמ' 137.

[296] . אריה נאיברג, **האחרונים** (ספרית פועלים, תל אביב 1968) עמ' 117.

[297] . יעקב פוטרמילך, **באש ובשלג** (לוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד, 1981), עמ' 115-133.

[298] . אדם הלפרין, **חלקה של בית"ר במרד הגטו** (שלטון בית"ר בארץ ישראל, תל אביב, האמת על מרד גטו וארשה, 1946), עמ' 22.

[299] . יהודה הלמן, **על גורלם של שרידי הלוחמים של האיגוד הצבאי היהודי בווארשה** (המכון לחקר תקופת השואה, אוניברסיטת חיפה, 1996). המאמר מכיל את זיכרונותיו של פאבל בשטימט, לוחם אצ"י שהצליח להגיע לווארשה, ועל פי בקשתו של צוקרמן, רשם את זיכרונותיו. ראו גם דוד קליין, **מיטן מלאך המוות אונטערן אורעם (עם מלאך המוות מתחת לזרוע)**, (בית ההוצאה ע"ש י"ל פרץ, תל אביב 1968), עמ' 225; זיכרונותיו של דוד קליין שהסתתר בווארשה בזמן המלחמה ושפגש את בשטימט בהגיעו לווארשה.

[300] . אדם הלפרין, שם, עמ' 25.

[301] . דו"ח שטרופ מ-6 במאי 1943.

[302] . יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990) עמ' 350. צוקרמן פגש את פאבל בשטימט בביתו של דוד קליין בווארשה ושמע ממנו כי פאבל פרנקל ואנשיו מתחבאים ברחוב גז'יבובסקה וזקוקים לתמיכה כספית.

[303] . ב' מארק, שם, עמ' 203.

[304] . צסיה קולסקה, אשר הצליחה להימלט מגטו וארשה העידה בפני בן-דודה בישראל יוסף קומם: "בזמן שהיא הסתתרה ברחוב ציאפלה 19 בעלה, ארנולד וואלפיש, היה גר ועבד בבניין ברחוב גז'יבובסקה 11, כאשר הוא מתחזה כפולני. הוא סיפר לה שבאחד הדירות בבניין זה נמצאה קבוצה שהשתתפה במרד גטו וארשה ושברשותם כמות ניכרת של נשק." הוא עצמו שימש כמקשר מחתרתי לקבוצה הזאת. כאשר באחד הימים הגרמנים איתרו את הקבוצה התפתח קרב שבו נהרגו ארבעה גרמנים ומספר נפצעו. למחרת נעצר וואלפיש והומת. סטניסלטבה קולסקה, גיסתה הפולנית של צסיה קולסקה, שהייתה גרה ברחוב גז'יבובסקה 22, העידה בפני קומם שהיא שמעה את קולות הקרב. ראו גם את עדות וידאו של יוסף גרינבלט, לוחם אצ"י ששרד את המרד, בארכיון מכון ז'בוטינסקי וד 213/1.

[305] . יצחק צוקרמן (אנטק), **שבע השנים ההן** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות 1990), עמ' 289. "פועלי ציון - שמאל" היתה תנועה ציונית-מארקסיסטית, ו"דרור" היתה תנועת נוער ציונית-סוציאליסטית המסונפת ל"פועלי ציון", מפלגה ציונית-סוציאליסטית שהיתה בין הסיעות שהקימו את מפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י), שממנה נוצרה מפלגת העבודה הישראלית.

[306] . שם, עמ' 391. ה"בונד", מפלגה יהודית סוציאליסטית בלתי ציונית, אמנם היתה מוכנה להצטרף לאי"ל, אך לא להיות מיוצגת יחד עם המפלגות האחרות בוועדה הפוליטית (ZKN), שהיתה אמורה לפקח על הפעילות הצבאית של אי"ל, והתעקשה על ייסוד ועדת תיאום (ZKN), שתתאם בין ה-ZKN לבין ה"בונד".

[307] . חלק מהודעה כזו נקלט בסטוקהולם והופיע על עמודו הראשון של **הניו יורק טיימס** ב-22 באפריל 1943, תחת הכותרת "רדיו חשאי פולני מבקש עזרה ומתנתק". הידיעה, מסטוקהולם, שתאריכה 21 באפריל 1943, היא כדלקמן: "הרדיו החשאי הפולני ביקש סיוע הלילה בשידור מפולין, ואז לפתע השתתקה התחנה. בשידור, כפי שנשמע, נאמר, "35,000 היהודים האחרונים בגטו וארשה נידונו להוצאה להורג. בווארשה שוב מהדהדים קולות הירי. אנשים נרצחים. נשים וילדים מתגוננים בידיהם בלבד, ללא נשק. אנא הצילונו..."

[308] . נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, **המרי והמרד בגטו וארשה** (ירושלים, יד ושם 1965), עמ' 211-219.

[309] . יצחק צוקרמן (אנטק), שם, 316. ממגעיו עם אצ"י לפני שעזב את הגטו ידע צוקרמן כי אצ"י מגן על אזור כיכר מוראנובסקי. הוא וברמן ידעו כי ה"בונד" והקומוניסטים לא היו מסכימים להניף את דגלה הכחול-לבן של התנועה הציונית. "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון - שמאל" העדיפו את הדגל האדום על פני הדגל הציוני.

[310] . מלך נוישטט (עורך), **חורבן ומרד של יהודי וארשה** (תל אביב, הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, מהדורה שנייה, 1947), עמ' 43. ו**דבר**, 30 באפריל 1943.

[311] . נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, שם, עמ' 222. שוורצברט, איש הציונים הכלליים, ייצג את הציונים בממשלת פולין הגולה, וזיגלבוים - את ה"בונד". ב-12 במאי 1943 שלח זיגלבוים יד בנפשו, כצעד של ייאוש בגלל גורלם של יהודי פולין.

[312] . **דבר**, 24 במאי 1943.

[313] . ביוני 1943 דיווח **אונזער צייט** ("תקופתנו"), ירחון ה"בונד" בארצות הברית, כי "החבר קלפפיש, מנהיג ההתנגדות, נפל בקרב". בספטמבר 1943 פִּרסם **אונזער צייט** מאמר הספד על מיכאל קלפפיש, שהגדיר אותו כ"נשמת ההתנגדות המזוינת בגטו וארשה".

[314] . **דבר**, 6 ביוני 1943. טוסיה אלטמן, חברה בכירה ב"שומר הצעיר" בפולין הסתתרה בוורשה בעת פרסום הידיעה. היא נתפסה על ידי הגרמנים זמן קצר לאחר מכן והוצאה להורג. צביה לובטקין שרדה את המלחמה ועלתה ארצה.

[315] . **דבר**, 15 ביוני 1943.

[316] . **דבר**, 23 ביוני 1943.

[317] . **ניו יורק טיימס**, 20 ביוני 1943.

[318] . נוישטט, שם, עמ' 43, ו**דבר**, 22 באוגוסט 1943. הדגש על חלקם של "החלוץ" ו"השומר הצעיר" במרד נועד לסתור את טענות ה"בונד".

[319] . נוישטט, שם, עמ' 169-172.

[320] . שם, עמ' 239. הרשימה הופיעה ב**דבר** ב-3 במרס 1944.

[321] . **ילקוט מורשת** (תל אביב), אפריל 2003. וישראל גוטמן, **עמנואל רינגלבלום - האדם וההיסטוריון** (יד ושם, ירושלים 2006), עמ' 43. בניסיון להסוות את שמותיהם של מפקדי אצ"י, למקרה שהפתק ייתפס על ידי השלטונות הגרמניים, שינה רינגלבלום במעט את השמות והתייחס לאצ"י בתור "הפירמה". הגרמניים גילו את מקום מחבואו של רינגלבלום בוורשה במרס 1944 והוא נרצח על ידיהם.

[322] . **דבר**, 1 במרס 1944.

[323] . נוישטט, שם, עמ' 140. הדו"ח היה חתום על ידי אדולף ברמן, יצחק צוקרמן, שמעון גוטסמן מהציונים הכלליים ויוסף סאק מ"פועלי ציון".

[324] . **דבר**, 3 בפברואר 1945.

[325] . **דבר**, 19 ו-20 באפריל, ו-14 במאי 1945.

[326] . **דבר**, 6 באוגוסט 1945. ראו גם תיאורו של צוקרמן על האספה הציונית בלונדון, ביצחק צוקרמן (אנטק), שם, עמ' 500-505.

[327] . **דבר**, 14 בדצמבר 1945.

[328] . נוישטט, עם, עמ', 36, 39.

[329] . יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (לוחמי הגטאות 1985), עמ' 146.

[330] . **המשקיף**, 26 באפריל 1946.

[331] . **האמת על מרד גטו וארשה** (מחלקת ההסברה של שלטון בית"ר בארץ ישראל, תל אביב 1946). הלפרין תיאר בפרוטרוט את הקרבות שניהל אצ"י בגטו המרכזי, באזור בתי המלאכה של יצרני המברשות ובאזור טבנס-שולץ. רביזיוניסט בכיר, אב"א אחימאיר, פרסם ב**המשקיף** ב-12 בדצמבר 1946 ביקורת חריפה ביותר על ספרו של נוישטט וביקורת על הספר שהופיעה ב**דבר**, ובה הִשווה את נוישטט לעורכי האנציקלופדיה הסובייטית.

[332] . בגין, נציב בית"ר בפולין שלפני המלחמה, נעצר על ידי ה-נ.ק.ו.ד. (שירות הביטחון הסובייטי) בווילנה בספטמבר 1940, הועמד לדין על ידי השלטונות הקומוניסטיים באשמת "היותו אלמנט מסוכן לחברה"... הורשע ונדון לשמונה שנים של עבודות עונשין. לאחר הפלישה הגרמנית לבריה"מ הסכים סטאלין לגיוס אזרחים פולנים הנמצאים על אדמת בריה"מ לצבא פולני בפיקודו של הגנרל ולאדיסלאב אנדרס. יחד עם אזרחים פולנים אחרים שוחרר בגין ממחנה עבודה בסיביר, וכחייל בצבא אנדרס הגיע לארץ ישראל באפריל 1942. בסתיו של אותה שנה, בעודו עדיין במדי הצבא הפולני, הוא קיבל את תפקיד נציב בית"ר בארץ ישראל, אך לאחר שישה חודשים מצא כי חובותיו לא עלו בקנה אחד עם מעמדו כחייל בצבא אנדרס. נעשו מאמצים לשחררו מהצבא הפולני, והם עלו יפה בנובמבר 1943. מיד עם שחרורו מהצבא הפולני קיבל בגין את תפקיד מפקד האצ"ל. לאחר הקמת מדינת ישראל הנהיג בגין את תנועת החירות, שמאוחר יותר היוותה את היסוד העיקרי למפלגת הליכוד, ונבחר לראש הממשלה במאי 1977.

[333] . **חורבות דערציילן** (חורבות מספרות), (לודז' 1947), **צום צענטן יורטאג** (ליום השנה העשירי), (המכון ההיסטורי היהודי, וארשה 1953), **דער אויפשטאנד אין ווארשובער געטא** (המרד בגטו ורשה), ארשה 1953, **Walka in zaglada warszawkiego getta**, וארשה 1959, **Powstanie wgecie warszawskim** , וארשה 1963. הספר האחרון הופיע גם בתרגום אנגלי, **מרד גטו וארשה** (ספרי שוקן, ניו יורק 1975).

[334] . חיים לזר ליטאי, **מצדה של וארשה, הארגון הצבאי היהודי במרד גטו וארשה - אצ"י** (מכון ז'בוטינסקי, תל אביב 1963).

[335] . שם, עמ' 11-12.

[336] . רחל אורבך, **מרד גטו וארשה** (מנורה, תל אביב 1963), עמ' 21-22.

[337] . נחמן בלומנט ויוסף קרמיש, שם, עמ' 23-24.

[338] . ישראל גוטמן, **יהודי וארשה 1939-1943: גטו, מחתרת, מרד** (יד ושם, ירושלים 1977). תרגום לאנגלית של הספר הופיע ב-1989 (בלומינגטון, הוצאת אוניברסיטת אינדיאנה, 1989).

[339] ראו הופעתו של צוקרמן בקיבוץ נען במאי 1947, כמצוטט אצל יצחק צוקרמן, **בגטו ובמרד** (בית לוחמי הגטאות, 1985, עמ' 145-146).

[340] v קברו של דמקה נמצא בבית הקברות לחיילים גרמנים ביואכים מוגילי, סמוך לבולימוב, כ-50 ק"מ מוורשה, ומצוין עליו תאריך מותו - 22 באפריל 1943.

[341] . ראו עדותה של יוטה הרטמן-רוטנברג אצל חיים לזר, שם, עמ' 182-185 ועמ' 258, עדותה של פלה שאפצ'יק-פינקלשטיין בארכיון לוחמי הגטאות 9648, ועדותו של שמחה קורנגולד בארכיון יד ושם O33/1566. ראו גם את עדותם של אהרן כרמי אצל אהרן כרמי וחיים פרימר, **מן הדליקה ההיא** (הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגטאות, 1961), עמ' 119, ויעקב פוטרמיל, **באש ובשלג** (הקיבוץ המאוחד, לוחמי הגטאות, 1981), עמ' 75.

[342] . ג'ק אייזנר, **השורד** (ווילארד מורו ושות', ניו יורק 1980).

[343] . דוד לנדאו, **בכלוב** (אוסטרליה 1999). ספרו של לנדאו הוצא לאחר מותו, על ידי משפחתו.

[344] . יוסף קרמיש (עורך), **מרד גטו וארשה בעיני האויב, הדו"חות של יורגן שטרופ** (יד ושם, ירושלים 1996). המקור בגרמנית - ראו אצל יוזף וולף, **הרייך השלישי ותלייניו** (אראני פרלאג, ברלין 1961), עמ' 93-179 ועמ' 74-81.